

SOSYAL, BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER
TEMEL ALANINDA AKADEMİK ÇALIŞMALAR - VIII

Editor: **Prof. Dr. Gülnur ETİ İÇLİ**

ARTİKEL AKADEMİ:244

Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler Temel Alanında Akademik Çalışmalar - VIII

Editor: Prof. Dr. Gülnur ETİ İÇLİ

ISBN 978-625-8088-56-4

Birinci Basım: Aralık - 2022

Ofset Hazırlık: Artikel Akademi

Baskı ve Cilt: Net Kırtasiye Tanıtım ve Matbaa San. Tic. Ltd. Şti.
Gümüşsuyu, İnönü Caddesi & Beytül Malcı Sokak 23/A,
34427 Beyoğlu/İstanbul
Matbaa Sertifika No: 47334

Artikel Akademi bir Karadeniz Kitap Ltd. Şti. markasıdır.

©Karadeniz Kitap - 2022

Akademik etik kurallara
bağlı kalınarak yapılacak olan alıntılar ve tanıtım maksadıyla yapılacak
olan kısa alıntılar dışında, yazılı izni alınmadan, tümünün veya bir
kısımının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla, basımı, yayımı,
kopyalanması, çoğaltımı veya dağıtımı yapılamaz.

KARADENİZ KİTAP LTD. ŞTİ.
Koşuyolu Mah. Mehmet Akfan Sok. No:67/3 Kadıköy-İstanbul
Tel: 0 216 428 06 54 // 0530 076 94 90

Yayıncı Sertifika No: 52549
mail: info@artikelakademi.com
www.artikelakademi.com

SOSYAL, BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER TEMEL ALANINDA AKADEMİK ÇALIŞMALAR - VIII

Editor: **Prof. Dr. Gülnur ETİ İÇLİ**

YAZARLAR

Burak SEYHAN

Cemile BAHTİYAR KARADENİZ

Cihan PALANCI

Ensar LOKMANOĞLU

Gözde MERT

Hale Eda AKDURU

Kamuran GÜLARSLAN DEĞER

Mehmet AKYOL

Mehmet MERT

Mustafa ZUHAL

Nazlı MEMİŞ BAYTİMUR

Nuri AVŞARLIGİL

Recep GÜLMEZ

Sedanur DEMİR

Sevim ŞERMET

Tuba PEHLİVAN

Yelda İNANÇ HOŞ

İÇİNDEKİLER

1. BÖLÜM

- YÜKSEKÖĞRENİM ÖĞRENCİLERİNİN HARMANLANMIŞ
ÖĞRENME MODELİNE İLİŞKİN TUTUMLARI 9**
- Cemile BAHTİYAR KARADENİZ

2. BÖLÜM

- HABERMAS'IN SÖYLEM KURAMINA BÜTÜNCÜL
BİR KRİTİK DENEMESİ.....37**
- Cihan PALANCI

3. BÖLÜM

- SÖZLÜ GÖRÜŞMENİN BİR BAŞKA ARACI
TELEFON İLE HAKARET SUÇU 51**
- Ensar LOKMANOĞLU

4. BÖLÜM

- YOKSULLUK VE YOKSULLUĞUN ÖLÇÜLMESİ 87**
- Gözde MERT
- Mehmet MERT

5. BÖLÜM

- ÖRGÜTSEL İLETİŞİMİN ÖZGECİ DAVRANIŞLARA ETKİSİ: HİZMET
SEKTÖRÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME..... 129**
- Hale Eda AKDURU

6. BÖLÜM

- BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞUNDA HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ
VE İŞGÜCÜ VERİMLİLİĞİ İLİŞKİSİ: PANEL ASİMETRİK NEDENSEL-
LİK ANALİZİ..... 153**
- Mustafa ZUHAL
- Burak SEYHAN
- Mehmet AKYOL

7. BÖLÜM

UKRAYNA RUSYA ÇATIŞMASINDA

PROPAGANDANIN GÖRÜNEN YÜZÜ TİKTOK SAVAŞLARI..... 175

- Kamuran GÜLARSLAN DEĞER

8. BÖLÜM

SİYASET BİLİMİ EĞİTİMİNDE TEMEL YÖNTEMLER..... 189

- Recep GÜLMEZ

9. BÖLÜM

BEŞERİ SERMAYENİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ROLÜ:

AB ÜLKELERİ İÇİN PANEL VERİ ANALİZİ 207

- Sedanur DEMİR

10. BÖLÜM

AHMET MİTHAT'IN EYVAH ADLI OYUNUNUN

ALMANCA ÇEVİRİSİNDE EVLİLİK VE

BOŞANMAYA İLİŞKİN YANMETİNLER 227

- Sevim ŞERMET

11. BÖLÜM

SANSÜR VE FAKİR BAYKURT 249

- Sevim ŞERMET

- Nazlı MEMİŞ BAYTİMUR

12. BÖLÜM

TARLADAN SOFRAYA DEĞERLİ BİR ÜRÜN OLAN ZEYTİNYAĞI VE

KALİTESİNİN KORUNMASI 265

- Tuba PEHLİVAN

13. BÖLÜM

AHP TEMELLİ TOPSİS YAKLAŞIMI İLE

UÇAK SATIN ALMA..... 289

- Yelda İNANÇ HOŞ

14. BÖLÜM

PANDEMİ DÖNEMİNDE TÜRK BANKACILIK SİSTEMİNİN

PERFORMANS SIRALAMASI 307

- Nuri AVŞARLIGİL

ÖNSÖZ

Sosyal Bilimlerin farklı alanlarından onyeddi akademisyenin çalışmasının yer aldığı bu kitapta, yüksek öğrenimde öğrencilerin harmanlanmış öğrenme modeli, telefonla hakaret suçu, yoksulluğun ölçülmesi, örgütsel iletişimin özgeci davranışlara etkisi, hukukun üstünlüğü ve işgücü verimliliği analizi, Ukrayna-Rus çatışmasında propaganda aracı olarak tiktok'u, siyaset bilimi eğitiminde temel yöntemleri, beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki rolünü, AHP temelli Topsis yaklaşımı ile uçak satın alımını, Habermas'ın söylem kuramını, Ahmet Mithat Efendi'nin "Eyvah" oyununun Almanca çevirisinde boşanmaya ve evliliğe ilişkin yan metinlerini, sansür ve Fakir Baykurt'u ve tarladan sofraya değerli bir ürün olan zeytinyağı ve kalitesinin korunması hakkında eğitim, hukuk, ekonomi, edebiyat ve gıda konularında geniş bir yelpazede bölümler bulunmaktadır.

Multidisipliner çalışmalar akademik dünyada son dönemde oldukça olumlu etkiler yaratmakta, farklı perspektifler sunması açısından önem taşımaktadır.

Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Temel Alanında Akademik Çalışmalar serisinin VIII. olan ve 14 bölümden oluşan bu kitap, Artikel Akademi'ye sunulan çalışmalar arasından bilim ve yayın kurulu tarafından seçilerek ve hakem değerlendirmesine tabi tutularak yayınlanmıştır.

Sosyal bilimler alanına ilgi duyanlara ve bilim dünyasına katkı sunması dileği ile...

- Prof. Dr. Gülnur ETİ İÇLİ

1. BÖLÜM

YÜKSEKÖĞRENİM ÖĞRENCİLERİNİN HARMANLANMIŞ ÖĞRENME MODELİNE İLİŞKİN TUTUMLARI

Doç. Dr. Cemile BAHTİYAR KARADENİZ
Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu
cbkaradeniz@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3902-5251

GİRİŞ

Hızla değişen internet teknolojileri, dünya çapındaki yükseköğretim kurumlarını dersleri verme yöntemlerini yeniden düşünmeye, artan öğrenci sayılarına ve çeşitliliğine hitap etmeye zorlamış ve kaliteli öğrenim-öğretim için bir talep olmuş ve olmaya devam etmektedir. Çağdaş yükseköğretim kurumlarının öğretmen merkezli stratejileri daha öğrenci merkezli yaklaşımlarla değiştirmek için her türlü girişimde bulunması gerektiği düşünülmektedir (Livingstone, 2015). Daha öğrenci merkezli bir yaklaşımı kolaylaştırmak için birçok yükseköğretim kurumunun kullandığı stratejilerden biri de harmanlanmış öğrenmedir.

1. HARMANLANMIŞ ÖĞRENME

Graham (2006) harmanlanmış öğrenmeyi geleneksel yüz yüze öğrenme ile e-öğrenmenin birleşimi olarak tanımlamıştır. Bu pedagojik yaklaşım, bir

derste öğretim elemanı ve öğrenciler arasındaki çevrimiçi (eş zamansız veya eşzamanlı) ve yüz yüze temas süresini birleştirmektedir (Graham, Woodfield ve Harrison, 2013). Öğrenmenin zamandan ve mekândan bağımsız olarak gerçekleşmesini sağlayan bir yaklaşımdır. Garrison ve Vaughan, (2008) bu öğrenme biçimini, öğrenme deneyimini geliştirmek için doğru öğrenme ortamları karışımını etkili bir şekilde içeren ve öğrenme ve öğretme sürecine öğrenci merkezli, kendi hızında, esnek ve çok yönlü bir yaklaşım sunan bir öğrenme biçimi olarak görmektedir.

Posta, radyo ve televizyon gibi tek yönlü iletişim kanalları ile öğretim yöntemi kullanılarak başlanan birinci nesil uzaktan eğitimi, bilgisayar veya web tabanlı öğrenme gibi teknoloji kullanan ikinci nesil takip etmiştir. Yüz yüze öğrenme ile çoklu teknolojilerin birçok avantajını en üst düzeye çıkarmakla karakterize edilen harmanlanmış öğrenme uzaktan eğitim sistemlerinin “üçüncü nesli” olarak anılmaktadır (Phipps ve Merisotis, 1999). Harmanlanmış öğrenmenin kökeni, 1920’lerde ABD, İngiltere, Avrupa ve Avustralya’nın kırsal bölgelerinde yaşayan öğrencilere gönderilen basılı ders materyallerinin önce radyo daha sonra televizyon yayınları ile birleştirildiği uzaktan eğitim kurslarına dayanmaktadır.

1990’ların başında çevrimiçi öğrenme kavramını harmanlanmış öğrenme olasılığını oluşturmuştur (Senge, 1990). Bir süre sonra 90’ların ortalarında kişisel bilgisayar ve Web’e erişim fiyatlarının düşmesi, internet ağının yaygınlaşması çevrimiçi öğrenme ile sınıfta öğrenimin entegrasyonuna doğru yönelmeyi desteklemiştir. Bir başka ifade ile olasılık halinde olan harmanlanmış öğrenmenin birkaç yılda alt yapı çalışmaları yapılarak uygun zemini oluşturulmuştur. Amerika Birleşik Devletleri kökenli olan harmanlanmış öğrenme 2000’li yılların başında eğitim teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak eğitim temalı bilimsel toplantılarda tartışılmaya başlanmıştır. 2010 yıllarında yapılan eğitimde çözüm önerileri veya eğitimde inovasyon tartışmalarının ilgi gören teması olan harmanlanmış öğrenme eğitim dünyasının yükselen bir değeri ve öğrenme modeli olmuştur (Young, 2002; Reasons, 2004). Birçok üniversite derecesi, lisansüstü diploma ve sertifika programı, tam zamanlı çalışma ile eğitim öğretimi esnek bir şekilde birleştirebilen bu karma modeli çalışan öğrencilere hitap etmesinden dolayı özel olarak tasarlanmıştır (Archee, 2015).

Harmanlanmış öğrenme; uluslararası alan yazınında “blended”, “hybrid”,

“mixed”, “sandwich learning”, Türkçe alan yazınında karma öğrenme ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Çoklu öğrenme modellerini birlikte kullanmaya başlandığı harmanlanmış model; yüz yüze öğrenme ile senkronize veya asenkron bilgisayar teknolojilerinin farklı kombinasyonları ile sağlanan bütünleştirilmiş yeni öğrenme ortamlarıdır (So ve Brush, 2008). Bu karma model geleneksel ve çevrimiçi ortamların en güçlü yönlerinin birleştirilip, aralarında uyumun geliştirilmesine yardımcı olan etkili bir format olarak kabul edilmektedir. Ayrıca başta öğrenme sürecini kolaylaştırmak olmak üzere birçok avantajı ile övgü almıştır (Young, 2002; Vaughan, 2007). Yükseköğrenimde (Garrison ve Kanuka, 2004) ve hatta askeri (Bonk, Olson, Wisner ve Orvis, 2002) birçok eğitim kurumunda geniş ve çeşitli öğrenci grupları arasında etkili öğrenme ortamı oluşturduğu belirtilmektedir.

Harmanlanmış öğrenme ortamının tasarımı; eğitimin amacı, dersin hedefleri, öğrenen ve öğretmenin bilgi ve beceri düzeyi gibi özelliklerine göre değişmektedir. Bir başka ifade ile pedagojik zenginlik, bilgiye erişim, sosyal etkileşim, öğrenme kontrolü, maliyet etkililiği ve düzeltme kolaylığı etkili bir harmanlanmış ortamın tasarımında rol oynamaktadır (Brown, 2001; Mantyla, 2001; Osguthorpe ve Graham, 2003). Harmanlanmış öğrenme ortamı öğrencilerin dijital teknolojileri çeşitli amaçlar için kullanma yeteneğini desteklerken iletişim, bilgi okuryazarlığı, yaratıcılık, işbirliği gibi yirmi birinci yüzyılın önemli becerilerini geliştirmelerine de yardımcı olmaktadır (Zurita, Hasbun, Baloiian ve Jerez, 2015). Bunlar önemli beceriler olmakla birlikte, öğrencilerin bu becerileri kazanabilmeleri, harmanlanmış bir öğrenme ortamında öğrenmeye hazır olmalarına bağlı olmaktadır. Bununla birlikte, öğretmenlerin bu karma modeli uygulamada mesleki becerisinin yeterliliği (Bausmith ve Barry, 2011), kurumların harmanlanmış öğrenmeyi kabul etme ve uygulamada hazır olma durumları gibi hususlar modelin hedeflere ulaşmasında önemli faktörler olarak belirtilmektedir (Vaughan, 2007). Eğer öğrenci, öğretmen ve kurum mantalite ve teknik olarak hazır olup sistemin gereklerini yerine getirdiğinde harmanlanmış modelin geleneksel pedagojinin bütünlüğünü tehdit ettiği görüşünü savunanlar da bulunmaktadır (Seife, 2000).

Davranışçı, bilişsel ve yapılandırmacı öğrenme kuramlarını kapsayan harmanlanmış öğrenme ortamları, geleneksel ve çevrimiçi öğrenmeyi seven her iki öğrenciye de hitap edebilmektedir. Ders içeriğine kolay erişim, derslerin etkililiği, zaman yönetim ve kontrolü, esnekliği, öğrenci ile öğretmen

arasındaki etkileşimin kolaylığı gibi birçok avantajı bulunmaktadır (Aycock, Garnham ve Kaleta, 2002; Johnson, 2002; Cottrell ve Robison, 2003). Ayrıca öğrenme ortamları öğrenci başarı ve memnuniyetini yüksek kılmaktadır (Riffell ve Sibley, 2004; Taradi, Taradi, Radic ve Pokrajac, 2005; Korucu ve Kabak, 2020). Harmanlanmış öğrenme modelinin öğrenci, öğretim elemanı ve öğretim kurumuna birçok fayda sağladığı belirtilmektedir. Öğrenme etkililiğini artırması, sosyal etkileşim, işbirliği ve iletişim yoğunluğu, zaman ve maliyet açısından uygunluğu, öğrenme zenginliği ve serbestliği, öğrenmeyi yönetme ve bireysel öğrenme, bilgiye erişimin sürekliliği, geribildirimde hız, harmanlanmış öğrenme yaklaşımının faydalarından dikkat çekenleridir (Singh ve Reed, 2001; Osguthorpe ve Graham, 2003).

Yükseköğretimdeki yaşça ve sınıf olarak daha büyük öğrenciler iş veya ailevi sorumlulukları nedeni ile okulu dengelemesi gerekebilecek yetişkinlerdir ve çevrimiçi öğrenme, ihtiyaç duydukları esnekliği ve rahatlığı sağlamaktadır (Reasons, 2004; Kırık, 2014). Çevrimiçi ortamlar, çeşitli öğrenme etkinliklerine katılarak sanal sınıfta zaman geçirecekleri zaman ve günleri seçmelerine olanak tanımaktadır. Bunun yanında günümüzde yükseköğretime gelen öğrenciler hayatlarının çoğunda telefon, televizyon gibi teknoloji, bilgisayar ve interneti kullanmışlar ve çoğu düzenli olarak sosyal amaçlarla internete girmektedir. Çevrimiçi öğrenme ortamı, teknik olarak yetenekli bu genç öğrencilerin gözünü korkutmaz ve bu melez format, okul öncesi dönemden beri deneyimledikleri geleneksel olanı sunmaya devam ederken teknoloji becerilerini kullanmalarına da izin vermektedir. Öğrenci iletişimin daha düşük oranda olması çevrimiçi öğrenme ortamlarının başarısızlığı olarak görülmektedir. Karma biçim, iki format arasında seçimi zorlamak yerine her iki ortamı da oluşturarak her birinin oluşturduğu sorunlarının ortadan kaldırılmasına yardımcı olmaktadır. Harmanlanmış öğrenme ortamında yüz yüze öğrenme ihmal edilmemekte ve ‘psikolojik’ mesafeler ve izolasyon azaltılmaktadır (Lynch, 2002).

2. ALANYAZIN

Walker ve Jeurissen (2003) ilgili alanyazını gözden geçirmiş ve topluluğun; teknoloji ile zenginleştirilmiş öğrenme fırsatı, katılımcılar arasında bilgi ve anlayışın paylaşımını kolaylaştırması, öğrenciler arasındaki etkileşimi artırması gibi görüşlerle hemfikir olmuştur. Hibrit modelin bir diğer değerli özelliği, sürekli ve dinamik bir öğrenci ve öğretmen topluluğu yaratma yeteneğidir. Yüz yüze etkileşimin geleneksel sınıf ilgi çekicidir ama aynı zamanda ders bittiğinde de biter. Hibrit modelde, etkileşim çevrimiçi olarak devam edebilir, öğrenmeyi kurs boyunca sürdürebilir (Pittinsky, 2005). Literatür artı teknolojiyi, kampüsleri ve insanları birleştiren harmanlanmış modelin geleneksel olmayan eğitimler için ideal öğrenme yapısı olabileceği belirtilmekte ve ayrıca yetişkin öğrenciler ve öğretim üyeleri tarafından dile getirilen birçok e-öğrenme endişesini çözenin en iyi yolu olarak gösterilmektedir (Ausburn, 2004).

Öğrencilerin çevrimiçi ortamlarda yaşadıkları can sıkıntısı, izolasyon ve zorluk gibi duyguların içsel motivasyonunu etkileyebildi belirtilmektedir (Kintu ve Zhu, 2016). Sadera, Robertson, Song ve Midon (2009) tarafından yapılan araştırma, diğer öğrencilerle birlikte bir topluluk duygusunun çevrimiçi öğrenme başarısında kritik bir faktör olduğunu göstermiştir. Beard, Harper ve Riley (2004) tarafından yapılan bir başka araştırma, bazı öğrencilerin öğretmenleri ve akranlarıyla kişisel etkileşimden daha fazla yararlandığını ve bu nedenle yüz yüze harmanlanmış öğrenme oturumlarını tercih ettiğini bulmuştur. Ayrıca Marold ve Haga, 2004; Bentz, 2009 gibi bazı araştırmacılar yüz yüze sınıftaki etkileşim türlerinin sözlü olmayan ifade, jestler, mizah ve göz teması gibi çevrimiçi ortamda yakalanmasının zor olduğunu iddia etmektedir. Bu bulgular, öğrencilerin ve öğretmenlerin karma öğrenme ortamında tamamlamaları gereken görevlerin tasarımını inceleme ihtiyacını ortaya koymaktadır. Zhonggen, (2015) Social Sciences Citation Index ve diğer dizinlerde indekslenen otuzdan fazla dergide harmanlanmış öğrenme üzerine yayımlanmış makaleleri avantajları ve sorunları açısından incelemiştir. Çalışmalarda farklı sonuçlara ulaşılmış bu anlaşmazlık olarak yorumlanmıştır. Farklı örneklerle çalışan araştırmacılar farklı sonuçlara ulaşmıştır.

Zhu (2017) tarafından yapılan bir araştırma, bir üniversitedeki yarı zamanlı öğrencilerin harmanlanmış öğrenmeye karşı daha olumlu bir tutuma sahip olduğunu bulmuştur. Bu öğrencilerin, kendilerine kendi hızlarında çalışma ve ne zaman nerede çalışacaklarına karar verme fırsatı veren karma öğren-

menin esnekliğinden keyif aldıkları belirlenmiştir. Yarı zamanlı öğrencilerin harmanlanmış öğrenmeye karşı daha olumlu bir tutumu olduğu, bunun nedeninin de yarı zamanlı öğrencilerin çoğunun çalışan bireyler olması ve tam zamanlı derslere daha az zaman ayırması olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle, harmanlanmış öğrenmenin sunduğu esnekliğe değer vermektedirler. Birbal, Ramdass ve Harripaul (2018), öğretmen adaylarının harmanlanmış öğrenmeye yönelik tutumlarını incelemiş olup cinsiyet, yarı zamanlı / tam zamanlı statü, ilköğretim ve orta öğretim öğretmenliği programları, yaş ve sınıf grubuna göre öğrencilerin tutumlarında önemli farklılıklar tespit edilmiştir. Çevrimiçi öğrenme ile çevrimiçi etkileşim ve teknoloji arasında anlamlı bir pozitif korelasyon, çevrimiçi öğrenme ile sınıf içi öğrenme ve çevrimiçi ortam arasında anlamlı negatif korelasyonlar bulunmuştur. Çalışmayı güçlendirecek bir anket aracı geliştirilmesi ve daha destekleyici bir harmanlanmış öğrenme ortamı sağlamak ve iyileştirme için çıkarımlar ve önerilerde bulunulmuştur.

Türkiye’de harmanlanmış öğrenme alanında yapılmış çalışmaların 2000’li yılların sonlarında başladığı görülmektedir. Usta ve Mahiroğlu (2008) harmanlanmış ve çevrimiçi öğrenme ortamlarını öğrencilerin akademik başarısı ve öğrenme doyumlarına etkisi açısından karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Araştırmada öğrencilerin çevrimiçi ve harmanlanmış öğrenme ortamlarındaki öğrenme deneyimlerinden genel olarak memnun oldukları ve öğrencilerin harmanlanmış öğrenme ortamlarında eğitim alan öğrencilerin ders içeriği ve yapısı, öğretmen desteği, öğrenci-öğretmen etkileşimi, kurumsal destek açısından çevrimiçi eğitim alan öğrencilere göre daha fazla doyum elde ettikleri belirlenmiştir. Ayrıca, harmanlanmış eğitim alan öğrencilerin çevrimiçi eğitim alan öğrencilere göre daha başarılı olduğunu ve öğrenmenin göre daha kalıcı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ayvaz Reis, Kartal, Çelik, Özcan (2009) harmanlanmış öğrenme ortamlarında bir eğitim aracı olarak “podcast” kullanımı ile ilgili örnek uygulamaları incelemiş ve Türkiye’de “podcast” uygulamalarının harmanlanmış eğitimde kullanılabilirliğine yönelik önerilerde bulunmuştur. Cabi ve Yalın (2009) öz düzenlemeye dayalı karma öğrenimin öğrenci başarısı ve motivasyonuna etkisini incelemiş ve öğrencilerin güdülenme ve öğrenme stratejilerinin alt boyutlarının ortalama puanlarında değişim tespit edilmiş ancak bu değişim anlamlı bulunmamış. Korkmaz ve Karakuş (2009) harmanlanmış öğrenme modelinin öğrencilerin Coğrafya dersine yönelik tutumları ve eleştirel düşünme becerile-

ri üzerine etkisini incelemiştir. Harmanlanmış öğrenme modelinin, geleneksel öğrenme modeline kıyasla öğrencilerin coğrafya dersine yönelik tutumları ile eleştirel düşünce eğilimlerine ve seviyelerine daha fazla katkıda bulunduğu belirlenmiştir.

Uluyol ve Karadeniz (2009) farklı öğrenme ortamları, öğrenme yöntemleri ve değerlendirme yöntemlerini harmanlayarak bir teknik ders tasarlamışlar ve tasarlanan bu derse ilişkin öğrencilerin başarıları ve görüşleri incelenmiştir. Harmanlanmış öğrenme ortamında öğrencilerin başarılarının yüksek olduğu, farklı boyutlardaki harmanlama yöntemlerine ilişkin öğrencilerin olumlu görüş bildirdikleri belirlenmiştir. Üstün (2011) Bilgisayar Öğretimi Teknolojileri Eğitimi öğretim elemanlarının harmanlanmış öğrenme ortamlarında verilen derler hakkındaki görüşlerini incelemiştir. Ünsal (2012) harmanlanmış öğrenme etkinliğinin, öğrenci başarısı, motivasyonu ve kalıcılık üzerindeki etkisini incelemiş ve araştırma sonunda, harmanlanmış öğrenme ortamında öğrenim gören öğrencilerin, yüz yüze öğrenenler kadar başarılı ve motive olduğu bulunmuştur. Ayrıca kalıcılık testinde harmanlanmış öğrenme modelinde öğrenim gören öğrencilerin daha yüksek puan aldığı tespit edilmiştir.

Batnı, (2014) ve Çırak Kurt vd. (2017) harmanlanmış öğrenme ortamlarının öğrencilerin akademik başarılarına etkilerini araştırmıştır. Araştırmalar sonucunda harmanlanmış öğrenme ortamlarının geleneksel öğrenme ortamlarına göre öğrencilerin akademik başarıları üzerinde daha etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hebebe ve Usta (2015) Türkiye’de harmanlanmış öğrenme üzerine yapılan çalışmaların ve Karaotcu ve Baran (2019) tezlerin eğilimlerini incelemişler ve çalışmaların öğrenci algısı, derse yönelik motivasyon, akademik başarı ve tutum ile ilişkiler üzerinde yoğunlaştığı sonucuna ulaşmışlardır. Ayaydın ve Küçük (2022) öğretmenlerin harmanlanmış öğretime hazır olma durumlarını belirleyen ölçeğin Türkçeye uyarlanmasını yapmıştır.

Harmanlanmış öğrenme üzerine yapılan çalışmalardan harmanlanmış öğrenme ortamlarının öğrencilerin öğrenme performans ve verimliliğini arttırdığı, sınıf arkadaşları ve öğretmenleri ile daha rahat etkileşim kurmalarına olanak tanıdığı anlaşılmaktadır. Yine ilgili çalışmalar, öğrencilerin harmanlanmış öğrenmeyi benimsediklerini, harmanlanmış öğrenme ortamından memnun olduklarını ve bu ortamda çalışırken keyif aldıklarını göstermektedir. Öğrenme ortamlarında alınan keyfin içsel motivasyonu artırarak olumlu

duygu ve davranışlara dönüştüğü yapılan araştırmalar ile doğrulanmıştır (Davis, Bagozzi ve Warshaw 1992). Etkili bir şekilde yönetilmeyen geleneksel öğrenme ortamı sıklıkla düşük öğrenci katılımına neden olmaktadır. Öğrenci katılımının olmaması ve düşük düzeyde sosyal beceriler içermesi, eleştirel sorgulama için hiçbir fırsat yaratmayan notların ezberlenmesine odaklanan bir pedagojik yaklaşımı karakterize etmektedir (Layne, Jules, Kutnick ve Layne, 2008).

Covid-19 genel salgını süreci ile eğitim öğretim sürecinde yaşanan değişim her bireyin eğitime erişimini sağlayacak altyapı, içerik ve müfredat güncellemesi gibi gereklilikleri beraberinde getirmiştir. Küresel salgın döneminde 2020-21 eğitim öğretim yılında eğitimin tüm kademelerinde uzaktan eğitim sürecine geçilen Türkiye’de 2021-22 öğretim yılında ise özellikle yükseköğretimde harmanlanmış öğrenme ortamına geçilmiştir. Harmanlanmış öğrenmenin her yönüyle tanınması, öğrenci merkezli yapılandırmacı öğretme ve öğrenme görüşleriyle daha uyumlu sonuçlanabilirken, öğrencilerin bu tür değişikliklere hazır olup olmadığı genellikle sınırlı bir şekilde dikkate alınmaktadır. Harmanlanmış öğrenme üzerine gelişmiş ülkelerde ve Türkiye’de birçok araştırma bulunmaktadır. Ancak, Türkiye’de üniversite öğrencilerinin harmanlanmış öğrenmeye hazır oluşlarını ve başarılarını etkileyebilecek tutumlarını inceleyen çok az araştırma yapılmıştır.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmanın amacı, genel salgın sürecinde Türkiye yükseköğretim kurumlarında yaygın olarak kullanılan harmanlanmış öğrenme modeline yönelik tutumlarını belirlemektir. Harmanlanmış öğrenme ortamı ve alt boyutlarına yönelik belirlenen tutumlar öğrencilerin hazır bulunuşluklarını belirlerken aslında eğitim kurumlarının hazır bulunuşluklarını ortaya koyacaktır. Araştırma sonucunda ulaşılan tespitler gelecekteki farklı örneklemeler ile yapılan detaylı çalışmaların öncüsü olacaktır.

3.1. Araştırma soruları

1. Harmanlanmış öğrenmeye yönelik öğrencilerin genel tutumları nedir?
2. Harmanlanmış öğrenmeye yönelik hangi tutumlar (olumlu/ olumsuz) ön

plandadır?

3. Öğretmen adaylarının harmanlanmış öğrenmeye yönelik tutumlarında
  - a) cinsiyet (erkek ve kadın)
  - b) eğitim düzeyi (ön lisans ve lisans)
  - c) eğitim alanı (teknik, sosyal, sağlık ön lisans, eğitim, fen edebiyat, iktisadi idari, mühendislik ve sağlık fakülteleri)
  - d) sınıf (1, 2, 3 ve 4. sınıf)
  - e) ikamet durumu (aile yanı, öğrenci evi, apart, KYK ve özel yurt)
  - f) gelir algısı (düşük, orta ve yüksek gelir) ile farklılıklar var mı?
4. Cinsiyet, eğitim düzeyi, eğitim alan, sınıf, ikamet ve gelir algısı değişkenleri öğrencilerin harmanlanmış öğrenme modeline yönelik tutumlarının alt boyutları ile ilişkileri nedir?
5. Öğrencilerin yerleşke içerisinde üniversitenin sağladığı internet erişim ağını kullanma durumu nedir?
6. Öğrencilerin e-öğrenme ortamlarında çevrimiçi eğitim materyallerine ulaşmak için kullandığı cihazlar nelerdir?
7. Öğrencilerin harmanlanmış öğrenme eğitiminde kullanılan öğrenme platformu hakkında ön bilgilendirme durumu nedir?

4. YÖNTEM

Nicel araştırma yaklaşımı ile ele alınan çalışmada tarama modeli kullanılmıştır. Geçmiş veya güncel bir durumu olduğu gibi betimlemeyi amaçlayan tarama modeli (Karasar, 1999) öğrencilerin mevcut tutumlarını belirlemek için en elverişli model olarak düşünülmüştür. Genel tarama modelindeki çalışmada, yükseköğrenimdeki öğrencilerin harmanlanmış öğrenme modeline yönelik tutumları farklı değişkenler açısından incelenmiştir.

4.1. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini, Türkiye’de yükseköğrenim kurumlarında 2021-22 eğitim öğretim yılında öğrenim gören öğrenciler oluşturmaktadır. Çalışmaya gönüllü katılım gösteren ve sorulara tam yanıt veren 818 kişi araştırmanın

örneklemini oluşturmuştur. Tablo 1, araştırmaya katılan üniversite öğrencilerinin demografik özelliklerini göstermektedir.

Tablo 1. Araştırmaya Katılanların Demografik Özellikleri

		f	%
Cinsiyet	Kadın	497	60,8
	Erkek	321	39,2
Eğitim Düzeyi	Önlisans	469	57,3
	Lisans	349	42,7
Okul	SBMYO	326	39,9
	Fen Ed., DTC,, Beş. Bil., İT. Fak	163	19,9
	TBMYO	91	11,1
	Tıp Fak.	67	8,2
	Eğitim Fak	58	7,1
	Mimarlık, Mühendislik	51	6,2
	Sağlık MYO	38	4,6
	İİBF, İletişim	24	2,9
Sınıf	1.	418	51.1
	2.	234	28.6
	3.	56	6.8
	4.	110	13.4
İkamet durumu	KYK yurdu	295	36.1
	Aile veya akraba yanı	246	30.1
	Öğrenci evi	144	17.6
	Özel yurt	70	8.6
Gelir durumu algılayış düzeyi	Apart, pansiyon	63	7.7
	Düşük	273	33.4
	Orta	528	64.5
	Yüksek	17	2.1

Araştırmanın örneklem grubunu %60,8 oranında kadın öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan 818 öğrenciden 469'u (%57,3) önlisans düzeyinde ve 326'sı (39,9) Sosyal Bilimler, 91'i (%11,1) Teknik Bilimler ve 38'i (%4,6) Sağlık Meslek Yüksekokulunda eğitim almaktadır. Araştırmaya katılan 163 öğrenci Fen Edebiyat, Dil Tarih Coğrafya, Beşeri Bilimler ve İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültelerinde öğrenim görmektedir. Tıp fakülte-

sinde öğrenim gören 67 (%8,2), eğitim fakültesinde 58 (7,1), mimarlık veya mühendislik fakültesinde 51 (%6,2) ve iktisadi idari bilimler ile iletişim fakültelerinde öğrenim gören 24 (%2,9) öğrenci araştırmaya katılmıştır. Örneklemi oluşturan öğrencilerden %51,1'i birinci ve %28,6'sı ikinci sınıftadır. Katılımcıların %36,1'i Kredi Yurtlar Kurumu yurdunda, %30,1'i aile veya akraba yanında ikamet etmektedir. Araştırmada kullanılan ölçeği internet ortamında dolduran öğrencilerden %64,5'i gelir seviyesini orta düzeyde algılamaktadır.

4.2. Veri Toplama Aracı

Yükseköğretimdeki öğrencilerin harmanlanmış öğrenmeye yönelik tutumlarını belirlemek amacı ile öğrencilere yöneltilen anket formu “kişisel bilgiler”, “e-öğrenme erişim” ve “tutum” olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Öğrencilerin tutumlarını belirleyen ölçme aracı, Karadeniz ve Karademiir (2021) tarafından geliştirilmiştir. Beşli Likert tipindeki 37 maddelik Harmanlanmış Öğrenmeye Yönelik Tutum Ölçeği (HÖYTÖ) toplam varyansın %47,741'ini açıkladığı iki boyutlu yapıdan oluşmaktadır. 25 maddeden oluşan olumlu tutum faktörü için “Cronbach Alfa” değerleri 0,954, olumsuz tutum faktörü için 0,890 olup 37 maddelik ölçeğin toplam tutarlılık katsayısı ise 0,854'dür. Harmanlanmış öğrenme modeline yönelik tutum ölçeğinden en fazla 185, en az ise 37 puan alınabilmektedir. 37- 85 puan aralığı düşük, 86-135 puan aralığı orta, 136 ve üzeri puan aralığı ise yüksek bir tutumu işaret etmektedir. Pozitif tutum alt boyutunda en az 25 en fazla ise 125 puana ulaşabilmektedir. 25-57 puan aralığı düşük, 58-91 puan aralığı orta, 92 ve üzeri puan aralığı ise yüksek düzey tutumu göstermektedir. Negatif tutum alt boyutunda ise en düşük 12, en yüksek ise 60 puan alınabilmektedir. Bu alt boyutta ise 12-27 puan arası düşük, 28-43 puan arası orta, 44 puan ve üzerinde ise yüksek düzey tutum görülmektedir.

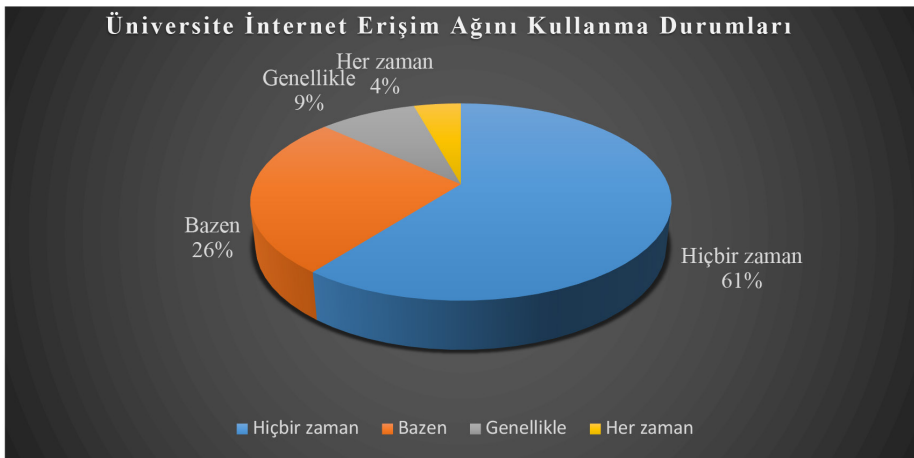
4.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Veri toplanması sürecinde, Google formlar aracılığı ile Türkiye'de yükseköğrenim kurumlarında öğrenim gören öğrenciler tarafından doldurulabilmesi için elektronik ortamda iletilmiştir. Gönüllü olarak ankete katılan öğrencilerden elde edilen veri seti içerisinde istatistiksel analiz için uygun olan 818 veri analizlerde kullanılmıştır.

Araştırmada elde edilen veri seti Sosyal Bilimciler için İstatistik Paketi (SPSS-V.21) kullanılarak betimsel yöntemlerden ortalama, yüzde, frekans hesaplamaları ve standart sapma kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırmada demografik değişkenlere göre öğrencilerin vermiş oldukları cevapların farklılaşarak farklılaşmadığını bakılmıştır. İki grubun ortalamaları arasında anlamlı bir fark olup olmadığı bağımsız örneklem t-testi ile hesaplanmış, ikiden daha fazla grubun belirli bir değişkene göre karşılaştırmak amacıyla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Fark bulunan gruplarda farkın hangi gruplar arasında değiştiğini belirlemek amacıyla post hoc işlemi yapılmıştır. Post hoc testlerinden grup varyanslarının eşit ise alt boyut örneklem sayıları dengeli dağılım gösterdiği durumlarda Tukey, göstermediği durumlarda ise Hochberg's GT2 testlerine, grupların varyansı eşit olmadığında ise Games-Howell testine başvurulmuştur (Büyüköztürk, 2017).

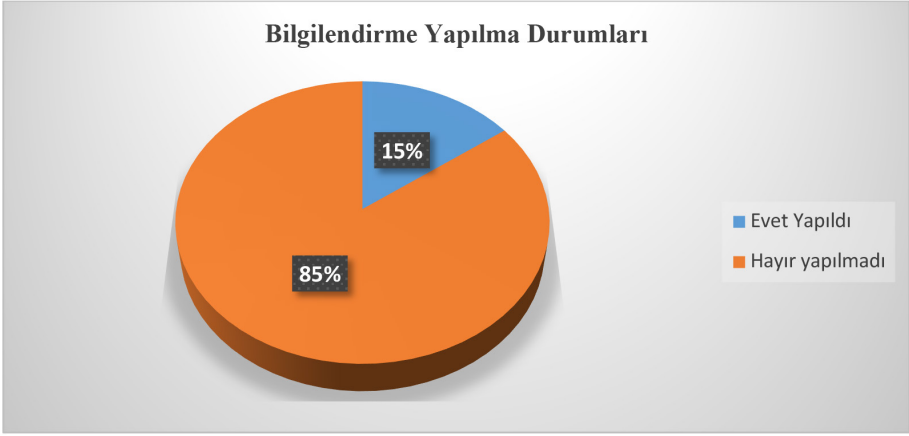
5. BULGULAR ve YORUMLAR

Araştırmaya katılan öğrencilere öncelikle yerleşkeleri içerisinde üniversitelerinin sağladığı internet erişim ağını kullanma durumu sorulmuştur. Öğrencilerin %60,5'i "hiçbir zaman" üniversitelerinin internet erişim ağını kullanmadıklarını, %26,3'ü bazen kullandığını, %8,9'u genellikle ve %4,3'ü her zaman kullandığını belirtmektedir (Şekil 1).

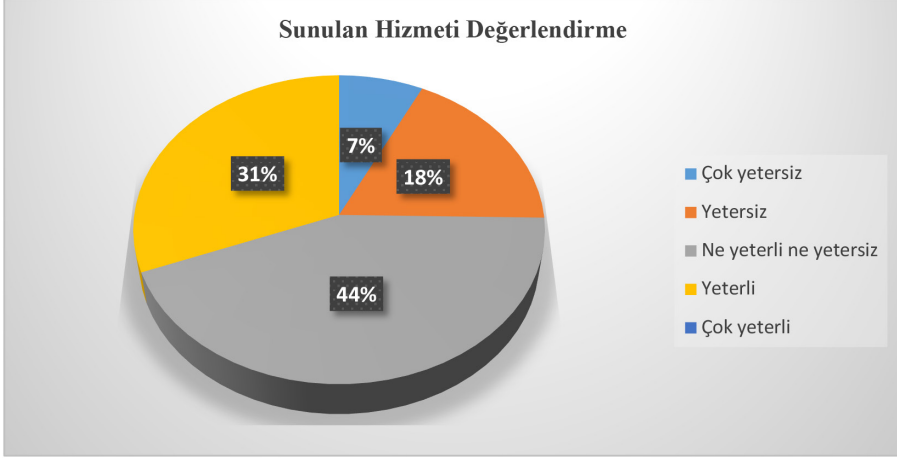
Şekil 1. Öğrencilerin Yerleşkelerinde Üniversitelerinin Sunduğu İnternet Erişim Ağını Kullanma Durumu

Araştırma grubundaki öğrencilere harmanlanmış öğrenme modelinde kullanılan öğrenme platformu hakkında kullanma talimatı, el kılavuzu veya eğitimi gibi ön bilgilendirme yapıp yapılmadığı sorulmuştur. Öğrencilerin %14,9'u öğrenim gördükleri birimde bir şekilde böyle bir bilgilendirilme yapıldığını belirtmektedir. Konferans salonunda, çevrimiçi toplantı veya derslikte bir öğretim elemanı tarafından vb. şekilde bilgilendirme yapıldığını belirtmektedirler. Ancak katılımcıların %85,1 gibi önemli bir kısmı böyle bir bilgilendirme yapılmadığını belirtmektedir. Bu hususta şu noktayı da vurgulamak gerekmektedir. Öğrencilere kurumları tarafından bir ön bilgilendirme yapılmış olabilir ancak büyük bir bölümünün bu bilgilendirmeden haberi bulunmamaktadır (Şekil 2).

Şekil 2. Öğrencilerin Harmanlanmış Öğrenme Modeli Üzerine Ön Bilgilendirilme Durumları

Öğrencilere öğrenim gördükleri yükseköğrenim kurumunun harmanlanmış öğrenme sistemi çerçevesinde sürdürülen uygulamalar ve sunulan imkanları genel olarak nasıl değerlendirdikleri sorulmuştur. Araştırmaya katılan öğrencilerin %42,8'i "ne yeterli ne yetersiz" seçeneğini işaretlemiştir. Tam bir karar veremeyen bu öğrencileri %30,2 oranında "yeterli" seçeneğini işaretleyen öğrenciler takip etmektedir (Şekil 3). Üniversitelerinin harmanlanmış öğrenme ortamında sunduğu hizmetleri "yetersiz" değerlendiren öğrencilerin oranı % 17,6 iken "çok yetersiz" bulan öğrencilerin oranı ise % 7,1'dir. Araştırmaya katılan 818 öğrenciden sadece 18'i (%2,3) üniversitelerini harmanlanmış öğrenme ortamında sundukları hizmetler açısından "çok yeterli" bulmaktadır.

Şekil 3. Üniversitelerinin Harmanlanmış Öğrenme Sistemi Üzerine Sundukları Hizmetlerin Değerlendirilmesi

5.1. Harmanlanmış Öğrenme Ortamına Genel Tutum

Araştırmaya katılan 818 öğrencinin harmanlanmış öğrenme ölçeğinden aldıkları ortalama puan $\bar{X}=119,87$ olarak tespit edilmiştir. Harmanlanmış öğrenme modeline yönelik tutum ölçeğinden en fazla 185, en az ise 37 puan alınabilmektedir. 37- 85 puan aralığı düşük, 86-135 puan aralığı orta, 136 ve üzeri puan aralığı ise yüksek bir tutumu işaret etmektedir. Öğrenciler genel olarak harmanlanmış modele orta düzeyde tutum geliştirmiştir. Tablo 2’de farklı değişkenlere göre öğrencilerin ölçekten aldıkları ortalama puanlar görülmektedir.

Tablo 2. Harmanlanmış Öğrenme Modeline Yönelik Genel Tutum

		Ort. (Mean)	n	Std. D.
Cinsiyet	Erkek	120,99	321	18,34
	Kadın	119,15	497	18,02
Öğrenim Düzeyi	Önlisans	121,55	469	16,97
	Lisans	117,61	349	19,43
Okul Türü /Alanı	Sağlık MYO	122,58	38	20,46
	Mühendislik	122,31	51	19,96
	SBMYO	121,84	326	16,67
	Eğitim	120,46	58	20,08
	TBMYO	119,68	91	16,68
	Fen-Ed.	117,95	163	19,39
	İİBF	115,08	24	21,95
	Tıp	112,98	67	16,16
Sınıf	1. Sınıf	120,68	418	17,91
	2. Sınıf	120,18	234	17,88
	3. Sınıf	116,93	56	18,55
	4. Sınıf	117,63	110	19,31
İkamet Yeri	Aile yanı	120,56	246	16,68
	Apart otel/ /pans.	121,40	63	17,41
	KYK yurdu	118,45	295	18,69
	Öğrenci evi	119,60	144	19,49
	Özel yurt	122,60	70	18,60
Gelir düzey algısı	Düşük	120,94	273	18,36
	Orta	119,52	528	17,66
	Yüksek	113,29	17	27,33
Genel Ölçek		119,87	818	

5.2. Cinsiyet Değişkenine Göre Harmanlanmış Öğrenme Modeline Yönelik Tutum

Cinsiyet değişkenine göre harmanlanmış öğrenme modeline yönelik tutumların p değerine bakılarak değişip değişmediği test edilmiştir. $p < 0,05$ olduğu durumda cinsiyet değişkenine göre ortalamaların birbirinden farklı olduğu söylenebilir. İki grubun ortalamaları arasında fark olup olmadığına

bakmak için T testi analizi yapılmıştır. Yapılan istatistik analizinde p değeri 0,154 bulunmuş olup toplam tutumda cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir fark yoktur. Ölçeğin biri “olumlu tutum” diğeri “olumsuz tutum” olan iki alt boyutunun cinsiyet değişkenine göre durumuna bakıldığında Faktör 1 p= ,737 ve Faktör 2’de p=,280 bulunmuş olup 1. ve 2. alt boyutlarda anlamlı bir farklılık çıkmamıştır (Tablo 3).

Tablo 3. Harmanlanmış Öğrenmeye Yönelik Tutum Ölçeği Puanlarının Cinsiyete Göre T-testi Sonuçları

	Cinsiyet	n	Ort.($\bar{X}$)	SS	T Testi		
					t	sd	P
TOPLAM	Erkek	321	3,2702	,49559	1,429	816	,154
	Kadın	497	3,2200	,48700			
Olumsuz	Erkek	321	2,9429	,84205	,336	816	,737
	Kadın	497	2,9224	,85974			
Olumlu	Erkek	321	3,4273	,83016	1,081	816	,280
	Kadın	497	3,3629	,83279			

Tablo 1 incelendiğinde öğrencilerin cinsiyetlerine göre harmanlanmış öğrenmeye yönelik tutumlarında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir ($p>0,05$). Buna karşın erkek öğrencilerin olumsuz tutumları ($X=2,9429$), kadın öğrencilerin olumsuz tutumlarından ($X=2,9224$) daha yüksektir. Aynı şekilde erkek öğrencilerin harmanlanmış öğrenmeye yönelik olumlu tutumları da ($X=3,4273$) kadın öğrencilerin olumlu tutumlarına ($X=3,3629$) göre daha yüksektir.

5.3. Öğrenim Düzeyi Değişkenine Göre Harmanlanmış Öğrenme Modeline Yönelik Tutum

Araştırmaya katılan öğrenciler ön lisans ve lisans düzeyinde öğrenim görmektedir. Öğrenim düzeyi değişkenine göre harmanlanmış öğrenme modeline yönelik öğrenci tutumlarının değişip değişmediği p değerine bakılarak test edilmiştir. Yine $p<0,05$ olduğu durumda öğrenim düzeyi değişkenine göre ortalamaların birbirinden farklı olduğu söylenebilir.

Tablo 4. Harmanlanmış Öğrenmeye Yönelik Tutum Ölçeği Puanlarının Öğrenim Düzeyine Göre T-testi Sonuçları

	Gruplar	n	Ort.($\bar{X}$)	SS	T Testi		
					t	sd	P
TOPLAM	Ön Lisans	469	3,2851	,45881	3,082	816	,002
	Lisans	349	3,1787	,52507			
Olumsuz	Ön Lisans	469	2,9124	,83437	-,701	816	,484
	Lisans	349	2,9546	,87664			
Olumlu	Ön Lisans	469	3,4640	,77723	3,036	816	,002
	Lisans	349	3,2863	,89105			

Tablo 4 incelendiğinde öğrencilerin öğrenim düzeylerine harmanlanmış öğrenme modeline yönelik tutumlarında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p < 0,05$; $t[816] = 3,082$). Ön lisans öğrencilerinin harmanlanmış öğrenme modeline yönelik tutumları ($X = 3,2851$), lisans öğrencilerinin tutumlarına ($X = 3,1787$) göre daha olumludur. Ön lisans öğrencileri ($X = 3,4640$) lisans öğrencilerine ($X = 3,2863$) göre daha olumlu bir tutum sergilerken lisans öğrencilerinin olumsuz tutumları ($X = 2,9546$), ön lisans öğrencilerinin olumsuz tutumlarından ($X = 2,9124$) daha yüksektir.

5.4. Öğrenim Görülen Okula Göre Harmanlanmış Öğrenme Modeline Yönelik Tutum

Araştırmaya katılan öğrenciler Sosyal, Teknik, Sağlık gibi meslek yükseköğretim kurumlarında, Eğitim, Mühendislik, Tıp, İletişim, İktisadi ve İdari Bilimler, Fen Edebiyat vb. birçok okulda öğrenim görmektedir. Okul değişkeninin sekiz ayrı gruptan oluşmasından dolayı, iki ya da daha fazla grubun ortalamaları arasında fark olup olmadığına bakmak için ANOVA varyans analizi yapılmıştır (Tablo 5).

Tablo 5. Öğrencilerin Harmanlanmış Öğrenme Modeline Yönelik Tutumlarının Okul Türüne Göre ANOVA Sonuçları

	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	An-lamlı Fark
Ölçek	Gruplararası	4,53114	7	,647	2,728	0,008	2-8
	Grupiçi	192,190	810	,237			
	Toplam	196,721	817				
Olumsuz	Gruplararası	4,69138624	7	,670	,922	,489	Yok
	Grupiçi	588,9108363	810	,727			
	Toplam	593,6022226	817				
Olumlu	Gruplararası	11,2169641	7	1,602	2,342	,023	2-8
	Grupiçi	554,1180853	810	,684			
	Toplam	565,3350494	817				

Tablo 5'e göre öğrencilerin öğrenim gördükleri okula göre harmanlanmış öğrenmeye yönelik tutumlarında anlamlı bir fark bulunmuştur ($F=2,728$; $p<0,05$). Başka bir ifade ile öğrencilerin genel olarak harmanlanmış öğrenme ortamına yönelik tutumları öğrenim gördüğü okul türüne bağlı olarak anlamlı bir şekilde değişmektedir. ANOVA grupların birbirinden farklı olup olmadığı bilgisini verirken hangi grupların birbirinden farklı olduğu bilgisini vermemektedir. Öğrencilerin okuduğu okula göre harmanlanmış öğrenme modeline yönelik tutumlarında hangi okula göre anlamlı bir fark oluştuğunu tespit etmek için varyanslar homojen dağılım göstermediğinden post hoc testleri arasından Games-Howell testine başvurulmuştur. Okullar arası farkların hangi gruplar arasında olduğunu bulmak amacı ile yapılan Games-Howell testinin sonucunda Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulunda öğrenim gören öğrencilerin ($X=3,2931$) Tıp Fakültesinde okuyan öğrencilere ($X=3,0537$) göre daha olumlu bir tutum sergiledikleri belirlenmiştir. Tıp fakülteleri müfredat progra-

mındaki derslerin büyük çoğunluğunun uygulamalı yapıldığı okullar iken sosyal bilimler meslek yüksekokulları ise tersi durum sergilemektedir. İki okulun öğrencileri arasında harmanlanmış öğrenme ortamına yönelik tutum farklılığı teorik ve uygulamalı derslerin dağılımından kaynaklanabilir.

5.5. Sınıf Değişkenine Göre Harmanlanmış Öğrenmeye Yönelik Tutum

İki ya da daha fazla grubun ortalamaları arasında fark olup olmadığına bakmak için ANOVA varyans analizi yapılmıştır. Analiz sonuçları öğrencilerin harmanlanmış öğrenme modeline yönelik tutumları arasında öğrenim görülen sınıf düzeyi bakımından anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir ($F=1,351$; $p>0,05$). Başka bir ifade ile öğrencilerin genel olarak harmanlanmış öğrenmeye yönelik tutumları, öğrenim gördüğü sınıfa bağlı olarak anlamlı bir şekilde değişmemektedir (Tablo 6).

Tablo 6. Öğrencilerin Harmanlanmış Öğrenme Modeline Yönelik Tutumlarının Sınıf Düzeyine Göre ANOVA Sonuçları

	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Ölçek	Gruplararası	,974	3	,325			
	Grupiçi	195,746	814	,241	1,351	,257	Yok
	Toplam	196,721	817				
Olumsuz	Gruplararası	1,424864841	3	,475			
	Grupiçi	592,1773577	814	,728	,653	,581	Yok
	Toplam	593,6022226	817				
Olumlu	Gruplararası	3,365185713	3	1,122			
	Grupiçi	561,9698637	814	,690	1,625	,182	Yok
	Toplam	565,3350494	817				

İkamet Edilen Yere Göre Harmanlanmış Öğrenme Modeline Yönelik Tutum

Yükseköğrenimdeki öğrenciler kamu veya özel teşebbüslere ait yurt, pansiyon, apart vb. yerlerde, aile veya akraba yanında veya öğrenci evlerinde ikamet etmektedir. İkamet ettikleri yerin harmanlanmış öğrenmenin önemli bir boyutunu oluşturan e-öğrenme için gerekli olan internet erişimine sahip olma durumu öğrencilerin bu yeni modele olan tutumunu etkileyebilecektir. Yapılan araştırmada öğrencilerin ikamet ettikleri yere göre harmanlanmış öğrenme modeline yönelik genel tutumlarında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($F=1,057$; $p>0,05$). Bir başka ifade ile öğrencilerin tutumları farklılık göstermemektedir. Araştırmada kullanılan ölçek olumlu ve olumsuz olarak isimlendirilen iki alt boyuttan oluşmaktadır. Alt boyutlar ile ikamet yeri değişkeni arasındaki ilişkiyi ANOVA testi ile analiz edildiğinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Tablo 7. Öğrencilerin Harmanlanmış Öğrenme Modeline Yönelik Tutumlarının İkamet Yerine Göre ANOVA Sonuçları

	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Ölçek	Gruplararası	1,018	4	,254			
	Grupiçi	195,703	813	,241	1,057	,377	Yok.
	Toplam	196,721	817				
Olumsuz	Gruplararası	10,861	4	2,715			
	Grupiçi	582,741	813	,717	3,788	,005	3-1;4-1
	Toplam	593,602	817				
Olumlu	Gruplararası	6,664	4	1,666			
	Grupiçi	558,671	813	,687	2,425	,047	1-3
	Toplam	565,335	817				

Tablo 7’de de görüldüğü gibi öğrencilerin ikamet ettikleri yere göre harmanlanmış öğrenmeye yönelik olumsuz tutumlarında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($F=3,788$; $p<0,05$). Öğrencilerin nerede ikamet ettiklerine göre anlamlı bir fark oluştuğunu tespit etmek için post hoc testleri arasından Hochberg’s GT2 testine başvurulmuştur. Yapılan test sonucunda Kredi Yurtlar Kurumu (KYK) yurdunda kalan ($X= 3,0105$) ve öğrenci evinde ikamet eden öğrencilerin ($X= 3,022$) aile yanında kalan öğrencilere ($X= 2,7686$) göre daha olumsuz bir tutum sergiledikleri belirlenmiştir. Tablo 6’dan öğrencilerin ikamet ettikleri yere göre harmanlanmış öğrenmeye yönelik olumlu tutumlarında da anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir ($F=2,425$; $p<0,05$). Anlamlı farkın nerede ikamet ettiklerine göre oluştuğunu tespit etmek için post hoc testlerinden Tukey testi uygulanmıştır. Test sonucuna göre aile yanında kalan öğrencilerin ($X= 3,4935$) KYK yurdunda kalan öğrencilere ($X= 3,2929$) göre harmanlanmış öğrenme modeline yönelik tutumları daha olumludur.

5.6. Gelir Algı Düzeyine Göre Harmanlanmış Öğrenme Modeline Yönelik Tutum

Öğrenciler gelir düzeyini düşük, orta ve yüksek olarak algılamaktadır. Araştırmada gelir algı düzeyi değişkeni ile harmanlanmış öğrenme modeline yönelik tutumlar arasında ilişki ANOVA testi ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda öğrencilerin gelir düzeyi algısı ile harmanlanmış öğrenme ortamına yönelik genel tutumları arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır ($F=1,692$; $p>0,05$). Ancak alt boyutların anlamlı bir ilişkisi tespit edilmiştir (Tablo 8).

Tablo 8. Öğrencilerin Harmanlanmış Öğrenmeye Yönelik Tutumlarının Gelir Algı Düzeyine Göre ANOVA Sonuçları

	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anımlı Fark
Ölçek	Gruplara-rası	,813	2	,407	1,692	,185	Yok
	Grupiçi	195,908	815	,24			
	Toplam	196,721	817				
Olumsuz	Gruplara-rası	9,694	2	4,847	6,765	,001	1-2
	Grupiçi	583,908	815	,716			
	Toplam	593,602	817				
Olumlu	Gruplara-rası	2,382	2	1,191	1,724	,179	Yok
	Grupiçi	562,953	815	,691			
	Toplam	565,335	817				

Öğrencilerin harmanlanmış öğrenme modeline yönelik olumsuz tutumlarında gelir düzeyi algılarına göre anlamlı bir fark bulunmuştur ($F=6,765; p<0,05$). Bu anlamlı farkın hangi gelir düzeyleri arasında oluştuğunu belirlemek için post hoc testlerinden Hochberg's GT2 testi uygulanmış ve düşük gelir düzeyi algısı içinde olan öğrencilerin ($X= 3,0778$) orta gelir düzey algısına sahip öğrencilere ($X= 2,8497$) göre daha olumsuz bir tutum sergiledikleri tespit edilmiştir. Öğrencilerin harmanlanmış öğrenme modeline yönelik olumlu tutumlarında ise herhangi bir anlamlı fark belirlenmemiştir ($F=1,724; p>0,05$).

SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu çalışmada yükseköğretimdeki öğrencilerin harmanlanmış öğrenme ve alt boyutlarına yönelik tutumları araştırılmış ve orta düzeyde ($\bar{X}=119,87$) tutum geliştirdikleri tespit edilmiştir. Çalışma ayrıca öğrencilerin harmanlanmış öğrenmeye yönelik tutumlarının cinsiyet, eğitim düzeyi, öğrenim görülen alan (okul türü), sınıf düzeyi ve ikamet yeri ile ilişkili olup olmadığı incelenmiştir. Araştırma sonucunda öğrencilerin harmanlanmış öğrenme modeline yönelik tutumları cinsiyetine, öğrenim gördüğü sınıf düzeyine göre değişmemektedir. Öğrenim gördüğü düzeye göre öğrenci tutumlarının değiştiği görülmüştür. Ön lisans düzeyindeki öğrencilerin harmanlanmış öğrenme modeline yönelik tutumları lisans düzeyinde eğitim alan öğrencileri tutumlarına göre daha olumludur. Ön lisans öğrencileri lisans öğrencilerine göre daha olumlu bir tutum sergilemektedir. Dolayısı ile lisans öğrencilerinin olumsuz tutumları ön lisans öğrencilerinin olumsuz tutumlarından daha yüksektir.

Öğrenme esnekliği, harmanlanmış öğrenmenin en önemli yönü olarak derecelendirilmekte ve bunu teknoloji ve sınıf içi öğrenme izlemektedir. Öğrenciler, kendi hızlarında çalışma ve kendi öğrenimlerinin sorumluluğunu üstlenme fırsatı veren karma öğrenmeye atfedilen esnekliği takdir etmektedirler. Ayrıca, öğrencilere ders materyallerine sınırsız erişim ve istedikleri zaman fakülte veya yüksekokul ile iletişim kurma fırsatı verdiği için çeşitli çevrimiçi araçlarla kendilerini daha rahat hissetmektedirler. Ön lisans düzeyinde eğitim alan öğrenciler kamu veya özel sektöre ara eleman hazırlamaktadır. Sektörle sıkı bağlantıları olan meslek yüksekokulları öğrencilerinin çalışıyor olabilme olasılığı diğer fakültelerde okuyan öğrencilere göre daha yüksektir. Yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı harmanlanmış öğrenmeye yönelik daha olumlu tutum geliştirmelerini açıklayabilir. Bu husus da farklı araştırmalar ile incelenebilir.

Araştırmada Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulunda öğrenim gören öğrencilerin Tıp Fakültesi öğrencilerine göre harmanlanmış öğrenme ortamına yönelik tutumlarının daha olumlu olduğu belirlenmiştir. Yine yapılan araştırmada öğrencilerin ikamet ettikleri yere göre harmanlanmış öğrenme modeline yönelik genel tutumlarında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Ancak alt boyutlarda tutumlara bakıldığında aile veya akraba yanında ikamet eden öğrencilerin olumlu tutumlarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Kredi Yurtlar Kurumunda kalan öğrencilerin harmanlanmış öğrenmeye yönelik

olumsuz tutum geliştirdikleri belirlenmiştir. Harmanlanmış öğrenmenin e-öğrenme ortamına katılmak için internet erişimi bu modele yönelik tutumları etkilemektedir. Yurtlarda öğrencilerin derslere katılım için internet erişimi ve bilgisayar vb. donanımların iyileştirilmesi gerekmektedir. Araştırmaya katılan öğrencilerden düşük gelir seviyesindeki öğrencilerin orta gelir düzey algısına sahip öğrencilere göre daha olumsuz bir tutum sergilemelerinin kaynağı da yine büyük olasılık ile belirtilen internet erişim engelleridir. Tüm erişilen sonuçların nedenleri başka nitel araştırmalar ile detaylı bir şekilde araştırıldığına bulunabilecektir.

Öğretmen merkezli bir öğretim modeli ile karakterize edilen bir eğitim sisteminde öğrenim gören öğrenciler, kendilerine öğretilenden önemli ölçüde farklı bir pedagojik model ile ilk kez karşılaşmışlardır. Üstelik ülkemizde bu karşılaşmayı ilk kez yaşayan sadece öğrenciler değil öğretmenler, eğitimciler, idareciler, yöneticiler kısaca eğitim kurumları da aynı durumdadır. Harmanlanmış öğrenme modelinin sistem içerisine yerleşmesinde zorluklar yaşanması bu koşullarda doğal karşılanmaktadır.

Covid 19 genel salgını toplumda birçok etki bırakmıştır ancak eğitimde bıraktığı etki eğitim sisteminin her daim hazırlıklı olması gerektiğidir. Ayrıca özellikle yükseköğrenimde harmanlanmış öğrenme yaklaşımının benimsenmesinde başarı için önerilerden biri, uygulamadan önce tüm paydaşları harmanlanmış öğrenme kavramı ve bu tür öğrenmenin avantaj ve dezavantajları ile tanıştırmaktır. Ayrıca öğrencilerin farklı öğrenme stillerini de dikkate alınarak müfredat programları tasarlanmalıdır. Örneğin, yüz yüze ve çevrimiçi oturumların zaman oranı, öğrencilerin farklı gelişim ihtiyaçlarını karşılayabilmek için yeniden incelenmeli ve iyileştirmeler yapılmalıdır. Öğrenciler kadar öğretmenlerin de harmanlanmış bir öğrenme ortamından zevk alıp bunu bir ders verme biçimi olarak kabul etmeye istekli olması gerekmektedir. Öğretim elemanları harmanlanmış öğrenme ortamına yönelik mesleki gelişimlerine önem vermeli ve eğitimcilerin de bu eğitim modeline ait tutum ve algıları detaylı bir şekilde araştırılmalıdır. Ek olarak, karma öğrenme yaklaşımını kolaylaştırmak için teknoloji (donanım ve yazılım) ve personel açısından kurumsal hazırlıklar yapılmalıdır. Harmanlanmış öğrenme özellikle Anadolu'daki çoğu üniversite için nispeten yeni bir yaklaşım olduğundan, harmanlanmış öğrenme konusunu farklı açıdan ele alan ampirik ve disiplinler arası araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Archee, R. (2015). Is Blended Learning Making Us Stupid, Too? *Open Journal of Social Sciences*, 3, 65-70
- Ausburn, L. J. (2004). Course design elements most valued by adult learners in blended online education environments: An American perspective. *Educational Media International*, 41(4), 327-337.
- Ayaydin, Y., & Küçük, S. (2022). Harmanlanmış Öğretime Hazır Olma Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması. *HAYEF: Journal of Education.*, 19(2), 138-145
- Aycock, A., Garnham, C. ve Kalela, R. (2002). Lessons learned from the hybrid course project. Learning Technology Center, *Teaching with Technology Today* 8(6).
- Ayvaz Reis, Z., Kartal, E., Çelik, S., Özcan, P. (2009). Bir harmanlanmış öğrenme yöntemi eğitim aracı: pod cast, III. İstanbul Bilişim Kongresi. (29-31 Mayıs). Türkiye Bilişim Derneği, İstanbul.
- Batnı, V. (2000). Harmanlanmış Öğrenme Ortamlarının Öğrencilerin Akademik Başarılarına Etkisi: Bir Meta-Analiz Çalışması, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 5(1): 287-302
- Bausmith, J. M., & Barry, C. (2011). Revisiting Professional learning communities to increase college readiness. *Educational Researcher*, 40(4), 175-178.
- Beard, L. A., Harper, C., & Riley, G. (2004). Online versus on-campus instruction: student attitudes & perceptions. *TechTrends*, 48(6), 29-31.
- Bentz, D.T. (2009). *Online and Face-to-Face Classes: A Comparative Analysis of Teaching Presence and Instructor Satisfaction*. Public Access Theses and Dissertations from the College of Education and Human Sciences. Retrieved from <http://digitalcommons.unl.edu/cehsdiss/53>
- Birbal, R., Ramdass, M. & Harripaul, C. (2018). Student Teachers' Attitudes towards Blended Learning, *Journal of Education and Human Development*, 7 (2), 9-26
- Bonk, C. J., Olson, T. M., Wisher, R. A., & Orvis, K. L. (2002). Learning from focus groups: An examination of blended learning. *Journal of Distance Education*, 17(3), 97-118.
- Brown, D. G. (2001). Hybrid courses are best. *Syllabus*, 15(1), p22.
- Büyüköztürk, Ş. (2017). *Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı İstatistik, Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorum*, 23. Basım, Pegem Akademi, Ankara
- Cabi, E., Yalın, H. İ. (2011). "Öz Düzenlemeye Dayalı Karma Öğrenimin Öğrenci Motivasyonuna Etkisi", *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama*, 1(1), 125-141
- Cottrell, D. M. ve Robison, R. A. (2003). Blending Learning in an Accounting Course. *The Quarterly Review of Distance Education*. 4(3), 261-269.

- Çırak Kurt, S., Yıldırım, İ., & Cüçük, E. (2018). Harmanlanmış öğrenmenin akademik başarı üzerine etkisi: Bir meta analiz çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33 (3), 776-802.
- Davis, F. d., Bagozzi, R. P., Warshaw P. R. (1992). Extrinsic and Intrinsic Motivation to Use Computers in the Workplace. *Journal of Applied Social Psychology*, 22 (14), 1111-1132.
- Garrison, D. R., & Kanuka, H. (2004). Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education. *The Internet and Higher Education*, 7(2), 95-105.
- Garrison, R., & Vaughan, H. (2008). *Blended learning in higher education: Framework, principles and guidelines*. New York: John Wiley & Sons.
- Graham, C. R. (2006). *Blended learning system: Definition, current trends, future directions*. In C. J. Bonk & C. R. Graham (Eds.). *Handbook of blended learning*. San Francisco, CA: Pfeiffer, 3-21.
- Graham, C. R., Woodfield, W. & Harrison, J.B. (2013). A framework for institutional adoption and implementation of blended learning in higher education. *The Internet and Higher Education*. 18, 4-14
- Hebebcı, M. T., & Usta, E. (2015). Türkiye’de Harmanlanmış Öğrenme Eğilimleri: Bir Literatür Çalışması. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 195-219
- Johnson, J. (2002). Reflections on Teaching a large enrollment course using a hybrid format. *Teaching with Technology Today*, 8(6).
- Karadeniz, C. ve Karademir, D. (2021). Harmanlanmış Öğrenme Modeline Yönelik Tutum Ölçeğinin Geliştirilmesi, *Eğitim Alanında Akademik Çalışmalar*, Ed: Cener Yazıcıoğlu, Artıkel Akademi, İstanbul
- Karaotcu, İ., & Baran, B. (2019). Türkiye’de Harmanlanmış Öğrenme Çerçevesinde Yapılmış Çalışmalar. I. Uluslararası Bilim Eğitim Sanat ve Teknoloji Sempozyumu. İzmir, Türkiye.
- Karasar, N. (1999). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Nobel Yayın Dağıtım, 9.basım, Ankara.
- Kintu M. J. & Zhu, C. (2016). Student Characteristics and Learning Outcomes in a Blended Learning Environment Intervention in a Ugandan University. *The Electronic Journal of e-Learning Volume*, 14(3), 181-195.
- Kırık, A. (2016). Uzaktan eğitimin tarihsel gelişimi ve Türkiye’deki durumu. *Marmara İletişim Dergisi*, 0 (21) , 73-94. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruid/issue/22159/238064>
- Korkmaz, Ö., Karakuş, U. (2009). The Impact of Blended Learning Model on Student Attitudes Towards Geography Course and Their Critical Thinking Dispositions and Levels. *The Turkish Online Journal of Educational Technology-TOJET*, 8(4):

- Korucu, A.T. & Kabak, K. (2020). Türkiye’de hibrit öğrenme uygulamaları ve etkile-ri: Bir meta analiz çalışması. *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi*, 2(2), 88-112.
- Layne, A., Jules, V., Kutnick, P., & Layne, B. C. (2008). Academic achievement, pupil participation and integration of group work skills in secondary school classrooms in Trinidad and Barbados”. *International Journal of Educational Development*, 28(2), 176–194.
- Livingstone, K. (2015). Teaching faculty’s perception about implementing elearning practices at The University of Guyana. *International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology (IJEDICT)*, 11(2), 85-103. aroid,
- Lynch, M. M. (2002). The online educator: A guide to creating the virtual classroom. *Studies in Distance Education*, p. 170.
- Mantyla, K. (2001). Blending E-Learning. The Power is in the Mix, Alexandria, VA: ASTD.
- Marold, K. A., & Haga, W. (2004). Measuring online students’ ability to apply prog-ramming theory: Are Web courses really working?. *Journal of International Tech-nology and Information Management*, 13(1), 13- 20.
- Osguthorpe, R. T. ve Graham, C. R., 2003. Blended Learning Environments Definiti-ions and Directions. *The Quarterly Review of Distance Education*, 4(3), 227-233.
- Pittinsky, M. (2005). No teacher left behind. *THE Journal*, 32(11).
- Phipps, R., Merisotis, J. (1999) *What’s the Difference. A Review of Contemporary Research on the Effectiveness of Distance Learning in Higher Education*, Institute for Higher Education Policy, Washington, DC.
- Reasons, S.G. (2004, April). Hybrid courses – hidden dangers? *Distance Education Report*, 8(7), 3.
- Riffell, S. & Sibley, D. (2004, January). Using web-based instruction to improve large undergraduate biology courses: An evaluation of a hybrid course format. *Comput-ers & Education*, 44(3), 217-235.
- Sadera, W., Robertson, W., Song, L., & Midon, N. (2009). The Role of Community in Online Learning Success. *MERLOT Journal of Online Learning and Teaching*, 5(2), 277-284.
- Seife, C. (2000). *Zero: The biography of a dangerous idea*. New York, NY: Penguin Books.
- Senge, P. M. (1990). *The fifth discipline: The art and practice of the learning organi-zation*. New York, NY: Doubleday.
- Singh, H. & Reed, C. (2001). *Achieving Success with Blended Learning*. Centra

- Software*. ASTD State of the Industry Report. American Society for Training and Development.
- So, H.J. & Brush, T.A. (2008). Student perceptions of collaborative learning, social presence and satisfaction in a blended learning environment: Relationships and critical factors. *Computers & Education*, 51(1), 318-336. Elsevier Ltd. Retrieved September 22, 2022 from <https://www.learntechlib.org/p/66463/>.
- Tang, C. M., and Chaw, L. Y.,. (2013). Readiness for blended learning: understanding attitude of university students. *International Journal of Cyber Society and Education*, 6 (2). pp. 79-100.
- Taradi, S. K., Taradi, M., Radic, K. Ve Pokrajac, N. (2005). Blending problem-based learning with Web technology positively impacts student learning outcomes in acid-base physiology. *Advances in Physiology Education*, 29,35-39.
- Uluyol, Ç., Karadeniz, Ş. (2009). Bir Harmanlanmış Öğrenme Ortamı Örneği: Öğrenci Başarısı ve Görüşleri, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, V1 (I), 60-84 <http://efdergi.yyu.edu.tr>
- Usta, E., Mahiroğlu, A. (2008). Harmanlanmış Öğrenme ve Çevrimiçi Öğrenme Ortamlarının Akademik Başarı ve Doyuma Etkisi. Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD), 9(2): 1-15.
- Ünsal, H. (2012). Harmanlanmış öğrenmenin başarı ve motivasyona etkisi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(1): 1-27.
- Üstün, A.B. (2011). *BÖTE öğretim elemanlarının harmanlanmış öğrenme ortamlarında verilen dersler hakkındaki görüşleri*. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Vaughan, N. (2007). Perspectives on blended learning in higher education. *International Journal on E-Learning*, 6(1), 81–94.
- Walker, R. & Jeurissen, R. (2003). E-based solutions to support intercultural business ethics instruction: An exploratory approach in course design and delivery. *Journal of Business Ethics*, Kluwer Academic Publishers.48, 113-126.
- Young, J.R. (2002) “Hybrid” Teaching Seeks to End the Divide between Traditional and Online Instruction. *Chronicle of Higher Education*, A33.
- Zhonggen, Y. (2015). Blended Learning Over Two Decades. *International Journal of Information and Communication Technology Education*, 11(3), 1-19
- Zhu, C. (2017). University student satisfaction and perceived effectiveness of a blended learning course. *International Journal of Learning Technology*, 12(1), 66-83
- Zurita, G., Hasbun, B., Baloian, N., & Jerez, O. (2015). A blended learning environment for enhancing meaningful learning using 21st Century skills. In G. Chen, V. Kumar, Kinshuk, R. Huang & S. C. Kong (Eds.), *Emerging issues in smart learning* (pp. 1-8). Springer Berlin Heidelberg.

2. BÖLÜM

HABERMAS'IN SÖYLEM KURAMINA BÜTÜNCÜL BİR KRİTİK DENEMESİ

Dr. Öğr. Üyesi. Cihan PALANCI

Munzur Üniversitesi. İ.İ.B.F.

cihanpalanci@munzur.edu.tr

ORCID NO: 0000-0001-6766-3691

GİRİŞ

Genel bir Habermas okumasının bize sezdirmediği ilk şey; onun oluşturduğu kuramın aslında bir praksis felsefesi olduğu ve kapitalizmin tüm olumsuzluklarına rağmen bir çıkış yolunun bulunabileceğidir. Habermas'ın uzun yaşamı boyunca bir şekilde şahit olduğu kapitalizm ve faşizmin yarattığı yıkım onu aynı gelenekten geldiği eleştirel kuramın ilk kuşak temsilcileri gibi karamsarlığa itmemiştir. Birçok düşünsel gelenekten beslenmesine rağmen onun kuramsal çabasının en önemli motivasyonu Yıldırım'ın ifade ettiği ve Hegel'in ilk dönem çalışmalarında bağlı kaldığı, ortak usun öznel arası bir ilişkiyle kökleştiği ve başkasının farkındalığı ile oluşan bir öz-bilincin şekillendiği eş duyumsal kurumsallıktır. Bu kuramsal us ortak yaşam ve ilişkileniş ile toplumların demokratik örgütlenmesinin temelini oluşturur. Habermas'ı diğer eleştirel kuram üyelerinden ayıran şey de burada başlar, ona göre Adorno ve Horkheimer'in kapitalizme ve araçsal rasyonaliteye yönelttiği eleştiriler Habermas'ın da kabulü iken o, bu yıkıcı eleştirilerin yerine iyimser bir kurtuluş reçetesi hazırlamak çabasıydı. İki hocasının bir tür nostaljiyle Antik Yunan'a kadar götürdükleri hareket noktası, Habermas için aslında şimdi ve burada olandı (Yıldırım, 2006: 252).

Bununla birlikte (Timur: 2008: 31)'e göre Habermas her şeye rağmen iki hocasının bu kötümserliğini anlıyor ve bunu şöyle ifade ediyordu: "İkinci Dünya Savaşı'nın en karanlık yıllarının, aklın son kıvılcımlarının gerçeklerden

kaçtığı ve geride umutsuz bir şekilde çöken bir uygarlığın kalıntılarından başka bir şey bırakmadığı şeklinde oluşmuş bir kanıyı güçlendirebildiğini anlamayı mümkün kılıyordu.”

Habermas’ı iletişimsel eylem ya da söylem kuramını oluşturmaya iten en temel etken liberal demokrasinin içinde bulunduğu kriz sarmalıdır. Liberal demokrasi tarihsel süreç içerisinde belli açılardan hep eleştirilmiş fakat özellikle sermayenin sınırsız dolaşımı ve yerel siyasetler üzerindeki etkisi ile birlikte bu eleştiriler doruk noktaya çıkmıştır. Her ne kadar Sovyetler’in çöküşü bazı liberal düşünürler açısından bu demokrasi türünün kesin zaferi hatta tarihin sonu olarak tanımlansa da Habermas gibi aydınlar demokrasinin daha ideal bir hale getirilmesi üzerine kafa yormaya devam etmişlerdir. Altunkök, neo-liberalizm kavramını kullanmadan 1980 sonrası yaşanan ve temsili demokrasiyi aşındıran politikaların altını çizer, deregülasyon, özelleştirme, yerelleşme gibi neo-liberal pratiklerle önce ulus-devletlerin yetki ve sorumlulukları kısıtlanmış sonrasında da temsili demokrasinin içi kısmen boşaltılmıştır. Bu yapı içerisinde seçimle ve halkoyu ile gelmiş olsalar bile sınırlı sayıdaki temsilciler zamanla temsil ettikleri toplumun çıkarlarını gözetmekten uzak bir pozisyonda kalırlar. Bu aslında temsili demokrasinin en önemli krizidir (Altunkök, 2016: 3). Üstelik temsili demokrasi pratiği içerisinde şu net bir biçimde gözükmemektedir; temsilci adaylarının seçilebilmesinin ilk şartı sağlam bir ekonomik güç ve ancak bu ekonomik güçle oluşturulabilecek medya desteğidir. Özellikle 20.Yy liberal demokrasisinin en belirgin özelliği, hem yürütme organı için hem de seçim sürecindeki partiler için medyanın bir tür ideolojik aygıt haline gelmesidir. Örneğin devleti yönetenler açısından bu gücün kullanılmasını Habermas tarafından şöyle açıklanır; sürecin başlangıcında yayımcılığın sağladığı büyük avantajların devlet tarafından fark edilmiştir ve bu yeni medyanın tüm örgütlenişinin devlet tarafından gerçekleştirilmiş ve özel girişimcilere ait bu kuruluşların hızlı bir zaman içerisinde devletleştirilmiştir. Devlet, medyanın toplumsal güçlerin etkisi altına girmesini istemez ve buna oldukça hızlı bir şekilde cevap verir (Habermas, 2003: 317). Medya-siyaset ilişkisinin bu derece gelişmesi zamanla, siyasal temsilcilerin seçimlerde neredeyse bir meta gibi seçmene pazarlanması faaliyetine dönüşmüştür. Politik süreç bu aşamada seçmen açısından rasyonel tercihler olmaktan çıkıp kimin kendisini nasıl pazarladığı, enformatik ağı ne derece verimli kullandığı ve seçmenin duygularına hangi yollarla “doğru” hitap ettiği meselesine dönüşmüştür dolayısıyla

hem seçim süreci kampanyaları hem de temsilciler bir süre sonra bir vitrin objesi haline gelirler

Başka bir eleştiri de liberal ideolojiye içkin ve daha ontolojik bir alanda tezahür eder. Mouffe bu eleştiriye Rawls'ın "makul çoğulculuk" dolayımı ile yapar. Rawls'a göre makul insanlar, anayasal rejimde eşit ve özgür yurttaş olmalarını sağlayan iki ahlaki niteliğe sahiptirler bunlar, toplumla işbirliği yapmaya sadık olma ve bu işbirliği koşullarına koşulsuz saygıdır. Mouffe'nin eleştirisi de tam olarak burada başlar, bahsedilen bu makul insanlar aslında liberalizmin temel ilkelerini kabul edenlerden oluşur dolayısıyla Mouffe aslında liberal ilkelere göre belirlenmiş bir normlar bütününden bahseder. Bu normlara uyan yurttaşlar makul iken diğerleri makul değildir. Liberalizmin izin verdiği dinsel, ırksal, ahlaki vs. gibi toplumsal formasyonun bileşenleri kamusal alanda kendilerini ifade etme hakkı kazanırken, ötekiler bu "çoğulcu" olduğunu iddia eden ideolojinin dışında kalır böylelikle liberal çoğulculuk bir tür safsataya dönüşür (Mouffe, 1999: 353-354).

1. SÖYLEM KURAMI

Habermas'ın kapitalist modernite eleştirilerindeki temel referansı Marks olmakla birlikte o, Marks'ın altyapı-üstyapı kavramlarını bir tür reformasyona uğratarak kendi teorisinin zeminini oluşturmuştur. Habermas toplumsal değişimi, Marks'ın tanımladığı gibi üretim, değişim, artı-değer ve piyasa gibi kavramlar ile değil devlet ve pazar odaklı algılıyordu. Marksist altyapı-üstyapı modeli onun için ilham kaynağı iken; Marks'ın altyapısı Habermas'ta devlet ve ekonomiye dönüşür (Timur, 2008: 180). Habermas'ın modeli Marks'ın ikili yapısına göre daha karmaşık ve açıklayıcıdır, en azından kendisinin iddiası budur. Burada söz edilen karmaşıklaşma aslında Marks'ın altyapı-üstyapı diye tasvir ettiği ikili yapıyı ve toplumsal ilişkileri ve çatışmaları tek bir kanala indirgemesinin eleştirisi ile başlar. Habermas, ekonomi ve devletin alt sistem oluşturduğu yapıda, yaşam dünyasını özel ve kamusal alan olarak ikiye ayırmış ve bu yapılar arasındaki ilişkilerin de iki aracı tarafından belirlendiğini söylemiştir. T.Parsons'dan aldığı bu modelde Marks'a yaklaştığı nokta ise bu yapılar arasındaki çatışmadır. Fakat biliyoruz ki Marks'da bu çatışma-

nın yaratacağı kriz sönmülendirilemez ve uzlaşılmaz bir krizdir. Habermas bu anlamda Marks'a katılmaz ve kapitalizmin sosyal devlet, refah devleti, devlet müdahaleciliği ile bu krizlerin üstesinden geldiğini belirtir. Hatta üretim ilişkileri kaynaklı oluşan yabancılaşmanın refah devletinin ortaya çıkması ile birlikte gerilediğini belirtir (Timur, 2008: 201-203).

İletişimsel eylem kuramı ya da söylem kuramı için birçok temel kavram, rasyonelleştirmeler, hatta denebilirse bu etkinliğe girişebilmenin ön koşulları vardır. Öncelikle bahsettiğimiz gibi, Habermas söylem kuramını oluştururken, toplumsal yapının süreç içerisinde ayrışarak sistem ve yaşam dünyası gibi iki kategoriye bölündüğünü, bu bölünme ile birlikte, sistem ve yaşam dünyası arasında -dönem dönem nötrale olsa da- statik olmayan ve akışkan bir gerilim olduğunu ve sistemin belli enstrümanlarla yaşam dünyasını sürekli olarak baskı altına almaya çalıştığını belirtir. Timur'un da dikkat çektiği üzere “aslında yaşam dünyası bilişsel, normatif ve estetik davranışlarımızın cereyan ettiği kültür alanıdır.” (Timur, 2008: 195). Yine Timur'a göre; araçsal aklın egemenliğindeki sistem (devlet alt sistemleri ve ekonomi) her seferinde iletişimsel aklın başat olduğu yaşam dünyası ile karşılaşır. Bu toplumsal yapıyı Habermas, özel alan ve kamusal alan olarak ikiye ayırır. Özel alanı çekirdek aile, komşuluk, dernekler (günümüzde STK'lar) ile kategorilendirirken, kamusal alanı medya ve kamuoyu olarak açıklar, yukarıda bahsettiğimiz karşılaşmalar ve çatışmalar yaşam dünyasını sönmülendirmez bilakis “özgürlük kavgası” bu alanlar arasında belirli şekillerde devam eder (Timur, 2008: 195-196). Habermas yaşam dünyası kavramını, Durkheim'in kolektif bilinç kavramından esinlenerek geliştirir. Habermas'ın da altını çizdiği üzere Dürkheim yaşama dünyasının ayrışmasını, “kültürün, toplumun, kişiliğin ayrışması” olarak anlar. Habermas bunu geliştirerek, yaşam dünyasının genel olarak; kültürel yorumlama, değerlendirme ve anlatım kalıplarının genel bir mefhum üzerine ortaklaşmak ve nihayete vardırma için bir kaynak oluşturduğunu belirtir. Yaşam dünyası, tartışılan konu ya da eylem seçenekleri ve planlar için gereken koşulları ve araçları belirler. “...Güncel bir sözcenin genel olarak anlamlı olması yani geçerli ya da geçersiz olabilmesi için gerçekleşmesi gereken varsayımların, sezgisel olarak göz önünde tutulan, bu bakımdan bilinen ve saydam olan, aynı zamanda bir bakışta görülemeyen bir ağını oluşturur.” (Habermas, 2001: 563-567).

Burada sözü edilen şey yaşam dünyasının, sorunsallaştırılan şeye veya

eylemin ortaklığına reçeteler sunması değildir. Yaşam dünyası ya da evreni, tartışılan duruma, belirli bilgi stokları çerçevesinde bir ufuk belirler. Habermas'ın ifadesiyle; bilgi stoku ilgililere güvencelenmiş art alan kanıları sağlar. Anlaşma süreçlerinin bağlamı bu kanılardan oluşur ve iletişim halinde olanlar karşılıklarına çıkan nesnel, toplumsal ve öznel dünya arasındaki bağıntıyı zaten bir biçimiyle içeriklendirilmiş ve yorumlanmış olarak bulurlar. Yine Habermas'ın ifadesi ile yaşama evreni tarafların bulunduğu aşkınsal bir yerdir. Konuşmanın dünyayla örtüştüğü ve yine karşılıklı geçerlilik iddialarının eleştirildiği yerdir (Habermas, 2001: 557-558). Yaşam dünyası ya da doğru ifade ile yaşam dünyalarının en önemli bileşeni kamusal alandır. Kamusal alanın Habermas için önemli olmasının nedeni, kamusal müzakerenin gerçekleştiği ve bu müzakerelerin sonucunda sivil toplumun kendisi ile ilgili tüm hayati kararları aldığı ve böylelikle sistemden özerk ve “ona rağmen” oluşan bir praksis alanı olmasındandır. Habermas eserinde Cohen'in müzakereci demokrasi kuramı tanımına sadık kalarak durumu şöyle açıklıyor:

“Müzakereci bir demokrasi düşüncesi, bir araya gelmenin şartlarının ve ilkelerinin kamusal tartışma ve eşit vatandaşlar arasındaki muhakemeyle yürütüldüğü demokratik bir ortaklığın sezgisel idealinde kökleşmektedir. Böyle bir düzende vatandaşlar, kamusal muhakeme aracılığıyla kolektif seçim sorunlarının çözümüne ait bir taahhüdü paylaşır ve temel kurumlarını özgür bir kamusal müzakere çerçevesi tesis ettikleri ölçüde meşru sayarlar.” (Habermas, 2003: 44).

Demir'in Habermas'tan aktarımıyla, yaşam dünyası içerisine yerleştirilen kamusal alan ve kamusal müzakere kavramlarını harekete geçiren fiil sivil toplumdur. Marksist kullanımın tersine sivil toplum, iktisadi bileşenlerin müdahalesiyle biçimlendirilen ve hükümete içkin bir yapı değildir. Sivil toplum kamusal alanın iletişim kanallarıyla oluşan ve gönüllü birlikteliklere dayanan örgütler ve hareketlerden oluşur. Yaşam dünyası içerisinde sivil toplum, bu iletişim kanallarıyla kamusal sorunları çözücü bir kurumsallaşmaya doğru evrilir (Demir, 2011: 56). Habermas sivil toplumu, devletleşmiş siyasi partiler dışında olduğunu ve yönetsel pratiklere dâhil olmadıklarını fakat doğrudan kamusal iletişim aracılığıyla gündemi belirlediklerini ve siyasal etkiler yarattıklarını belirtir. Habermas, toplumsal birlik ilişkilerini ve bu ilişkilerin oluşturduğu sorumlu eylem kavramının niteliğini Offe'den alıntıyla açıklıyor: “Sorumlu eylem demek, eyleyenin kendi eylemlerine karşı yöntemli bir bi-

çimde aynı anda hem uzmana, hem genel Öteki'ne hem de kendi Ben'ine özgü sınıyıcı perspektifi *futurum exactum* [kusursuz gelecek] çerçevesinde içselleştirmesi ve bu yolla eylemin ölçütlerini maddi, toplumsal ve zamansal açılardan sağlamlaştırması demektir.”

Habermas, sivil toplum kavramının önemini öncelikle devlet sosyalizminin-totaliter rejimlerin siyasal kamuya yönelik imha pratiğine yönelttikleri eleştiriler ile açıklar. Habermas'ın buradaki referansı Arendt ve onun totalitarizm kavramıdır, kanaat inşa eden, toplumsal birlikleri içeren sivil toplum ve bu alandaki iletişim ağı, totaliter rejimler tarafından denetim altına alınır. Doğu Avrupa'daki reformcu değişim isteğinin en başında “açıklık” sloganlarının atılması bununla ilişkilidir ve bunun ilk örneği Habermas'a göre Demokratik Almanya Cumhuriyeti'dir. Henüz devlet sosyalizmi yıkılmadan bu toplumsal birlikler - kiliselerdeki gönüllü birlikler, insan hakları grupları, ekolojik ve feminist hedeflere yönelen muhalif gruplar- totaliter kamunun politikalarını sert bir biçimde eleştiriyor ve kendi içlerinde örgütleniyorlardı. Arendt'e göre bahsedilen iletişim ağlarını kesmek ve kamuyu belirli ajanlarla denetimi altına almaya çalışmak, bu devletleri totaliter yapan en önemli şeydi (Habermas, 2003: 52-54).

Tüm bu anlatılanlardan sonra yaşam dünyası-kamusal alan ve sivil toplum Habermas için neredeyse, egemen ideolojilere ve piyasacı kapitalizme karşı politik mücadelelerin yegâne alanı haline gelir. Sistemden bağımsız, dayanışmacı, belirli bir rasyonelliğin ve iletişim biçiminin inşa edildiği idealize edilmiş bu alan, demokratik taleplerin ve ortak faydanın biricik düzlemidir. Demir'e göre sivil toplum, sistem, devlet ve sermaye üçgeninde devlet ve sermayeden bağımsız, onlara karşı kurulan ve tüm sömürgeleştirme girişimlerine karşı direnen normatif bir alandır. Yaşam dünyası içinde sivil toplumun doğal bir telosu vardır ve insanlar bu yapı içerisinde, iyi olana yani demokrasiye, özgürlüğe vs. eğilimli oldukları var sayılır. Habermas bu anlamıyla sivil toplumu tıpkı liberal demokratlar gibi idealize eder. Sivil toplum kamusal alanda iletişimsel eylem çerçevesinde kurulan iletişim biçimleriyle kendisini yeniden üretir ve işlerlik sağlar (Demir, 2011: 56).

Sivil toplumun bir araya gelmesi ve ortak sorunlar etrafında konuşabilmesi için sadece diğerkâmlık ve iyi niyet yetmez, bunların dışında bu bireyler arasındaki iletişim sürecinin de belirli rasyonel ilkeler etrafında inşa edilmesi gerekir. Habermas'ın kuramında oldukça karışık, diyalog öncesi ciddi hazır-

lıklar gerektiren birçok önkoşulu vardır. Fakat bu önkoşulların karmaşıklığına rağmen, Habermas oldukça basit bir aprioriden hareket eder ve insanların zaten anlaşabilmek için iletişime geçtiklerini varsayar. Anlaşmanın burada eylemi koordine edici bir işlevi vardır fakat bu pragmatik süreç, tarafların cümlelerinin belirli geçerlilik iddiaları dolayısıyla ve bu dolayımın da öznel tarafından kabul edilebilir bir zeminde olması şartıyla gerçekleşir. Söylem kuramı ya da iletişimsel eylem, diyaloga girenlerin dünyayla kurdukları ilişkilerin karşılıklı tartışılabilir ve anlaşılabilir ön kabulü ile dili araçsallaştırır (Habermas, 2001: 127). Bahsedilen iletişim biçimi mutlak bir karşılıklı faydayı ve iktidar nosyonlarından arınmayı gerektirir, araçsal aklın hâkim olduğu liberal kapitalizmin eleştirisini yapan Habermas bunun yerine iletişimsel eylemi ikame eder (Akkol, 2019: 176)’a göre:

“İletişimsel eylem, araçsal eylemden ve stratejik eylemden tamamen farklı bir eylem biçimidir. İletişimsel eylemin amacı yalnızca manipülasyon veya teknik kaygılar olarak değerlendirilmemektedir. İletişimsel eylem insanlar/kitleler arasında uzlaşımı hedeflemektedir. Karşılıklı birbirini anlama çabası ile kişiler arasında “uzlaşım” sağlanmasına yönelik bir çaba söz konusudur. Diğer eylem türleri kişisel ve ya ideolojik amaçlar içerirken iletişimsel eylem beraber yürütülen “karşılıklı bir yorumlama” yoluyla ortak bir anlayışa ulaşmayı hedeflemektedir.”

Habermas birbirini anlamayı “iletişime katılanların, bir sözcenin geçerliliği hakkında birleşmesi” olarak tanımlar. Ona göre öznelerin anlaşması sözce için, konuşmacının öne sürdüğü geçerlilik iddialarının yine öznelerce onaylanması ile gerçekleşir (Habermas, 2001: 553). Bu bağlamda (Habermas, 2001: 326)’a göre geçerlilik iddialarının üç bileşeni vardır ve bir iletişimin rasyonel olabilmesi için bunlar ön koşuldur: “Kendisi ve dinleyici için meşru bir kişiler arası iletişimin olabilmesi için verili normatif bağlam açısından uygunluk. 2- Dinleyicinin, konuşan kişideki bilgiyi alabilmesi için doğru bir önermede bulunmak. 3- Dinleyicinin söylenene inanması için, görüşleri, niyetleri, duyguları içtenlikle sözcemek.” Yani özneler arası normatif uyuma, paylaşılan önermesel bilginin doğruluğu (nesnellik) ve içtenlik. Konuşucu bir yaşantı cümlesi kuruyorsa, bir şeyi açığa çıkarıyor ya da bir itirafta bulunuyorsa uzlaşmaya ancak bir içtenlik iddiasının kabul edilmesi ile ulaşılır. Bir kişi örneğin bir söz verdiğinde veya uyardığında, anlaşma ancak herkesin normlara uyması ile gerçekleşir. Uzlaşma ne kadar açık ve başat bir geçerlilik iddia-

sına yönelmişse, anlaşmaya da o kadar rahat varılır (Habermas, 2001: 327). Habermas, geçerlilik iddiası ifade edildiğinde, bunları onaylayanların dolaylı olarak diğer geçerlilik iddialarını da onaylayacağını belirtir. Eğer herhangi biri onu tatmin etmemişse, itirazını ifade etmelidir. Kişi, bir önerinin hakikatini onaylarsa aynı zamanda konuşmacının içtenliğini veya önermenin normlara uygunluğunu da onaylamıştır (Habermas, 2001: 553).

2. SÖYLEM KURAMININ KRİTİĞİ

Habermas'ın öne sürdüğü tezler, önceden de belirtildiği üzere birçok disiplin ve söylemin sentezidir. Fakat örneğin Timur (2008) bu tezlerin sentezden çok eklektik bir yapı olduğunu savunur. İster sentez ister eklektizm densin, Habermas'ı kırılğan yapan şey tam da pragmatizm iddiasındaki öğretinin, bu yapısıdır dolayısıyla bahsedilen eklektizm Habermas'ın yaşam dünyası kavramsallaştırmasından, dil ve geçerlilik iddialarına kadar çokça eleştirilmesine neden olmuştur. Touraine örneğin, yaşam dünyasının bir yandan kültür ile eşit gibi gözüküp, dil veya belirli simgeler üzerinden aktarılan bir normlar bütünü olarak kavramsallaştırılırken öte yandan sistemle edimci denkliğinin kuramsal olarak inkâr edilmesini yadsır. Yaşam dünyasının aslında romantik-ütöpik bir yer, bir tür yalıtılmış adacık gibi tasvir edilmesi durumu Touraine için kabul edilmezdir (Touraine, 2002: 376).

Yaşam dünyası eleştirilerinden bir diğeri sivil toplum bağlamıdır. Özelde sivil toplum, genelde ulus-devlet ve sermaye yapısı neo-liberalizmle beraber önemli oranda değişmiş dolayısıyla bu kavramların temsilleri de yeniden tanımlanmaya başlanmıştır. Gambetti neo-liberalizmin, örneğin refah devleti uygulamaları ile sermaye birikiminin önünde set olan yapılara negatif vurgu yaptığını, uluslararası kurumlar ve devlet aracılığı ile kendi politikalarını dayattığını ve bu anlamda kapsamlı bir pratikler bütünü olduğunu söyler. Gambetti, iktisadi gibi duran kavramın siyasal-toplumsal alanda yarattığı tahribata dikkat çeker, bunlardan İlki; devletin holding ve çokuluslu şirketlerin ortağı gibi davranması, savaşın piyasaları canlandırma ve alanını genişletme adına bir enstrüman olarak kullanılması ve hukukun, yurttaş ya da grup haklarını koruyan ilkeler bütünü olmaktan çıkıp bir zor aygıtına dönüşmesidir. Tahri-

batın bir diğer alanı ise sivil toplumdur. Bu süreçte sivil toplum devletleşmiş, kısmi özerkliğini kaybetmiş ve bir tür gönüllü polislik gibi misyonlar yüklenmiştir. Liberal ideolojini pratikleri gereği birbirinden ayrılan devlet ve toplum tekrar bütünleşmiş, devlet artık özel hayatı da düzenlemeye başlamıştır (Gambetti, 2009: 148-150). Neo-liberalizm ile birlikte Gambetti'nin söylediği gibi sivil toplum dönüşmüş ve Habermas'ın yüklediği anlam sorgulanmaya başlanmıştır.

Eleştiri düzleminin başka bir boyutu yine neo-liberalizmin dispozitiflerine yönelik Foucault vurgusudur. Foucault özellikle son dönem çalışmalarında, neo-liberal yönetim teknikleri ve bununla bağlantılı kurulan düzenekleri deşifre etme çabası içine girmiş, önceki çalışmalarının projeksiyonunda iktidar ilişkilerinin yeni bir veçhesini açığa çıkarmıştır. Bu teorik açılımın belki de en karşıt olduğu alan Habermas'ın idealize ettiği kamusal alan ve sivil toplumdur. Demir'e göre Foucault sivil toplum ile devlet arasına net bir çizgi çekip sivil toplum ve kamusal alanı sistemden özerk yapılar olarak düşünmez ve onlara iyi bir öz atfetmez. Tarihsel olarak kurulan bu kavramlar, toplumsal olarak belirli dinamiklerle yeniden ve yeniden üretilir ve bu pratiğin sonucunda da her seferinde farklılaşan yüzleriyle karşımıza çıkar. Habermas'ın idealize edip sistemden özerkleştirdiği bu alanlar Foucault için, iktidarın inşa edildiği yerlerdir. Neo-liberalizmle birlikte Foucault yönetimsellik kavramı gereği iktidarın makro düzeyi ile mikro düzeyinin bütünleştiğini belirtir. Bunlar makro düzeyde, toplum, nüfus vs. iken mikro düzeyde, benlik, bedendir. Foucault yaşanan değişimlerin sivil toplumu güçlendirmediğini bilakis toplumsal düzeyde atomizasyonu, bireyin girişimciliğini, kişisel risk yönetimini teşvik ettiğini ve kurumsallaştırdığını ifade eder (Demir, 2011: 50). Tüm bunlar gereği Foucault için, kamusal birliktelik, özneler arası iletişim ve dayanışma, ortak sorunlar etrafında bir araya gelme gibi pratikler artık her zamankinden daha zordur.

Söylem kuramına eleştirinin başka bir boyutu ise feminizm dolayımı ile yapılan çoğulculuk iddiasıdır. Habermas liberal kamusal alanı eleştirirken bu alanın hem temsil düzeyinde hem de inşa edilmiş "birey" normu ile yeterince çoğulcu olmadığını söylüyordu. İnşa edilmiş bu birey ile ilgili, genel olarak iktisadi çıkarlarının gereği hareket ettiğini ve özel alandaki beklentilerinin de kamusal alana zorunlu olarak yönleneceği gibi bir varsayım söz konusu idi. Dolayısıyla toplumsal formasyonun diğer bileşenleri çoğullukla

bu alanın dışında kalacak ontolojik varlıkları bile tartışmalı hale gelecekti. Benhabib bu eleştiriyi Young üzerinden açıklar, Young'a göre müzakereci demokrasi pratiğinin özellikle kültürel ve bedensel ötekilikleri yok sayan bir homojenite alanı yarattığını ve özel tercihleri dışladığını belirtir. Kamusal müzakerecinin evrensel ve modern akıl kavramlarına yaptığı vurgu, insanların kendilerine özgü duygularını, ihtiyaçlarını nötralize eder. Young, kamusal yarar adına kişilerin ırk, cinsiyet, sınıf gibi aidiyetleri bir kenara bırakmasının doğru olmadığını herkesin kendi kimliği ile var olması gerektiğini, “sivil kamu” yerine heterojen bir kamu gerekliliğini ifade eder (Benhabib, 1999: 122-123).

Bir diğer eleştiri dil ile ilgilidir. Habermas sistem-yaşam dünyası çelişkilerinin iletişim ve dolayısıyla dil ile aşılabileceğini belirtir. Habermas için dil bu anlamda pragmatik bir öğedir. Bununla birlikte dil pragmatliğini gerçekleştirmek için birçok ön hazırlık gerekir fakat dile form verebilmek ve tüm yüklerinden azade edilmiş, uzlaşmaya uygun bir hale getirebilmek ne derece mümkündür? Üstelik örneğin Heidegger ona “varlığın evi” gibi bir paye vermişken. Dilin ontolojisi üzerine birçok yazarın birçok yaklaşımı olmasına karşın, onun kolay değişen bir şey olmadığı ve hatta “üst yapı kurumları içinde değişime en çok direnen” öge olduğu hemen hepsinde ortaktır.

Voloşinov örneğin, dili ve sözcüğü ideolojinin en önemli aracısı olarak tanımlar. Dil, basit-yalın bir gösterge alanı olmaktan öte toplumsal ilişkilerin her anında hazır, gündelik alış-verişlerden politik ilişkilere kadar. Sözcükler bir tür ideolojik damga ile yaşamın her yerinde akış halindedir. Buna rağmen dil henüz tamamlanmamış önceden tasarlanmış ve eksiksiz olan ideolojik yapılarla tam olarak içkimselleştirilmemiş, toplumsal düzeyde yaşanan değişimlerin belki de en hassas gösterenidir. Voloşinov aynı zamanda dilin bir ideolojik gösterge ve iletişim aracı olarak, üretim ilişkileri ve sosyo-politik düzenden belirlendiğini ve bunda toplumsal hiyerarşi etkeninin ne derece önemli olduğunu vurgular (Voloşinov, 2001: 61-63).

Dilde hiyerarşinin önemine Bourdieu da değinmiş ve Habermas'ı ideal konuşma durumunda, dilsel iletişimdeki sosyal koşulları dikkate almadığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Bourdieu'ya göre “Dil edimlerinin otoritesi, konuşanlara dışarıdan, kurumsal yapılardan gelmekte ve dil ancak bu otoriteyi temsil etmekte, sembolleştirmektedir.” (Timur, 2008: 184-185). Sonuç olarak dil ve iletişimin pek de kontrol edilebilir, yönlendirilebilir ve güç temsillerinden rahatlıkla ötelenemez olamayacağını belirtmek gerekir. Üstelik Haber-

mas'ın anlaşma amaçlı iletişim varsayımının da oldukça tartışmalı ve apriorik bir söylem olduğunu tekrardan söylemek gerekir. Ayrıca Erdoğan, insanların iletişim ve karar alma pratiklerinin genellikle rasyonel olmadığını, sadece o an için ve çoğunlukla sezgisel olarak gerçekleştiğini bununla birlikte adanmışlık, ideolojik tutku gibi duyguların da ön planda olmasının sağlıklı iletişimin önündeki en büyük engel olduğunu Pennigton ve Walze'den aktarıyor (Erdoğan, 2012: 33). Yine Erdoğan'nın Pennigton'dan aktardığı gibi, söylem kuramıyla ilgili başka bir risk ise, "tercih çarpıtması" olarak kavramsallaştırılan olgudur. Tercih çarpıtması bireylerin başat olan fikre karşı olsalar bile dışlanma, alaya alınma gibi kaygılarından dolayı eleştirilerini dile getireme durumudur. Bu durumda kişilerin argümanları doğru olsa bile psikolojik kaygılar ağır basacak ve müzakere sağlıklı hale gelecektir. Üstelik kamusal müzakere ile varsayılan karşı argümanla ilgili ön yargıların süreç içerisinde yok olacağı savı da pek geçerli değildir. Hatta çoğu zaman insanların tartışma süreçleri içerisinde kendi düşüncelerine olan tutkuları daha da artabilir (Erdoğan, 2012: 36).

Sitembölükbaşı ise müzakereye katılanların eğitim durumlarının farklı olmasının müzakereye ortak akıl yaratmayı zorlaştıracaklarını üstelik yüksek eğitilmiş belagatı yüksek kişilerin bir anlamda müzakereyi domine edebileceğini ve bu durumda alınan kararların sağlıklı olabileceğini belirtir (Sitembölükbaşı, 2005: 157). Sitembölükbaşı aynı zamanda sürecin teknik olarak da bir takım zorluklar içerdiğini, bunlardan birinin de müzakereyi yönetecek öznelerin ve katılımcıların belirli bir eğitim sürecinden geçmesi gereğidir. Bu durumda müzakere süreci teorik olarak herkese açık olsa bile alt gelir grubundaki insanların sisteme dâhil olmada zorlanacakları önemli bir gerçeklik olarak karşımıza çıkacaktır. Bundan dolayı, örneğin ABD'nin bazı eyaletlerinde pratikleşen vatandaş birliklerine üye olan yurttaşların çoğu, mecburen üst-orta gelir grubundan insanlar olarak karşımıza çıkar (Sitembölükbaşı, 2005: 159).

SONUÇ

Habermas'ın İletişimsel Eylem Kuramı, yarattığı tartışma zemini ve gösterdiği niyetsel tutum ile halen tartışılıyor. Çok eleştirilmesine karşın kuram, aklın kazanımlarına saldırının bu kadar yoğun ve sistemli hale geldiği ve hatta moda akım olduğu günümüzde, bize bu saldırıları savuşturmanın yeni imkânlarını sağlıyor. Harvey'in altını çizdiği gibi Habermas'ın mücadele ettiği şey; rölativizm ve post modern bozgunculuktur. O, genel olarak moderniteyi “aklın tarihte çarpık bir biçimde gerçekleşmesi” diye tanımlayıp bir tür öz-eleştiri yapar. Habermas inşa ettiği kuram içinse “Teori, yumuşak başlı bir üslupla, ama inatla, akıl üzerinde, nadiren teslim edilen bir hakkı hiç sessiz kalmaksızın iddia etmelidir; her ne zaman, her nerede mutabakata dayanan bir eylem olacaksa aklın bu talebi fiilen kabul görmelidir.” ifadelerini kullanır. Harvey iletişimsel eylemi Habermas'ın “tarihte bir intikamcı güç” olarak konumlandığının altını çizer (Harvey, 2003: 69). Bununla birlikte kuramın temel aldığı coğrafyanın Avrupa coğrafyası ve bu coğrafyanın “erişkin” bireyleri olduğunu birçok yazar paylaşır. Fakat özellikle bizim gibi toplumsal ve siyasal yarıkların çokça olduğu ülkelerde de kuram, en azından temel meselelerin konuşulması için bir yol haritası sunabilir. Sivil toplumun pek gelişmediği, siyasal eylemliliğin ve denetimin genel olarak oy verme mekanizmasıyla özdeşleştiği bir politik alanda, en azından yereli ilgilendiren, belirli kararlar almak için küçük ölçekli katılımların mümkün olabildiği yerleşkelerde söylem kuramını işlevli hale getirilebilir. Böylelikle ortak kararlar alabilme, kamu çıkarını temsil etme, bu dolayısıyla kamuoyu oluşturabilme gibi hedefler zamanla toplumsal bir pratik ve alışkanlık haline gelebilecek ve kamuya yönelik, sermaye merkezli piyasacı saldırıların önüne bir set çekilebilecektir.

KAYNAKÇA

- Akkol, M.L. (2019). “Jürgen Habermas’ın İletişimsel Eylem Kuramı ve Kamusal Alan Kavramının Analizi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, SS: 171-180.
- Altınkök, D. S. (2016). “Müzakereci Demokrasi ve Uygulama Yöntemi Olarak “Vatandaş Jürileri” Yaklaşımı”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Sayı: 6, SS: 1-39.
- Benhabib, S. (1999). *Müzakereci Bir Demokratik Meşruiyet Modeline Doğru*. (Der: Benhabib. S.). *Demokrasi ve Farklılık*. (Çev: Gürata, Z., Gürsel, C.). (SS: 101-140). İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.
- Chantal, M. (1999). *Demokrasi, İktidar ve “Siyasal Düzen”*, (Der: Benhabib. S.). *Demokrasi ve Farklılık*. (Çev: Gürata, Z., Gürsel, C.). (SS: 347-363). İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.
- Demir, G. (2011). “Habermas ve Foucault: Müzakereci Demokrasi ve Yönetimsellik”, *Akdeniz, İ.İ.B.F Dergisi*, Sayı: 22, SS: 48-71.
- Erdoğan, Mustafa, (2012). “Müzakereci Demokrasi ve Sınırları”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:22, SS: 25-43.
- Gambetti, Zeynep, (2009). “İktidarın Dönüşen Çehresi: Neoliberalizm, Şiddet ve Kurumsal Siyasetin Tasfiyesi”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 40, SS: 143-172.
- Habermas, Jürgen, (2001). *İletişimsel Eylem Kuramı*, (Çev: Mustafa Tüzel). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Habermas, Jürgen, (2003). *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*, (Çev: Tanıl Bora, Mithat Sancar). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Harvey, David, (2003). *Postmodernliğin Durumu*, (Çev: Sungur Savran). İstanbul: Metis Yayınları.
- Sitembölükbaşı, Ş. (2005). “Liberal Demokrasinin Çıkmazlarına Çözüm Olarak Müzakereci Demokrasi” *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*. Sayı: 10, SS: 139-162.
- Timur, Taner, (2008). *Habermas’ı Okumak*, İstanbul: Yordam Yayınevi.
- Touraine, Alain, (2002). *Modernliğin Eleştirisi*, (Çev: Hülya Tufan). İstanbul: YKY.
- Voloşinov, V.N, (2001). *Marksizm ve Dil Felsefesi*, (Çev: Mehmet Küçük). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Yıldırım, Y. (2006). “Jürgen Habermas’ın İletişimsel Eylem Kuramı”, *A.K.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:2, SS: 249-267.

3. BÖLÜM

SÖZLÜ GÖRÜŞMENİN BİR BAŞKA ARACI TELEFON İLE HAKARET SUÇU

Dr. Öğr. Üyesi Ensar LOKMANOĞLU

Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

Sakarya Meslek Yüksekokulu Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü

elokmanoglu@subu.edu.tr,

ORCID: 0000-0002-1597-3433

GİRİŞ

Bu makalede, günlük hayatımızda sürekli kullandığımız, onsuз dünyayı hayal edemediğimiz, yaşamsal bir zorunluluğumuz olan, bilgi –duygu –düşüncelerimizi karşımızdakine hızlıca aktardığımız ve iletişimin önemli bir aracı olan telefon ile bireyin manevi varlığına, saygınlığına, şeref ve itibarına zarar veren ve genel tahkir suçu olarak kabul edilen fillerin (TCK) 125 ve devamı maddeleri dikkate alınarak tartışılarak literatüre katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Sözlü geleneksel iletişim araçlarından biri olan telefon yoluyla gönderilen iletilere geri beslemenin alınması daha gecikmeli olmakla (Tuna, 2014, s. 10) birlikte iletişimin ancak bir kısmının karşı tarafa iletildiği iletişim dar boğazının (Koçel, 1998, s. 360) telefon ile iletişimde yaşanması düşünülebilir. Ve bunun sonucunda da iletişimsizlik yaşanabilmektedir. Bu noktada hedefin tepkileri, kaynak ve buna ilişkin geri besleme imkanı sunan yüz yüze iletişim, gerek konuşma gerek sözsüz ipuçlarıyla geri besleme sağlanması açısından avantajlıdır (Tuna, 2014, s. 10).

Yaşanan bu tür iletişimsizlerin doğal sonucun da bir takım suçlar oluşabilir. Her ne kadar Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi 1814(2007) sayılı “*Hakaretin Suç Olmaktan Çıkarılması Hakkında Tavsiye Kararıyla*” Avrupa

Konseyi'ne üye devletleri her türlü kötü kullanım durumuna göre mevzuatlarını AİHM'nin içtihatlarıyla uyumlaştırmaya davet etmiş olsa da özellikle Fransız Devrimi sonrasında herkesin bir saygınlığının olduğu, toplum içindeki bu saygınlığının korunmasının ceza yaptırımları ile korunma altına alınması (Doğan, 2021, s. 193-230), bilinci, TCK nu muz da Şerefe Karşı Suçların 125-131. maddeler arasında düzenlenmesi, bu suçların bir karşılığının olduğunu göstermiştir.

Kişinin toplum içindeki saygınlığını ifade eden şeref ile kişileri toplum içinde küçük düşürmek, rencide etmek olarak nitelendirdiğimiz hakaret suçunun oluşması için gerekli şartları, özellikleri özel görünüş şekilleri ve manevi unsurundan bu çalışmamızda bahsedilecektir (Köken, 2015, s. 281).

Hakaret suçu, toplumda çok sık karşılaşılan bu nedenle ceza hukukunda önemli bir yer tutan konudur. Özellikle bir konu hakkında kişi ve kişilere bilgi verme amacıyla karşılıklı söz ve sembollerle yapılan yapılmak zorunda kalan iletişim bir türü olan telefon ile iletişimde teknolojik imkanların gelişmesine bağlı olarak, sözlü, yazılı ve görsel araçlar kullanılmak suretiyle işlenen hakaret suçlarında büyük artış olduğu gözlenmektedir. Hatta Adalet Bakanlığı Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü'nün 2021 verileri dikkate alındığında en sık karşılaşılan suç tipi olduğunu görebilmekteyiz (T.C. Adalet Bakanlığı Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, Adli İstatistikler, 2021, s. 21). Bu kapsamda hangi ifade ve eylemlerin hakaret sayılacağı, öngörülecek yaptırımın türü, miktarı ve ağırlığı gibi birçok sorun ortaya çıkmaktadır. Bu suçla korunan kişinin şeref, onur ve saygınlığı olup, sosyal yaşamın ve teknolojinin gelişmesi sonucu meydana gelen değişimler bu suçların niteliğini ve işleniş biçimlerini farklılaştırmakta, inceleme konusu yapılan aleniyet gibi birçok yeni kavram sorunları ile birlikte ceza hukuku alanına taşınmaktadır (Öner, 2021, s. 125).

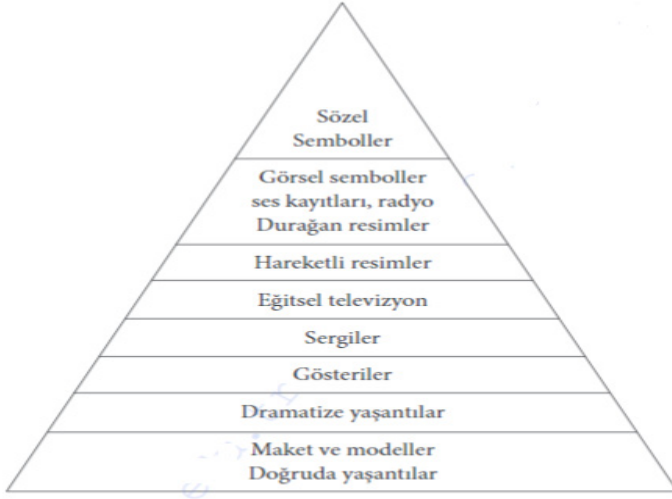
1. İLETİŞİM ŞEKİLLERİ

İletişimin şekillerini kişinin kendisi ile iletişimi, kitle iletişimi, kişiler arası iletişim ve grup iletişimi olarak 4 başlıkta ele alabiliriz. Bu dört başlıktan çalışma konumuzu ilgilendiren kişiler arası iletişim üzerinde durulacaktır. İnsanlar üzerinde kurulan iletişim olarak nitelendirilen “kişiler arası iletişim” kişiler arasında yaşanan bilgi ve düşünce alış-veriştir. Bilgi alış-verişi formal kanallar aracılığıyla gerçekleşebileceği gibi, kişisel bağlantılar yoluyla ve çok çeşitli konularla da kurulabilir. Kişiler arası iletişim sayılabilmesi için bir iletişim etkinliğinde, kişiler arası iletişime taraf yüz-yüze, telefon veya sanal ortamlarda olduğu gibi doğrudan ilişki halinde olması, taraflar arasında çift yönlü iletişim ve mesajların sözlü ve sözsüz olarak verilmesi gibi özelliklerin olması gerekmektedir. Kişiler arasında iletişim ile belirsizlikler ortadan kalkar ve konuların tartışılmasına imkan tanılır. Böylece ön yargılar ortadan kalkar ve örgütsel bilgi zenginliği elde edilir (Tutar, 2017 , s. 180-182).

İletişim alanında en bilinen sınıflama ise “ kullanılan kodlar açısından” gerçekleştirilen sözlü, yazılı, sözsüz iletişim sınıflamasıdır. Günlük yaşamda en sık başvurulan iletişim türleri sınıflaması olarak ta bilinen bu tasnifte insanoğlunun gelişimine bağlı olarak kullandığı ve ileriki ünitelerimizde detaylı şekilde tartışılan türler yer almaktadır. Sayılan iletişim türlerine ek olarak teknolojik gelişmelerin etkisine bağlı şekilde iletişimimizin bir kısmını kapsamına alan bilgisayar ya da telefon aracılığı ile gerçekleştirilen iletişimde unutulmamalıdır (Güven, 2016, s. 17).

Eğitsel iletişimde etkili olacak teknoloji kararını vermek için geliştirilmiş modeller vardır. Bunlardan en iyi bilineni Edgar Dale’in yaşantı konisidir. Bu koni bir görsel analogidir; bütün analogiler gibi temsil ettiği karmaşık öğelerin gerçek ve ayrıntılı ilişkilerini görmez. Yaşantı konisi, farklı öğretim teknolojilerinin sağladığı öğrenme yaşantılarının niteliği üzerinde düşünme olanağı vermektedir.

Şekil 1: Edgar Dale'in yaşantı konisi

Kaynak: (Demiray, 2019, s. 98)

Dale'in konisine göre öğrenme-öğretme açısından en etkili yaşantılar, tabanda yer alan doğrudan yaşantılardır. Teknolojilerin sunduğu yaşantılar yukarıya çıktıkça soyutlanmaktadır (Demiray, 2019, s. 98).

1.1. Sözlü İletişim:

Konuşma dili olarak da adlandırılan sözlü iletişim; toplantılardaki konuşmalar, yüz yüze görüşmeler, sözlü brifingler, telefonla yapılan görüşmeler sözlü sunumlar, gibi çeşitli biçimde kurulabilir (Demiray, 2019, s. 257).

Yüksek perdeden sesler etkiyi zayıflatır. Telefonda bağırarak konuşmanız karşınızdaki insanı rahatsız eder. Düşük perdeden sesler daha etkileyici ve ikna edici bulunur. "Alçak bir ses tonu, erkeklerde tereddüt ve kararsızlığı kadında ise duygusallığı ve kadınsılığı ifade ederken, Yüksek bir ses tonu erkeklerde öfke, hırçınlık gibi izlenim bırakırken kadınlarda erkeksi ve güçlülük gibi anlamalar katar (Fidan & Urhan Torun , 2019, s. 181).

Bir ses uzmanı olan Dr.Carol Fleming, sesinizin kişiliğinizi yansıttığı, zeka düzeyinizi çağrıştırdığını ve donanımınız hakkında bir çok şeyi açığa vurduğunu belirtmektedir (Fidan & Urhan Torun , 2019, s. 183).

Çalışma konumuzu oluşturan telefon ile görüşme kişiler arası iletişimde önemli bir bilgi zenginliğe sahip olduğunu görebilmekteyiz.

Tablo 1: Kişiler arası İletişimde Lullanılan Farklı Medyaların Veri İşleme Kapasitesi ve Bilgi Taşıma Düzeyi

ORTAM	BİLGİ ZENGİNLİĞİ	VERİ KAPASİTESİ
Yüz yüze görüşme	En yüksek	En düşük
Telefon	Yüksek	Düşük
Elektronik posta	Orta	Orta
Özel mektuplar	Orta	Orta
Kişisel notlar	Orta	Orta
Resmi raporlar	Düşük	Yüksek
El ilanı veya bülten	Düşük	Yüksek
Resmi sayısal raporlar	En düşük	En yüksek

Kaynak: (Tutar, 2017 , s. 183)

Telefonun önemi başka açılardan değerlendirdiğimizde; iletişimini elektrik sistemi üzerinde yapmakla birlikte hem geliştirilmesini hem de yaygın kullanımını gerektiren kendine özgü uzmanlık biçimlerinin de doğmasına yol açmıştır. Uzmanlık biçimlerinin standartlaşmasını ve yaygınlaşmasını desteklemek amacıyla ticari ve teknik yayınlar çıkmaya başlamıştır. Ticari ortaklıklar ve sonunda ticaret okulları ve yükseköğrenim kurumları, elektrikten anlayanlara ait bir kültürün oluşması sürecinde “elektriğe dayalı okuryazarlığın” kurulmasına yardımcı olmuşlardır. Aynı zamanda popüler basın ve bir sürü küçük yayın da araca dair uygulamalar ve deneyimler etrafında yer alan bir kamuoyu ve kültür ortamının kurulmasına katkıda bulunmuştur (Gönenç, 2014, s. 28).

2.1. Teknolojik Araçlarla İletişim:

İnsanın kendi kendisiyle kurduğu içsel iletişim, kamu ya da özel aracı kuruluşların iletişim araçları (basın, radyo, TV,...) ile gerçekleştirdiği “kitle” iletişimi ve başkalarıyla kurulan yüz-yüze, “kişiler arası” iletişim olmak üzere üç

tür iletişimden söz edebiliriz (Demircan, 1994, s. 264).

Teknolojik araçlarla iletişim, farklı ortam ve uzaklıkta olan bireylerin arasında gerçekleşen, sözcüklerin kullanıldığı iletişimdir. En geçerli şekli telefonla konuşmadır. Telekonferans, görüntülü telefon konuşmaları da bu iletişim şekline girmektedir. (Kılınçarslan, 2018, s. 148)

- Telefonla ile iletişim
- İnternet ortamında iletişim: E-mail ile iletişim, sosyal medyada iletişim

Günümüzde gerek sosyal hayatımız ve gerekse çalışma hayatımız iletişime dayalı ilişkiler meydana gelmektedir. Özellikle endüstriyel hayatta yüz yüze iletişimden daha ziyade telefon ile iletişim büyük bir öneme sahiptir. Hatta kurumlar arası iletişimin %70 i telefonla sağlanmaktadır. Bunun sebebinin telefonla iletişimin işletmelerin dışı açılan penceresi olduğundan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Telefon ile iletişimde başarıyı sağlamanın en önemli payı sesinizin tonu ve konuşma üslubunuzdur. Bu sebepten sizin ne giydiğinizin veya fiziksel özelliğinizin bir önemi yoktur (Fidan & Urhan Torun , 2019, s. 166).

2.2. Dijital Görsel İletişim Kanalları

İnsanlık görsel imge yapmak için, kalem ve boyanın ardından makine kullanım süreciyle tanışmış, sonrasında bunun yerini bilgisayar ekranlarındaki ışığın sihri almıştır. Bir bebeğin doğuşundan, genç oluşu, evlenişine kadar ilerleyen süreçler ya da kimin nerede ne yaptığı, nelere sahip olduğu, kimi sevdiği, hatırlamak istenen önemli olaylar; şeyler; yani hayatın her anı sunulabilir duruma gelmiştir. Son zamanlarda medyanın artık bilgisayarlara bağımlı hale gelişi ve bu yakınsama durumu dünyanın hiçbir zaman bilgisayar öncesi zamanına geri dönemeyeceğini göstermektedir. Bilgisayar teknolojisi akıllı telefonlar sayesinde her yerde kullanılabilir duruma gelmiştir. Ses, metin ve görselliği sağlayan akıllı telefonlar ya da başka bir deyişle bilgisayarlar dünya çapında güçlü ağ bağlantılarıyla ve sayısız uygulama kullanım olanaklarıyla iletişimde yeni bir devrim yaratmaktadır (Onursoy, 2019, s. 175-176).

2.3. Telefonla İletişim:

Telefonla ile iletişim sözlü, sözsüz ve yazılı şekilde mesajın iletildiği bir iletişimdir. Telefonla iletişim kurarken sözlerin içeriği kadar belki içerikten bile daha önemli olan o sözlerin nasıl söylendiğidir; yani sesin karşı tarafa hissettirdiğidir. Bu sadece telefon ile iletişimde değil bütün sözlü iletişimlerde geçerlidir. Bu metinde telefonla iletişim kurduğumuz insan informal bir iletişim değil formal bir iletişim kurduğumuz bir insan olarak ele alınmıştır. Çünkü samimi olduğumuz insanlarla telefon konuşmanızın kurallarını siz kendiniz nasıl belirleseniz öyle olur. Ancak formal iletişimlerde dikkat edilmesi gereken unsurlar vardır. Örneğin bir iş görüşmesine gittiniz ve sonucu öğrenmek için kurumu aradınız. Sizi insan kaynakları bölümüne bağladılar. Burada görgü kuralları ve iş kurallarına uygun bir konuşma yapmanız gereklidir. Telefon ile görüşme yaparken iletişim halinde olduğumuz insanı etkilemek ve ikna etmek istiyorsak bazı püf noktalara dikkat etmemiz gereklidir:

1. Söylediklerinizde

- Kullandığınız kelimeler karşı tarafın anlayacağı kelimeler olmalı, yani terimlerden kaçınılmalı.
- Kısa ve net cümleler kurmalısınız, anlatmak istediklerinizi çok ayrıntıya girmeden söylemelisiniz
- İfadelerde “siz” ifadesi kullanmalısınız
- Argo yani sokak ağzı kullanmamalısınız

2. Konuşma tarzınız ve sesiniz

- Öncelikle konuşma tarzının ve sesinizin nasıl olduğunu fark edin. Sesinizi bir sohbet sırasında-doğal olduğunuz bir halde-kaydedin. Sesinizi bir yapancıyı dinler gibi dinleyin, Ses perdenizi, ses volümünüzü, ses hızınızı inceleyin. Orta hızda konuşmalısınız. Bazı insanlar çok hızlı konuşurlar, harfleri yutar ve karşı taraf söylenileni anlatamaz. Bazıları da çok çok yavaş konuşup karşısındaki insanı sabırsızlaştırır. İdeal olan orta hızdır. Orta hızda konuşup konuşmadığınızı nasıl ölçersiniz? Kendinize 1 dakika süre verin ve sesinizi kaydedin. Kaç kelime söylediğinizi sayın. Bir dakikada 100-140 kelime söylüyorsanız siz orta hızda konuşuyorsunuz demektir. Bu aralığın altında ya da üstünde iseniz bu aralığa göre konuşma provası yapınız. Bu size hayatınız boyunca

faydalı olacak bir uygulamadır.

- Sesiniz samimi olması gereklidir. Bunun için söylediklerinizde dürüst olmalısınız.
  - Bağırmadan ya da kısık sesle konuşmayın. Sesinizin çok yüksek mi çok kısık mı olduğunu nasıl anlarsınız? Bunu ailenize ya da arkadaşlarınıza sorabilirsiniz. Onlar size yanıtı verecektir ya da zaten size söylemiştir.
  - En önemlisi de söylediklerinizi nasıl söylediğiniz, karşı tarafta yarattığınız histir. İnsanların ruh halleri seslerine yansır. İnsanları dikkatli dinlerseniz ruh hallerini kolayca anlayabilirsiniz
  - Konuştuğunuz insanın ismini biliyorsanız ona ismiyle hitap edin, tabii ki saygı ifadesini ekleyerek .Sezen Hanım gibi. Bunun iletişimde etkisi ne olacaktır? İnsanlar isimleri ile hitap edildiğinde kedilerini değerli hisseder ve karşı tarafa sempati besler, daha ilgili olur.
  - Karşınızda ki insanın temsil sistemini konuşma hızı ve kullandığı deyimlere dayanarak belirleyip o temsil sistemine uygun konuşabilirsiniz. Böyle yaptığınızda karşı tarafa verdiğiniz duygu ”biz benziyoruz, birbirimizi anlıyoruz” olacak ve size yaklaşımı pozitif olacaktır.
3. Beden dilimiz Telefonla iletişim kurduğunuz için karşınızdaki insan sizin beden dilinizi görmez ancak siz beden dilinizi hissedecektir. Nasıl mı) Bir deneme yapalım. Yine sesinizi kaydedin. Bir metin alın ve okuyun. Kaydı durdurun. Şimdi de dik oturun ya da dik durun ve mutlu olduğunuz bir anı düşünerek gülümseyin. Aynı metni tekrar okuyun. İki ses kaydını dinleyin ve karşılaştırın. Aradaki farkı anlayacaksınız (Kılınçarslan, 2018, s. 148-150).

Hazırlık yapılmaksızın, gündelik yaşamımızı sürdürebilmemiz için yapmamız gereken konuşmalara hazırlıksız konuşmalar denir. Hazırlıksız yapılan konuşmalara doğaçlama ya da irticalen konuşmalar da denilmektedir. Telefon görüşmeleri hazırlıksız konuşma örneklerindedir (Birsen, 2014, s. 31).

Telefonla Konuşma: Telefonla karşılıklı konuşma olabildiğince kısa olmalı ve gereksiz ayrıntılar olmamalıdır. Telefon konuşmasını arayan kişinin bitirmesi gerekir. Aranan kişinin telefonu önce kapatması kaba bir davranıştır. Kapatmadan önce iyi dilekler iletilmelidir. Kalabalık ortamlarda, yapılan telefon görüşmelerinde yüksek sesle konuşmak, çevredeki insanları rahatsız edeceği için uygunsuz bir davranıştır (Birsen, 2014, s. 33).

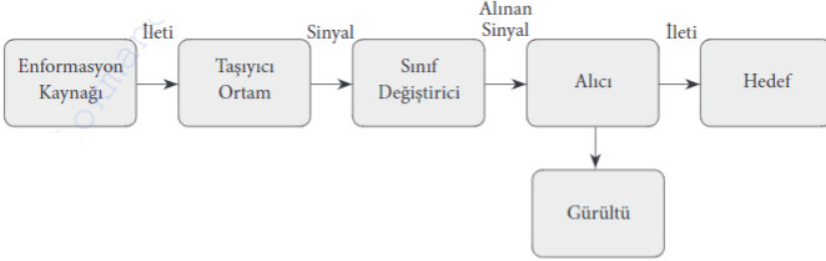
Telefon konuşması özenle, dikkatle, incelikle yapılması gereken önemli bir iletişim yoludur. Telefonu açınca kişi önce kendini tanıtmalıdır. Karşı taraf kendini tanıtmamışsa nazik bir dille sormalıdır. Yanlış numara aranmışsa özür dilenmelidir. Aramayı kim yaptıysa telefonu önce onun kapatacağı unutulmamalıdır. Telefonu kim açtıysa, onun kapatacağını unutmayın. Bir çalışan üstüyle konuşurken, ondan önce telefonu kapatmamalıdır (Ünal, Çolak, 2014, s. 123)

2.4. Shannon-Weaver Modeli:

İletişim süreci ile ilgili ilk modellerden birisi Bell telefon laboratuvarlarında çalışan Claude E.Shannon tarafından geliştirilmiştir. İşi ve geçirdiği yaşantıları nedeniyle Shannon, iletişimin sadece teknik yönleriyle ilgilenmiştir. Weaver, bu modeli farklı iletişim sorunlarına da uyarlayabilecek biçimde geliştirmek üzere Shannon ile iş birliğine gitmiştir. Bu ikili tarafından geliştirilen ve kendi isimleriyle anılan model şekil 2 de verilmektedir (Ergin, 2020, s. 279).

Heinich ve arkadaşlarının sınıf içi iletişimi Shannon-Weaver modeline göre çözümlenmelerinde bazı eksiklikler ya da yetersizlikler göze çarpmaktadır. Modelde “bilgi kaynağı” ile “verici” ve “alıcı” ile hedef ayrı ayrı öğeler iken verilen örnekte “bilgi kaynağı” ile “verici” nin öğretmeni; “alıcı” ile “h”edef öğrenciyi temsil ettiği görülmektedir. Oysa Shannon-Weaver modelinde “bilgi kaynağı” ile “hedef öğeleri insanları; “verici” ile “alıcı” öğeleri ise teknik parçaları simgelemektedir (Ergin, 2020, s. 281).

1949 yılında Claude Shannon ve Warner Weaver, Bell tarafından ileti gönderimi ile yaşanan sorunlar üzerine geliştirilen bu iletişim modeli “*Hangi Kanal en çok sinyal iletir?*”, “İletilen bu sinyallerin ne kadarı gürültü öğesi tarafından zarar görür? sorularını içermektedir. İlgili model de geçen ileti kavramı ile iletilenin içine gömülmüş herhangi bir girdiyi gürültü kavramı ile iletinin üzerine karşı çıkıp istenmeyen belirteçler ile onu bozmayı ifade etmektedir. Bu modelin en güzel örneğini telefon görüşmesi sırasında görebilmekteyiz öncelikle kişinin sesi kodlanarak elektrik gücü –sinyali biçimine getirilir (Demiray, 2019, s. 53).

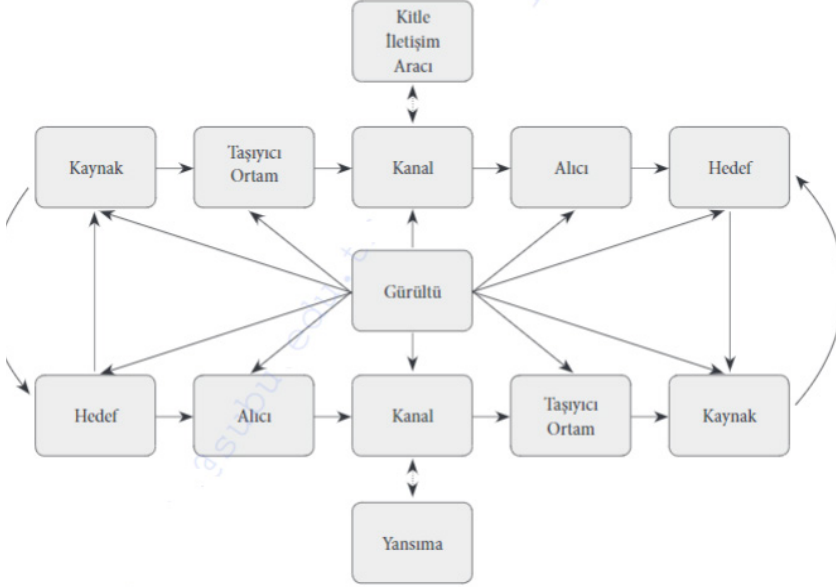
Şekil 2: Sahannon-Weaver'in İletişim Modeli

Kaynak: (Demiray, 2019, s. 53)

Getirilen bu sinyaller telefon telleri-aracılığı ile telefon ahizesine-alıcıya aktarılır. Daha sonra bu belirteç dinleyicinin duyabilmesi için bir ses biçimi-koda çevrilir. Bu süreçte gerek hatlardaki sıkıntılar gerekse farklı teknik sebeplerle gürültü oluşabilir. Eskiden kimi kez telefon konuşmalarında santral memurlarının “Adana aradan çık” dediğini, ya da sizin herhangi bir telefon görüşmesindeki ”alo!!! Alooo!” dediğinizi hatırlayınız. Ya da gürültü ögesini öğretme ve öğrenme ortamlarında sınıfın uğultusu, akustığı öğretmenin bir şey söylediği anda alçaktan geçen uçağın sesinden dolayı iletilerin anlaşılma-dığı durumları düşününüz.

Peki, gürültü ögesi sadece teknik ve fiziksel etkenlerle mi açıklanmalıydı? DeFleur gürültünün kaynak veya hedeflenen alıcı tarafından ortaya çıkabileceğinden gürültüye ek olarak duyuşal gürültü anlamını yüklemiştir (Demiray, 2019, s. 54).

Şekil 3: DeFleur'un duygusal gürültü şeması

Kaynak: (Demiray, 2019, s. 54)

Bu gürültüye örnek olarak da, kaynağın iletiyi tam vurgulamaması, kendini iyi hissetmemesi, kendisini eğiliminin farklı iletiler olması, iletiyi iletirken işine odaklanamaması ya da alıcının iletiyi alırken sürece ruh hali içerisinde odaklanamaması verilebilir (Demiray, 2019, s. 54).

Telefonla ulaşacak hedef kitle konusunda da hassas davranılmalı; düzgün, belli bir düzeyde samimi ve ilgili bir ses tonuyla konuşulmalı; her şeyden önce de, telefon üç veya dört kereden fazla çalmadan cevaplandırılmalıdır. Telefonun hala çok önemli bir halkla ilişkiler aracı olduğu ise, kesinlikle unutulmamalıdır (Yılmaz, 2018, s. 196).

Merkez personeli, kullanıcı veya onun adına arayan yetkili kişiyle yaptığı telefon görüşmesi sırasında;

- Saygılı olmalı
- Konuşmasına özen göstermeli

- İçtenlik belirten bir ses tonu kullanmalı
- Doğal olmalı
- Mesleki dil(Jargo) kullanılmalı ve
- Açık, anlaşılabilir ve keim konuşmalıdır. (Yılmaz, 2018, s. 58)

2. HAKARET SUÇU

“Küçük düşürme, aşağılama, alçaltma, incitme, hor görme” anlamına gelen hakaret kelimesinin kapsamı dikkate alındığında tahkir içeren her türlü söz bu kapsama girmektedir. Bu kadar geniş kapsamlı bir eylem hakkında karar verebilmek için “kim, kime, kiminle, ne ile, niçin, nasıl, ne zaman, ne hakkında” sorularının göz önünde bulundurulmasının yanı sıra kişilerin sosyal durumları ve olayın oluş şeklinin dikkate alınması gerekmektedir. Örneğin “Allah belasını versin” sözleri tahkir içermemekte ve basit bir saygısızlıktan öteye geçememekle birlikte (Tatar, 2009, s. 44-56-60-62), bir serzenişte bulunması hali olarak nitelendirilmekte ve bu durumun hakaret suçunu oluşturmayacağı söylenebilir (Doğan, 2021, s. 204-205).

Türk Ceza Kanunu kapsamında hakaret suçunun oluşabilmesi için öncelikle suçun unsurlarının ve suçun hukuka uygunluk sebebinin olması gerekmektedir. taraflar arasında tartışma sırasında geçen ulan, len, u-len kelimeleri, tartışma ve tek taraflı söylemler de geçen terbiyesiz kelimesi kaba söz, iğrenç söylem, itici konuşma, iğreti hitap tarzı hoyrat söz ve yine Allah belanı versin, gargaş, lanet okuma niteliğindeki sözlerde suçun unsuru oluşmadığı için hakaret suçunu olarak görülmemektedir. Bir sözün hakaret suçu olarak değerlendirilebilmesi için kişinin onur, şeref ve saygınlığını rencide edici nitelikte olması gerekmektedir. Bu sözün tahkir edici olup olmadığı söylenen sözün zamanına, yerine ve durumuna göre değişebildiğinden belirli bir ölçüt/kıstas ve ilke yoktur. Her olay hakim/mahkeme tarafından ayrı ayrı değerlendirilmektedir (Arslantürk, 2022, s. 313-314-315-316).

Konuyu Yargıtay emsal kararları ile değerlendirdiğimizde; 18 Ceza Dairesi hakaret suçunun unsurları oluşmadığı için bu tür sözleri (terbiyesiz-ulan-len-lan vs) kaba, hoyrat ve nezaketsiz hitap tarzı olarak kabul etmiştir (Arslantürk, 2022, s. 315-316).

Konumuzu oluşturan telefonda hakarete üçüncü kişilerin bilgisine ulaştır-

maya uygun iletişim aracının kullanılması mümkündür. Bu sebepten telefonla görüşme sırasında fail başkalarını da telefona çağırarak ve sözlerin hepsi tarafından duyulacak şekilde söylemesi, failin bu kişilerin tümüne yada bazılarına hitap etmesi gerekmez onların duyabileceği şekilde 3 kişi huzurunda konuşması ile sözle işlenmesi, yakıştırma veya sövmenin en az 3 kişinin yazı ile bilgi sahibi olması ile yazı ile işlenmesi ve yayın sırasında hakaret dolu sözler söylenmesi ihtilat unsurunu gerçekleştirmiştir (Tatar, 2009, s. 74) Hakaret suçu kapsamında failin kasten hareket etmiş sayılabilmesi için failin mağduru hedef alması, failin tahkir edici nitelikte olması ve hakaret teşkil eden isnadın gıyapta ise üç kişinin şayet huzurda ise mağdurur bilerek ve isteyerek öğrenmesini istemesi gerekir. Ayrıca failde tahkir kastı aranmaz (Gürdoğan, 2012, s. 1).

TCK m.125-131'de şerefe karşı suçlar başlığında düzenlenen hakaret ve sövme suçu:

Madde 125- (1) Bir kimseye onur, şeref ve saygınlığını rencide edebilecek nitelikte somut bir fiil veya olgu isnat eden (...) veya sövmek suretiyle bir kimsenin onur, şeref ve saygınlığına saldıran kişi, üç aydan iki yıla kadar hapis veya adli para cezası ile cezalandırılır. Mağdurun gıyabında hakaretin cezalandırılabilmesi için failin en az üç kişiyle ihtilat ederek işlenmesi gerekir.

(2) Fiilin, mağduru muhatap alan sesli, yazılı veya görüntülü bir iletiyle işlenmesi halinde, yukarıdaki fıkrada belirtilen cezaya hükmolunur.

(3) Hakaret suçunun; a) Kamu görevlisine karşı görevinden dolayı, b) Dini, siyasi, sosyal, felsefi inanç, düşünce ve kanaatlerini açıklamasından, değiştirmesinden, yaymaya çalışmasından, mensup olduğu dinin emir ve yasaklarına uygun davranmasından dolayı, c) Kişinin mensup bulunduğu dine göre kutsal sayılan değerlerden bahisle, İşlenmesi halinde, cezanın alt sınırı bir yıldan az olamaz.

(4) (Değişik: 29/6/2005 – 5377/15 md.) Hakaretin alenen işlenmesi halinde ceza altıda biri oranında artırılır.

(5) (Değişik: 29/6/2005 – 5377/15 md.) Kurul hâlinde çalışan kamu görevlilerine görevlerinden dolayı hakaret edilmesi hâlinde suç, kurulu oluşturan üyelere karşı işlenmiş sayılır. Ancak, bu durumda zincirleme suça ilişkin maddede hükümleri uygulanır

İlgili madde metninde geçen “onur, şeref ve saygınlık” ifadeleri değerlendirildiğinde kişinin hem içsel duygusunun (iç şeref) hem de dış dünyadaki onurunun (dış şeref) korunması amaçlanmıştır (Tulay, 2019, s. 574) Kişinin toplum içindeki itibarı, şerefi ve haysiyeti kişilik haklarının bir parçası olduğundan bu haklara yönelik saldırıya karşı özel ve cezai yaptırımlarla önlenmesi amaçlanmıştır (Doğan, 2021, s. 192).

İlgili maddeyi daha detaylı irdelediğimizde hakaret fiilinin cezalandırılmasında ki suçun konusu ve suçla korunan hukuki değer, kişilerin toplum içindeki itibarı, şeref, haysiyet ve diğer fertlerle olan saygınlığıdır (Arısoy, 2007, s. 154). Bu suçun oluşabilmesi için davranışın kişiyi küçük düşürmeye yönelik işlenmesi gerekmektedir (Yurtcan, 2019, s. 51). Yine ilgili maddenin dördüncü fıkrasında suçun gerçekleştiği koşullar itibarıyla birden fazla ve belirli olmayan kişiler tarafından algılanabilir olması alenen işlenmesi için temel ölçüttür (Köken, 2015, s. 283-284). Ayrıca kanun koyucu 5237 sayılı TCK’nın Özel Hükümler başlıklı 2. Kitap, Kişilere Karşı Suçlar başlıklı 2. Kısım, Şerefe Karşı Suçlar başlıklı 8. bölümde, 125 ila 131. Maddelerin de hakaret suçunu düzenlenmiştir. Ve bu suçu gıyapta ve huzurda olmak üzere ikiye ayırmıştır (Öner, 2021, s. 127). 5237 sayılı TCK suçları “*kişilere karşı suçlar*”, “*topluma karşı suçlar*” ve “*millete ve devlete karşı suçlar*” olmak üzere üç ana kategoride topladığı görülmektedir (Bilge, 2021, s. 46-47).

2.1. Hakaret Suçunun Tanımı:

Arapça kökenli bir sözcük olan “*Başkasının, birine gösterdiği saygının dayandığı kişisel değer, onur*”; “*Toplumca benimsenmiş iyi şöhret*” anlamına gelen şeref sözcüğü kanun koyuncunun belirttiği onur, şeref ve saygınlık ifadelerini karşılamaktadır (Bilge, 2021, s. 47). Şöyle ki “*karma görüşe (fili-normatif) göre şeref karma bir hukuksal yarar olup, gerek bir insanın kendisine karşı beslediği içsel değeri (iç şeref) ve gerekse başkalarının gözündeki değerini (dış şeref) ihtiva etmektedir*” (Arısoy, 2007, s. 154-155). Ayrıca birbirini tamamlayan, birbirinden bağımsız düşünülmesi mümkün olmayan iç ve dış şeref birleşmesi insan şerefini ifade etmektedir. Çünkü kişinin kendi gözünde sahip olduğu değerın yükselmesi özgüvenini arttıracaktır ve toplum nezdinde daha saygın bir konum gelecektir (Erenalp, 2022, s. 46). “*Onur kırma, onura dokunma ve küçültücü söz veya davranış*” olarak tanımlanan hakaret suçunda

(Aksay, 2022), korunan hukuki değer “*Kişilerin şeref, haysiyet ve namusu, toplum içindeki itibarı, diğer fertler nezdindeki saygınlığının*” zedelenmesi (Bilge, 2021, s. 46-47), ve kişilerin birey olmaktan kaynaklanan ve diğer kişiler nezdinde sahip oldukları sosyal değerlerin yok sayılması ve kişilerin sosyal değerlerinin yok sayılarak kişiliklerinin değersizleştirilmesidir (Aydın , 2013, s. 881).

Hakaret, mağdura karşı doğrudan işlenebileceği gibi, mağduru muhatap alan sesli, yazılı veya görüntülü bir iletişim aracı ile de işlenebilir. Mağdurun hakaret fiilinin işlendiği yerde olmaması hakarete doğrudan muhatap olmadığı durumlarda da mağdurun saygınlığı bulunmuş olduğu toplum nezdinde zedelenmiş olacaktır. Ancak mağdurun gıyabında hakaretin cezalandırılabilmesi için fiilin en az üç kişiyle ihtilat ederek işlenmesi şartı Kanun’da aranmıştır (Aydın , 2013, s. 879).

Burada dikkat edilmesi gereken TCK 126 maddesi kapsamında mağdurun belirli ya da belirlenebilir olmasıdır (Erenalp, 2022, s. 49). Geniş yorumlamaya imkân tanıyan hakaret suçunun zamana, yere ve hatta insandan insana bile değişiklik göstermesi sebebiyle hâkimin büyük bir takdir hakkının mevcut olduğudur (Aksay, 2022). Hakim takdir yetkisini kullanırken somut olayın özelliğine göre değerlendirme yapılmalı ve tarafların sosyal durumları, hakaret içerikli sözlerin söylediği yer, daha öncesinde taraflar arasında mevcut olan tartışmalar hakim tarafından göz önünde bulundurulurken isnadın belirginleştiği ya da belirginleşmediği yönünde biri karara varmalıdır (Erenalp, 2022, s. 59).

Gerçek kişinin fail olabildiği hakaret suçunda korunmak istenen kişilerin saygınlığıdır. Bu suçta mağdur herhangi bir kişi olabilir. Hakaret suçu failin hangi amaçla hareket ettiğine bakılmaksızın kasten işlenebilen bir suç olmakla birlikte ani bir suç dur ve davranışın yapıldığı anda suçun gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Ayrıca serbest hareketli bir suç olması sebebiyle herhangi bir biçimde işlenebilir alenen işlenmesinde ceza arttırılabileceği gibi mağdurun suçun işlendiği sırada yokluğunda fiilin en az üç kişi ile ihtilat halinde işlenmiş olması gerekmektedir (Aydın , 2013, s. 916).

3. SUÇUN HUKUKİ KONUSU

Toplumsal bir varlık olan insanın toplumu oluşturan ortamlarda insanlar nezdinde itibarının yalan veya gerçek dışı açıklamalarla zedelenmesi, küçük düşürülmesi amaçlandığında burada şerefın kendisi değil bir kimsenin kendi sosyal değeri hakkındaki duygusu ve bireyin toplum nezdinde sahip olduğu itibardır (Doğan, 2021, s. 194-195).

3.1. Suçun Maddi Unsurları:

3.1.1. Fail

TCK m. 125'te "bir kimsenin onur, şeref ve saygınlığına saldıran kişi" olarak belirttiğinden hakaret suçunun faili herhangi bir gerçek kişi olabilir ancak tüzel kişilerin suçun faili sayılması söz konusu değildir (Arısoy, 2007, s. 155). Ancak tüzel kişiyi temsil yetkisine sahip gerçek kişi sorumlu olurken gerçek kişinin hakaret suçundan sorumlu tutulabilmesi ceza ehliyetinin bulunması aranmaktadır (Aydın , 2013, s. 882).

3.1.2. Mağdur

Kendisine hakaret edilen kimse olarak belirlenen ve 126. madde de "*Hakaret suçunun işlenmesinde mağdurun ismi açıkça belirtilmemiş veya isnat üstü kapalı geçirilmiş olsa bile, eğer niteliğinde ve mağdurun şahsına yönelik bulunduğu duraksanmayacak bir durum varsa, hem ismi belirtilmiş ve hem de hakaret açıklanmış sayılır.*" İfadesinden de anlaşıldığı üzere suçun yöneltildiği belli yada belirlenebilir bir kişi olması dışında başka bir özellik yüklenmemiştir (Arısoy, 2007, s. 157-158). Ayrıca mağduru doğrudan hedef alan sözler yerine dolambaçlı ifadelerle hakaret edilmesinde nedensellik ilişkisinin kesin olarak tespit edilmesi gerekmektedir. Örneğin "Elbette sizin aptal olduğunuzu söyleyecek kadar saygısız değilim" ifadesi hakaret olarak değerlendirilebilir (Aydın , 2013, s. 883-886).

3.1.3. Fiil

Hakaret Suçunda; Bir kimse hakkında onur, şeref ve saygınlığını rencide edebilecek nitelikte somut bir fiil, olgu isnadı veya sövmek unsurlarının olması gerekmektedir. Somut bir fiil veya olgu isnat etmekten kastedilen mağdura isnat edilmesi, İsnadın bir fiile, olaya ilişkin bulunması gerekir (Arslantürk, 2022, s. 266), yine sövme unsurundan kastedilen Sadece bir vasıf, soyut bir değer yargısını ifade eden sözler sövme filini oluşturabilir. Sövme yanında yakıştırmalarda bulunmak ibaresine de ayrıca yer verilmesi sövme teriminin anlamını güçlendirmeye yöneliktir. Yakıştırmada bulunmak ve sövme terimleri aynı anlamda kabul edilmelidir (Arslantürk, 2022, s. 267). Somut bir fiil ya da olgu isnat etmek veya sövmek şeklindeki seçimlik hareketlerden biri ile gerçekleştirilen eylem, bireyin onur, şeref ve saygınlığını rencide edebilecek nitelikte ise Hakaret Suçu oluşacaktır (Yurtcan, 2019, s. 51). Genel olarak burada “Onur, şeref veya saygınlığın rencide olması”, mağdurun başkalarının gözünde küçük düşmesi, onların hakaret ve husumetine, düşmanlığına maruz kalmasıdır. İsnat, yakıştırma ya da sövme tahkir edici olmalıdır. Bu sebepten Suçun işlendiği zaman mağdurun şahsi sıfatı, ülke kamuoyunu, huzurda hakaret suçu mağdurun bizzat tahkir edici hareket ya da sözü öğrendiği anda tamamlanması, gıyapta hakaret ise onur, şeref ve saygınlığının rencide edebilecek nitelikte somut bir fiil veya olgunun, yakıştırma veya sövmenin mağdurdan başka en az 3 kişinin öğrendiği anda tamamlanması suç iletiyle işleniyor ise iletinin üçüncü kişiler yada mağdur tarafından öğrenildiği anda itibaren tahkir edici nitelik ile tamamlanır. Kısaca mağdurun üzüntü duymasa da tahkir edici sözün sarf edilmesi yeterlidir (Arslantürk, 2022, s. 269) Ortalama örf, adet kurallarına göre tahkir niteliği kazanmayan mağdurun aşırı duyarlılık ve alınganlık göstermesi hakaret suçunu oluşturmayacaktır. Buradan anlaşılan tarafların mensup oldukları sosyal çevre, mağdurun sıfatı, fiilin işlenmesindeki koşullar, zaman, yer, failin güttüğü amaç-saik ve örf –adetlerin zamanla değişmesi dikkate alınarak hakim tarafından bütünsel olarak değerlendirilmektedir (Arısoy, 2007, s. 161-162). Özellikle TCK 3/1 maddedeki orantılılık ilkesini de dikkate alınarak, makul bir cezaya hükmedilmesi, seçenek yaptırımlar ceza şahsileştirilerek, veya yasal koşulların oluşması halinde hükmün açıklanmasının geri bırakılması ve ertelemeye ilişkin hükümlerin uygulanıp uygulanmayacağı kararda tartışılmalıdır (Arslantürk, 2022, s. 348).

Örneğin;

Kayseri BAM 6 CD: 15/12/2021 Tve 2021/2250-2472 E/K kararında görevli hemşireye karşı “edep öğren biraz, terbiyesiz, mikrop” sözlerinin katılanın onur, şeref ve saygınlığını rencide edecek nitelikte olmadığını saygı sınırını aşan kaba sözler olarak nitelendirip suçun unsurların oluşmadığını (Arslantürk, 2022, s. 375), yine Yargıtay 4 CD, 24/0572021 tarih ve Esas No: 2020/19688, Karar No: 2021/15090 kararında sanığın, kolluk görevlisine karşı “adam değilsin” sözlerinin iddasını değerlendirmiş ve katılanın onur, şeref ve saygınlığını rencide edici boyutta olmadığını ilgili sözlerin rahatsız edici, kaba ve nezaket dışı söz niteliğinde olduğundan hakaret suçunun unsurlarının oluşmadığına karar vermiştir (Arslantürk, 2022, s. 375).

3.1.4. Netice

Soyut bir tehlike suçu olana hakaret fiilinden dolayı mağdurun tahkirden etkilenmesi veya üzüntü duyması aranmadan objektif olarak tahkir edici nitelikli sözün mağdur tarafından duyulması yada ihtilat ögesini tamamlayan üçüncü kişinin tanıl olmasıyla suç tamamlanmış olur (Arısoy, 2007, s. 169).

3.1.5. Suçun Manevi Unsuru

Tahkir saiki aranmadan şaka yapma, alay etme saiki ile söylenen sözler ile fiilin özel kast aranmadan genel kast ile işlenmesi hakaret suçunu oluşturacaktır. Buradan anlaşılan fail, yaptığı isnat ile mağdurun şeref, onur ve saygınlığını rencide edeceğini bilmeli ve istemesidir. Ayrıca kastın ihtilata yönelmiş olmasıdır (Arısoy, 2007, s. 170).

3.2. Cezayı Hafifleten Sebepler ve Özel Cezasızlık Sebepleri:

3.2.1.Haksız Fiil Nedeniyle Hakaret;

Suç unsuru içerip içermediğine bakılmaksızın haksız bir davranış sergileyen birisinin bir diğer kimseyi tahrik ederek öfke, hiddet altında hakaret, sövme, iftira, yarala vb. bir suç işlemeye yönlendirmesi durumunda yoğun tahrik altında olan kişiye bu suç nedeniyle verilecek ceza “hakkaniyet” düşüncesi gereğince hafifletilmesi gerekmektedir (Garipoğlu, Özen , 2021, s. 1134-1140).

4. KARŞILIKLI HAKARET

Karşılıklı hakaret hükümlerinin uygulanabilmesi için; öncelikle her iki suçunda TCK 125. madde kapsamına girmesi, ilk harareti gerçekleştirenin haksız olması ve hakaretin karşılık olması arasında nedensellik bağının bulunması gerekmektedir. Burada belirleyici olan “olayın mahiyeti”dir (Arısoy, 2007, s. 188-189-190).

Ceza Kanunu’nun 129. maddesinin 3. fıkrasının “*hakaret suçunun karşılıklı olarak işlenmesi halinde verilecek ceza üçte birine kadar indirilebileceği gibi, ceza vermekten de vazgeçilebilir.*” Hükmünden yola çıkarak hakaretin karşılıklı olmasında nedensellik bağının arandığını söyleyebiliriz. Şöyle ki ilk yapılan hareket ile buna karşılık işlenen hareket arasında bir ilişki olması gerekmektedir. Doktrinde farklı bir görüşe göre, ilk hareket ve buna karşılık yapılan ikinci hareket arasında “zaman ve yer” bakımından bir ilişkinin olması gerekmez; asıl aranması gereken bu iki hareket arasında psikolojik bir bağın olmasıdır. Bu bağlamda karşılıklı hakareten bahsedilebilmesi için haksız bir fiille yapılan ilk harekete karşılık yapılan ikinci hareket arasında nedensellik ilişkisinin bulunması gerekmektedir (Garipoğlu, Özen , 2021, s. 1143-1145).

5. İSNADIN İSPATI

İspat hakkının herhangi bir şarta bağlı olmaksızın kabul edilmesi, hiçbir hal durumunda kabul edilmemesi ve belli şartlara bağlı olarak kabul edilmesi olmak üzere üç farklı görüş vardır (Dülger, 2017, s. 131). Anayasanın 39. Maddesi incelendiğinde yapılan isnadın kamu görev ve hizmetinde bulunanlara karşı, isnat olunan fiilin doğru olup olmadığının anlaşılmasında kamu yararı bulunmasının ve şikâyetçinin isnat edilen fiilin ispatına razı olması gibi sınırlar dâhilinde değerlendirmiştir (Dülger, 2017, s. 132). TCK 127.maddesinde somut bir fiil veya olgu isnadı suretiyle yapılan hakaret davalarında failin ispat hakkından yararlanabilmesi için; isnadın suç oluşturan bir fiile ilişkin olması, isnat edilen fiil ya da olgunun doğruluğunun anlaşılmasında kamu yararının bulunması ve hakaret suçunun mağdurunun isnadın ispata razı olması gibi şartlarla birlikte hakaret davasına bakan mahkemenin takdirine bağlı olacaktır (Dülger, 2017, s. 132-133). Gerek Anayasanın 39. maddesi ve gerekse 5237

sayılı Türk Ceza Kanunumuzun 127. maddesi değerlendirildiğinde Türk hukukunda kuralın ispat yasağı olduğu, ispat hakkının ise istisnai olarak tanınmış olduğu görülür (Dülger, 2017, s. 127). Ayrıca Anayasadaki hüküm gereğince kamu hizmeti yerine getiren kamu görevlilerine karşı yapılan isnatlardan dolayı isnadın ispatı bir şarta bağlanmamıştır. Buna karşılık TCK m.127'ye göre şayet isnadın ispatında kamu yararının varlığının veya isnadın konusu fiilin suç oluşturması şartına bağlanması Anayasa'ya uyumlu olmadığı ileri sürülmüştür (Aydın , 2013, s. 912).

İsnadın ispatı hakkının kullanılabilmesi için ceza kanunları, hiçbir kimsenin, başka diğer bir kimsenin kötü hareketlerini ve toplumca kınanan davranışlarını ortaya çıkarmasına müsamaha etmediği kesin ispat yasağı sistemi, isnatta bulunan kimsenin isnadını ispatlamasına kesin olarak izin verilir ve isnatta bulunan kimse herhangi bir kısıtlamaya tabi olmaksızın isnadını ispatlayabilme imkanı tanıyan mutlak ispat imkanı ve sadece kamu yararının mevcut olması halinde kişilere isnatlarını ispatlama imkânı tanıyan karma sistem benimsenmiştir. Öncelikli hedefine kamu yararını koymaktan daha ziyade kişileri lekelemek amacıyla hareket eden art niyetli kimselerin ispatlamasına izin vererek; mağdurların şeref, onur ve haysiyetlerinin zedelenmesine kanun koyucu görmezlikten gelmemelidir (Karatepe & Tulay , 2021, s. 289-295). İsnadın İspatı Hakkında Kullanılması Bakımından Aranılan Koşullar dikkate alındığında ve çalışmanın bütünlüğü bakımından, kısaca isnadın ispatının doğması için pozitif düzenlemelerde aranılan şartların incelenmesi gerekmektedir (Karatepe & Tulay , 2021, s. 295-296).

6. SUÇUN ÖZEL GÖRÜNÜŞ BİÇİMLERİ:

6.1. Teşebbüs

Hakaret suçunda mağdurun tahkiri duyması veya ihtilatın gerçekleştiği anda suç meydana gelmiş olacağı için teşebbüsten söz edilemez bu sebepten hakaretin mağdurun bilgisine ulaşması halinde ancak suç olarak ele alınıp kavuşturulması mümkündür (Arısoy, 2007, s. 199).Yine gıyapta hakarete en az üç kişinin ihtilatı arandığından teşebbüsünde olmayacağını söyleyebiliriz. Ancak hakarete konu davranış parçalara bölünebildiğinde teşebbüse de müsait

olacaktır (Aydın , 2013, s. 903).

6.1.1. İştirak

İştirakçiler arasında iştirak iradesi bulunması ve iştirakçilerin davranışı en azından teşebbüs düzeyine ulaşmış olması şartlarının varlığı dikkate alındığında birden fazla failin suçun icra hareketleri üzerinde birlikte egemenlik kurdukları durumlarda müşterek faillik söz konusu olacaktır (Aydın , 2013, s. 904). Ayrıca Hakaret suçu iştirak hükümleri açısından özellik arz etmediğini değerlendirebiliriz (Arısoy, 2007, s. 199).

6.1.2. İçtima

Hakaret suçunun zincirleme suç hükümlerine uygulanması değerlendirildiğinde bu durumda faile tek bir ceza verilecek ancak bu ceza artırılabilecektir. Ancak burada tazminat durumu farklı olup mağdurlardan her biri tazminat talebinde bulunabilir. Burada dikkat edilmesi gereken Kolektif hakaret olarak da adlandırılan bir durumda bu kişilerin tümünün, topluluğa mensup bireylerin hepsinin saygınlığı zedelenmiş olmasıdır. Kolektif hakaret içermeyen tam tersi durumda hakaret suçu oluşmayacaktır. Çünkü hakaret suçunun hukuki konusu olan şeref ve saygınlık belli bir kişiye bağlı kişisel bir hukuki menfaattir (Aydın , 2013, s. 904-905). TCK 125. maddesi son fıkrasında kurul halinde çalışan kamu görevlilerine görevlerinden dolayı hakaret edilmesi halinde suçun kurul üyelerine karşı işlenmiş sayılacağı, ancak bu durumda zincirleme suça ilişkin madde hükümlerinin uygulanacağı açıkça belirlenmiştir (Arısoy, 2007, s. 199-200).

TCK m. 126'da ise, matufiyet ilkesi, "Mağdurun Belirlenmesi" başlığı altında "*Hakaret suçunun işlenmesinde mağdurun ismi açıkça belirtilmemiş veya isnat üstü kapalı geçirilmiş olsa bile, eğer niteliğinde ve mağdurun şahsına yönelik bulunduğu duraksanmayacak bir durum varsa, hem ismi belirtilmiş ve hem de hakaret açıklanmış sayılır.*" ifadesiyle hüküm altına almıştır (Bilge, 2021, s. 61).

Hakaret ve sövme suçları ile adliyeye karşı suçlar arasında TCK m. 267'de "*Yetkili makamlara ihbar veya şikayette bulunarak ya da basın ve yayın yoluyla, işlemediğini bildiği halde, hakkında soruşturma ve kovuşturma başla-*

tulmasını ya da idari bir yaptırım uygulanmasını sağlamak için bir kimseye hukuka aykırı bir fiil isnat eden kişi, bir yıldan dört yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.” şeklinde düzenlenen iftira suçları arasında başta hukuki konuları olmak üzere pek çok farklılıklar mevcuttur (Bilge, 2021, s. 65).

Y. CGK. T 24/4/1989 E.63 K.165 “*Sanın konuşmasında sözcüklerin tek tek ele alınmasıyla ve bu sözcüklerin olumsuz anlatımlarına bakılarak konuşma tümü ile değerlendirilmeden hakareti içerdiği söylenemez.*” Fiilin, bir bütün olarak incelenmesi gerekir. Yargıtay da fiilin suç teşkil etmesi için sözlerin ayrı ayrı değil bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiği, böylece konuşmanın tümünün değerlendirilmeden hakaret suçunun sübuta ermeyeceğini içtihat etmektedir (Bilge, 2021, s. 76).

İsnadın bir kişiye yönelmesi gerekir. Hakaret ve sövme suçlarında, fiil icra edildiğinde mağdurun ismi açıkça belirtilmemiş olsa bile, “*Hakaret suçunun işlenmesinde mağdurun ismi açıkça belirtilmemiş veya isnat üstü kapalı geçirilmiş olsa bile, eğer niteliğinde ve mağdurun şahsına yönelik bulunduğu duraksanmayacak bir durum varsa, hem ismi belirtilmiş ve hem de hakaret açıklanmış sayılır.*” (TCK m. 126) normu gereği hakaret veya sövme teşkil eden fiilin mağdura “matuf” olduğu, şartları varsa kabul edilebilecektir (Bilge, 2021, s. 82).

Hakaret suçlarında korunması gereken hukuki değer kişilerin onur, şeref ve saygınlığıdır. Bu bağlamda hakaret suçunun oluşabilmesi için, davranışın kişiyi küçük düşürme amacıyla gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Buna karşılık olaya, zamana, yere, ortama, kişilere göre değişen kapa hitap tarzı niteliğindeki sözler hakaret suçunun unsurlarının oluşmadığı Yargıtay’ın çeşitli kararlarında vurgulanmaktadır (Arslantürk, 2022, s. 264).

Suç nasıl işlenirse işlensin sesli, yazılı, görüntülü iletiyle ve huzurda işlenmesi halinde hakaret suçunun cezası verilir. Şöyle ki teknolojik gelişmeler dikkate alınarak “*sesli, yazılı veya görüntülü ileti*” terimi ile tüm iletişim araçları kapsama alınmış olup yine suçun huzurda gerçekleşmiş sayılabilmesi için fail ve mağdurun birbirini görmeleri şart olmayıp, mağdurun fail tarafından söylenen sözleri duyması ve failin de bunu bilmesi yeterlidir. (Arslantürk, 2022, s. 264) Örneğin hakaret içeren bir mektup, telefon konuşması veya yazılı bir mesaj huzurda söylenmiş gibi cezalandırılacaktır (Arslantürk, 2022, s. 265).

İhtilat ile aleniyet aynı anlama gelmez. Aleniyet fiilin açık bir yerde işlenmesi anlamına gelir.

Sözlerin en az 3 kişi huzurunda sarf edilmesiyle sözlü olarak, en az 3 kişiyle aynı içerikte yazı(mektup vb.) göndermek ile yazılı olarak ve fail mağdura telefon edip başka kişileri de telefon başına çağırmasını isterse ve sözlerini hepsi tarafından duyulacak şekilde söylene; hakaret içeren maili en az 3 kişiye gönderse; radyo ya da televizyon yayını sırasında hakaret dolu sözler sarf etse telefon, radyo, televizyon, internet yoluyla ihtilat unsurunu gerçekleştirmiş olur. Bu üç kişi içinde yasal olarak sırrı muhafaza etmekle yükümlü olan kişiler ve temyiz kudretinden mutlaka surette yoksun olanlar dahil değildir (Arslantürk, 2022, s. 265-266).

Kanaat ve ifade özgürlüğü bağlamında değerlendirildiğinde insan hakları evrensel Bildirgesi'nin 19. Maddesinde herkesin bilgi ve fikirlere ulaşmaya çalışma onları edinme ve yayma serbestliği ile İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi 10. Maddesinin birinci fıkrasında kanaat özgürlüğünü ve haber ve görüş alma ve de verme özgürlüğüne yer verilmiştir. İlgili sözleşmede ifade özgürlüğü sadece konuşma, anlatma tarzındaki ifadelerle sınırlı olmayıp ifadeyi mümkün kılan her türlü vasıtayı kullanmayı ve gündelik hayata, bilime, sanata, sosyal hayata, ekonomiye dair her türlü bilgi ve düşüncenin aktarılmasını güvenceye alır yine sözleşmenin (m.10/2) gereğince “Görev ve sorumluluklar da yükleyen bu özgürlüklerin kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda .... kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi... ahlakın, başkalarının şöhret ve haklarının korunması... için ... gerekli olan bazı formaliteler, koşullar, sınırlamalar veya yaptırımlara tabi tutulabilir.” (Aydın , 2013, s. 880).

6.1.3. Anayasamıza bakıldığında;

Anayasamızın 25. maddesinde “düşünce ve kanaat hürriyeti ”başlığı altında; “Herkes düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir. Her ne amaçla olursa olsun kimse düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz. Düşünce ve kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz” (Arslantürk, 2022, s. 379).

Anayasamızın 26. maddesine göre ise “Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmî makamların müdahalesi olmaksızın

haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar. Bu fıkra hükmü, radyo, televizyon, sinema veya benzeri yollarla yapılan yayımların izin sisteminde bağlanmasına engel değildir.” (Arslantürk, 2022, s. 379).

Yine Anayasa m. 62/f.2’ye göre “Bu hürriyetlerin kullanılması ... başkalarının şöhret veya haklarının ... korunması ... amaçlarıyla sınırlanabilir.” (Aydın, 2013, s. 898).

1924 Anayasası m. 68’de çok büyük bir ustalıklarla ifade edildiği gibi “... *Hürriyet, başkasına zarar vermeyecek her şeyi yapabilmektir. Tabii haklardan olan hürriyetin herkes için sınırı, başkalarının hürriyeti sınırındır. Bu sınırı ancak kanun çizer.*” (Bilge, 2021, s. 117).

Gerek yukarıdaki maddeler gerekse Anayasa’nın 2,13,14 ve 26/2 ile İHAS’ın 10/2 ve 17 maddeleri birlikte değerlendirildiğinde ifade özgürlüğünün sınırlandırılmasına ilişkin düzenlemelerin dar yorumlanması, aşırıya gidilmemesi, her halükarda geliş zedelemeyecek ölçüde yapılması görüşü genel bir kabul görmüştür (Yurtcan, 2019, s. 36).

Ceza Genel Kurulu T:26.02.2019 E: 2017/18-783-K:2019/215 “devletin veya nüfusun bir bölümünün aleyhine olan, onlara çarpıcı gelen, onları rahatsız eden haber ve düşünceler için de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ifade özgürlüğü 10. Madde uygulanır. Bunlar çoğunluğun, hoşgörünün ve çok fikirliliğin gerekleridir; bunlar olmaksızın demokratik toplum olmaz. Bu demektir ki başka şeyler bir yana, bu alanda getirilen her formalite, koşul, yasak ve ceza izlenen meşru amaçla orantılıdır”. şeklinde görüş bildirmiştir (Arslantürk, 2022, s. 379).

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisinin “Hakaretin suç olmaktan çıkarılması” hakkındaki tavsiye kararına bakanlar komitesi de katılmıştır. Bu tavsiye kararında Avrupa Konseyi’ne üye devletlerin hakaret suçu ile ilgili mevzuatlarını AİHM’nin içtihatlarına uyumlu hale getirilmesi istenmiş. Ülkemiz açısından değerlendirdiğimizde hakaret suçu kapsamında Anayasa Mahkemesine yapılan başvurularda AİHM içtihatlarına uyumlu bir sonucun çıkmadığı ve AİHM’ne başvuruların arttığını söyleyebiliriz. Nitekim AİHM’nin 2020 yılında yayınladığı istatistikler ışığında ağırlıklı olarak AİHM’nin 10. Maddesi olmak üzere ihlal kararı verilen devletler arasında ikinci olmuştur. Bu sebepten Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi’nin 1577 (2007) sayılı kararı ve AİHM içtihatları dikkate alınarak kişilik haklarının özel hukuk hükümlerine göre korunması, genel tahkir suçlarının suç olmaktan çıkarılması,

özel tahkir suçların da ise şiddet, nefret ve tarihsel gerçeklerin inkârını teşvik söylemlerinin sadece suç sayılması ve yeni yasal düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Söz konusu düzenlemeler uygulamaya geçinceye kadar, hakaret suçu kapsamında hapis cezası verilmesinden kaçınılması şayet verilmesi durumunda ise ifade özgürlüğüne karşı müdahalenin orantılı olup olmadığı ve mevcut alışkanlıklardan vazgeçilerek failin toplum içindeki konumu, mesleği ve yargılama sonucunda varılan hapis cezasının fail ve diğer kimseler açısından ileride kullanacağı ifade özgürlüğünü bağlamındaki caydırıcı etkiyi dikkate almak, dengeli ve demokratik toplumun gereklerine uygun bir yaklaşım sergilemelidir (Doğan, 2021, s. 232-233).

Savunma hakkı, AİHS m. 6’da düzenlenmektedir. AİHS m. 6/2-c’ye göre, “bir suç ile itham edilen herkes kendisini bizzat savunmak veya seçeceği bir müdafinin yardımından yararlanmak; eğer avukat tutmak için gerekli maddi olanaklardan yoksun ise, adaletin yerine gelmesi için gerekli görüldüğünde re’sen atanacak bir avukatın yardımından ücretsiz yararlanabilmek” konusunda asgari hakka sahiptir. Dolayısıyla, “ister iddia, ister savunma biçiminde” ortaya çıksın, savunma hakkı, temel bir insan hakkı olarak karşımıza çıkmaktadır (Bilge, 2021, s. 107).

Ceza Genel Kurulu T: 26.02.2019 E:2017/18-783- K: 2019/215 kararını değerlendirdiğimiz de Türk Dil Kurumu Sözlüğünde ”gavur “ kelimesinin karşılığı; dinsiz kimse, Müslüman olamayan kimse, merhametsiz, acımasız, inatçı, demektir. Bahse konu kararda geçen olayda sanık ” gavur polissiniz, böyle devlet olmaz, sizin maaşınızı ben veriyorum ” şeklinde sözlerini polis memurunun şahsi ve mesleki itibarını hedef almadan katılanın tutum ve davranışlarından dolayı söylediğinden ilgili sözlerin muhatabın onur, şeref ve saygınlığını rencide edici etmeden kaba söz ve ağır eleştiri mahiyetinde olması sebebiyle hakaret suçunun unsurlarının oluşmadı kabul edilebilir (Ars-lantürk, 2022, s. 381).

Yargıtay 18 Ceza Dairesi 19/09/2016 tarih ve 2015/11227- 2016/14515 E.K Yine İzmir BAM 12. CD. 25/09/2018 tarih ve 2017/5315-2018/2091 E.K sayılı kararında

Yazılan, çizilen, yorum yapılan veya sarf edilen;

- Sözlerin bir kısmı
- İsnadı şarta bağlı halde söylendiği veya

- Bir olasılık halinde dile getirildiği,
- Sözlerin diğerlerinin ise
- Söylendiği yer, zaman ve sanığın amacı dikkate alındığında, muhataba yönelik hakaret niteliğinde olmadığı,
- Muhatabın onur, şeref ve saygınlığını rencide edici boyutta olmadığı
- Ancak ağır eleştirisi, serzeniş, rahatsız edici , kaba ve nezaket dışı hitap tarzı niteliğinde kabul edilmesi gerektiği
- Anlaşırsa;
- Hakaret etme kastıyla hareket edildiği ve
- İçide suç kastının bulunmaması nedeniyle ayrıca
- Hakaret suçunun unsurları bakımından gerçekleşmediğinden
- CMK 223/2 maddesi uyarınca beraatine karar verilmelidir.

6.1.4. Hakaret Suçunun Alenen İşlenmesi Bakımından;

Aleniyetin varlığı için kalabalık sayıda kimselerin hakareti öğrenmelerinin imkân dairesinde olması gerekir ve yeterlidir. Ancak; hakarete aleniyetin oluşumu için ayrıca sınırlamanın da olmaması gereklidir. TCK 125/4 .maddesinde ağırlaştırıcı neden olarak öngörülen aleniyetin gerçekleşmesi için olay yerinde başkalarının bulunması yeterli olmayıp hakaretin belirlenemeyen sayıda kişi ve herkes tarafından görülme, duyulma ve algılanabilme olasılığının bulunması, herhangi bir sınırlama olmaksızın herkese açık olan yerlerde işlenmesi gerekmektedir. Yargıtay, 4CD,24/05/2021 tarih ve Esas No:2020/19688, Kara No: 2021/15090 kararında “ hakaret kabul edilen davranışın, cezaevi aracı içerisinde ve hastanenin acil servisinde söylendiğinin iddiası ve kabulü karşısında; hakaret suçunda aleniyet unsurunun ne şekilde oluştuğu karar yerinde gösterilmeden, sanık hakkında TCK'nın 125/4 maddesinin uygulanması suretiyle fazla ceza tayini, kanununa aykırıdır (Arslantürk, 2022, s. 279).

Hakarete aleniyet uygulamasında; TCK 125/4. maddesinde ağırlaştırıcı neden olarak öngörülen aleniyetin gerçekleşmesi için olay yerinde başkalarının bulunması yeterli olmayıp (Arslantürk, 2022, s. 280).

- Hakaretin belirlenemeyen sayıda kişi ve herkes tarafından görülme ihtimalinin;
- Duyulma ihtimalinin ve

- Algılanabilme ihtimalinin bulunması
- Herhangi bir sınırlama olmaksızın herkese açık olan yerlerde işlenmesi gerekmektedir.

TCK 125/4. maddesinde ağırlaştırıcı neden olarak öngörülen aleniyetin gerçekleşmesi için;

- Olay yerinde başkalarının bulunması yeterli olmayıp bunun yanında,
- Hakaretin belirlenemeyen sayıda kişi ve
- Herkes tarafından görülme, duyulma ve algılanabilme ihtimalinin bulunması ve
- Herhangi bir sınırlama olmaksızın herkese açık olan yerlerde işlenmesi gerekir
- Bu nedenle aleniyetin tespiti bakımından olay yerinin tereddütsüz olarak belirlenmesi gerekir (Arslantürk, 2022, s. 281).

Yargıtay CCK 2014/75 E, 2017/113 K sayılı kararında hakaret fiilinin herkese açık bir yer olmayan sadece apartman sakinlerinin kullandığı yer olan apartman boşluğunda gerçekleştiğinden ilgili suçta aleniyet unsuru oluşmayacağı için ceza arttır ılımına gidilemeyeceğini (Arslantürk, 2022, s. 282). Yine Yargıtay, 4.CD; T: 14/01/2014 E:2012/31757, K:2014/1432 kararında hakaret suçunun belirli ve sınırlandırılmamış kişi olması gerektiğini (Arslantürk, 2022, s. 283),Samsun BAM 6. CD; T: 21/02/2020, E: 2019/481, K: 2020/493 kararında ise tutukluma kararına tepki olarak duruşma salonundan çıkıldıktan sonra koridorda mağdurun duyamayacağı şekilde “ben böyle adaletin a*ına korum” sinkaflı sözlerinin sınırlandırılmamış ve belirlenmemiş kişi topluluğuna karşı söylendiği için hakaret suçunu oluşturmadığına karar vermiştir (Arslantürk, 2022, s. 283-284).

Hakaret olarak değerlendirilmeyen “Allah belanı versin, Allah seni bildiği gibi yapsın, cehenneme kadar yolun var” biçimindeki sözleri ile Yargıtay’ın geçmiş yıllarda verdiği mağdura yönelik bir kararın da “Seni de cumhurbaşkanı seçerlerse o parlamentonun Allah belasını versin” sözlerinin takkir ve tezyif edici olmadığı beddua niteliğinde olduğu yönünde karar vermiştir (Aydın , 2013, s. 889-890).

7. ELEŞTİRİ HAKKI

Anayasanın 26'ncı maddesinden kaynağını alan eleştiri hakkı belirli olayları açıklamayı içermeyip olayda geçen kişilerin tutum ve davranışları hakkında değer yargılarında bulunmayı içerir. Eleştiride kullanılan ifadeler belirli bir “düşünsel bağ” içerisinde olması gerekmektedir. Eleştir yapılırken gereksiz ve yararsız ifadelerden uzak durulmalı kişi hakkında alay konusu olabilecek onu gülünç duruma sokacak abartılı ifadeler kullanılmamalı; eleştiri niteliğini asan, olay şüpheli olmasına rağmen suçlayıcı ve kesin yargılara başvurulmamalıdır (Tatar, 2009, s. 101).

7.1. Meşru Müdafaa ve Haksız Tahrik

Kişinin savunma halinde vereceği karşılık, öncelikle saldırıyı def etme amacıyla yapılmalı ve bu karşılık saldırı ile orantılı olmalıdır. Şayet bu sınır kasten aşılsa haksız tahrik hükümleri uygulanmalıdır. Yine bu sınır kast olmaksızın heyecan, korku, telaş gibi maruz görülebilecek sebeple aşılması durumunda TCK 27. maddesi kapsamında hiç ceza verilmeyecektir. İki kavram arasındaki temel farklılık öncelikle meşru savunmanın hukuka uygunluk sebebi olmasına karşılık, haksız tahrike karşılık olarak yapılan hakarete fiilin hukuka aykırılığı devam etmektedir (Tatar, 2009, s. 219-220). Ayrıca genel haksız tahrikte fail hiddet veya şiddetli elem'in varlığını ispat etmektedir. Özel haksız tahrikte ise böyle bir ispat yükü yoktur

(Tatar, 2009, s. 247).

İletişim Açısından Hakaret:

Törenselleşmiş ya da geleneksel söze dayalı edimlerin yerine getirilmemesi ve aşağılayıcı bir söz söyleyerek ya da davranışta bulunmak gibi eylemlerle hakaret eylemi gerçekleşmektedir. Edimsel açıdan sınıflandırma olan hakaret alıcı kişiye aşağılayıcı, küçültücü, onur kırıcı bir nitelik yakıştırılarak onun sosyal ve bireysel kimliğine zarar verilir (Demircan, 1994, s. 264-267).

İleti yoluyla yapılan hakarete öncelikle mağdur hedef alınması ve bu fiilin mağdur tarafından öğrenileceği istenmelidir. Bu sebepten ileti yoluyla hakarete bazı hassasiyetler ortaya çıkmaktadır; (Arslantürk, 2022, s. 273).

Birinci, İkinci, üçüncü kişilere gönderme yapılarak,

Şimdiki zaman kipi kullanılarak Sen bir hırsızısın ifadesi ile kesin yargı belirten hırsız sözleri ile önerme yapılarak;

Dava konusu yapılan hakaretin söylenip söylenmediği gerçeklik, yakıştırılan sıfatın doğruluk bakımından incelenmesi;

Aşağılayıcı toplumsal kavramla yapılan niteleme ile edim

Hakaret ve sövgünün kullanılan dil birimlerinin bağlama uygun anlamları

Sinirsel ve ruhsal nedene bağlı olarak hakaret sözlerinden adlar seslenme olarak kullanılması olarak nitelendirdiğimiz duygusal etki

Haber kipinden oluşan hakaret ile dilek kipinden oluşan küfür “şimdi ve burada” yer ve zaman koşuluna uyum sağlamalıdır,

Küfür ve hakaret eğileme kurallarına göre sesletilir.

Hakaret ve küfür içeriğinin karşı tarafça bilinip bilinmediği dava sürecinde önemliliğini ifade eden biliş,

Dava konusu olay içinde hakaret ve küfür edimleri peş peşe gerçekleşebilir (Demircan, 1994, s. 267-272).

8. TELEFONDA HAKARET SUÇU NEDİR?

Bir kişi, telefon aracılığı ile yazılı veya sözlü olarak size hakarete bulunabilir. Kişinin özsaygısını içeren manevi değerlerine yapılan bu olumsuz eylemler, hakaret olarak algılanmaktadır. Telefon aracılığı ile kişinin hakarete uğraması ve bununla birlikte tehdit edilmesiyle ilgili hususlar Türk Ceza Kanunu kapsamında düzenlenmiştir. Söz konusu olan tehditler Türk Ceza Kanunu'nun 106. Maddesi'nde detaylı olarak incelenmiştir. Türk Ceza Kanunu 125. Maddesi'nde yer alan bilgiler de kişiye yapılan hakaret suçunu içermektedir.

TCK m. 125/f. 2 hükmünde “*Filin mağduru muhatap alan sesli, yazılı veya görüntülü bir iletiyle işlenmesi halinde, yukarıdaki fıkradaki belirtilen cezaya hükmolunur*” ifadesi ile yapılan özel düzenleme ile mağdurun muhatap aldığı iletiler bakımından değerlendirilmiştir. İlgili madde mağduru muhatap alan sesli, yazılı veya görüntülü bir iletiyle işlenmesi halinin huzurda hakaret kapsamında değerlendirileceği yönünde bir ibare bulunmamakta olsa da

doktrinde mağdurun muhatap alındığı iletilerle (mektup, telgraf, telefon ve benzeri araçlarla) bu suçun işlenmesi huzurda işlenmiş gibi değerlendirilmesi yönündedir (Türay & Erdoğan , 2019, s. 1342-1343).

8.1. Telefonda Yapılan Hakaret Suçunun Detayları Nelerdir?

Öncesinde de bilgisini verdiğimiz gibi Türk Ceza Kanunu'nun 125. Maddesi bu suçun detaylarını barındırmaktadır. Türk Ceza Kanunu 125/2 Maddesi ise ileti olarak kabul edilen iletişim araçları ile işlenen hakaret suçlarını incelemektedir.

Bu kapsamda;

E-mail,

Telefon Konuşmaları,

Telefon Aracılığı ile Kısa Mesaj,

Whatsapp Aracılığı ile Atılan Mesajlar,

Whatsapp Gruplarında Paylaşılan Mesajlar,

Mektup,

Instagram, Facebook, Twitter vb. Sosyal Medya Hesapları içerisinde yapılan mesajlaşmalar yoluyla edilen hakaretler suç teşkil etmektedir.

8.2. Kendisine Karşı İşlenen Hakaret ve Tehdit Olaylarını Telefonuna Kaydetmek:

Telekomünikasyon yoluyla yayılan iletişimin tespiti, dinlenmesi, sinyal bilgilerinin değerlendirilmesi ve kayda alınmasına dair usul ve esaslar ile Telekomünikasyon İletişim Başkanlığının Kuruluş, Görev ve Yetkileri Hakkındaki Yönetmeliği dikkatli incelendiğinde;

Tanımlar başlığı altında;

İletişimin dinlenmesi ve kayda alınması: “*Telekomünikasyon yoluyla gerçekleştirilmekte olan konuşmalar ile diğer her türlü iletişimin uygun teknik araçlarla dinlenmesi ve kayda alınmasına yönelik işlemleri*”,

İletişimin tespiti: “*İletişimin içeriğine müdahale etmeden iletişim araçlarının diğer iletişim araçlarıyla kurduğu iletişime ilişkin arama, aranma, yer bilgisi ve kimlik bilgilerinin tespit edilmesine yönelik işlemleri*” olarak tanım-

lanmıştır.

CMK 135. maddesi ile bu tanımlar ışığında değerlendirdiğimizde; madenin ancak soruşturma ve kovuşturma sırasında iki kişi arasındaki iletişimin üçüncü kişi tarafından dinlenmesi ve kayda alınması halinde mümkün olacağını görmekteyiz. Bu şekilde yapılan dinleme ve kayıt işleminin yasal zemine oturma bilmek için yasada öngörülen hükümlere göre gerçekleşmesi gerekmektedir.

İlgili hüküm ile CGK, 21.05.2013 tarih ve 2012/MD-1270 esas ve 2013/48 sayılı karar (Hukuku şartlar oluşmuş ise; kendisine karşı işlenen hakaret ve tehdit olaylarını telefon ile ses kaydının alınması ile suç olmadığı değerlendirilmiştir)okunduğunda (Arslantürk, 2022, s. 294).

Kendisine karşı suç işlendiği gerekçesi ile başkaları ile görüşmelerini kayda alınması CMK 135. madde kapsamına girmediğini görmekteyiz. Şöyle ki

İlgili kayıt işlemleri yapılırken yetkili organlarca başlatılan bir soruşturma –kovuşturmanın olmaması, kaydın üçüncü kişi tarafından yerine getirilmesi ve CMK 2 de belirtilen fail, şüpheli, sanık konumunda kimsenin olmaması yapılan işlemlerin alınan kayıtların 135.madde kapsamında olmadığını göstermektedir.

Örneğin, somut bir adli vakada daha henüz yetkili mercilerce soruşturma ve kovuşturma aşaması başlatılmadan mağdur/katılanın, fail/sanıkla telefonda yaptığı görüşmeleri cep telefonuna kayıt etmek suretiyle elde ettiği bu kayıtların; (Arslantürk, 2022, s. 294).

- CMK 135. Maddesi kapsamında değerlendirilmesi de mümkün değildir.
- Mümkün olmadığı gibi dolayısıyla da, bu kayıt ettiği verilen CMK 135. maddesi kapsamında değerlendirilmesi söz konusu değildir.
- Bu söz konusu olmayınca da hakim kararı olmaksızın gerçekleştirildiklerinden bahisle hukuka aykırı kabul edilmesi isabetli değildir.
- Diğer taraftan, elde edilmiş olan kayıtların TCK da dokuzuncu bölümünde 132 ila 140. Maddelerde düzenlenen özel hayata ve hayatın gizli alanına karşı suçlar kapsamında kabulü de mümkün değildir.
- Çünkü burada, mağdur/katılanın eylemi, bir başkasının özel hayatına müdahale olmayıp, kendisine karşı işlendiği düşündüğü suçlu ilgili ola-

rak kaybolma ihtimali bulunan delillerin kaybolmasını engelleyerek, yetkili makamlara sunmak amacıyla güvence altına almaktır.

8.3. Hukuka Aykırı Delil

Hukuka aykırı olarak önceden planlanan yöntem, senaryo ve çeşitli düzenlerle faili tuzağa düşürmek kışkırtmak, iradesini sakatlamak vs amaçlandığından elde edilen deliller suçun sübutunda değerlendirilemez (Arslantürk, 2022, s. 296-297). Ancak; hukuka ve yöntemine uygun olarak elde edilen ses ve görüntü kayıtları delil niteliğinde değerlendirilebilir. Bu bağlamda ikrarın hayatın normal akışına uygun olup olmadığı, deliller-emarelerce desteklenip desteklenmediği, özgür iradeye dayalı olup olmadığı, hangi aşamada gerçekleşip gerçekleşmediği, beyanın öneminin-sonuçlarının bilinip bilinmediği ve şüpheden arınmışlığı zayıflatacak derecede ikrardan dönülüp dönülmediği gibi hususlar göz önünde bulundurularak gerek ispat sorununun çözümlenmesi ve gerekse ikrarın delil değerinin ortaya konulması sağlanır. Özetle dosya kapsamındaki suçun ve suçların unsurlarının hukuka uygun delillerle ve yöntemlerle tespiti yapılmalıdır (Arslantürk, 2022, s. 298).

SONUÇ

Gerek alenen gerekse her eğitim seviyesinden kişilerin kullandığı iletişim araçları ile söylenen sözler sadece insan şerefini ihlal etmekte olup olmadığı bakılmaksızın şereften başka bazı değerlere zarar verip vermediğinin de değerlendirilmesi evrensel bir değer olarak önemlidir. Çünkü şeref insan için önemli bir manevi kavramdır. Örneğin tahkir suçu sadece insan şerefini ihlal ediyorsa genel tahkir bunun dışında birtakım manevi değerlere zarar veriyorsa özel tahkir suçunu oluşturur. Ancak TCK tahkir suçunu tek bir madde birleştirmiştir.

Kişilerin kendi kişiliklerine verdiği değer ve toplum içinde gördükleri saygınlığını koruması amaçlanan hakaret suçunda teknolojik gelişmelere bağlı olarak TCK 125 madde kapsamında mağdurun sıfatının ne olduğunun önemi olmadan herhangi bir kimse tarafından sesli, yazılı veya görüntülü bir iletiyle işlenmesi de mümkündür. Özellikle serbest hareketli bir suç olması herhan-

gi bir şekilde işlenmesine imkân tanımıştır. Ayrıca failin gerçek kişi olması ve davranış suçu olması davranışın yapıldığı andan itibaren suç gerçekleşmiş olur ki çalışma konumuzu oluşturan ve kişilerin günlük hayatta birbiri ile etkileşiminde önemli bir yere alan telefon ile karşı taraf arasında geçen hakaret içerikli sözler söylendiği anda bu suçun oluşmasıdır.

Burada dikkat edilmesi gereken insanların bedensel, ruhsal dengeleri ile huzurunu korumak amacıyla yapılan fiilin gerek Avrupa İnsan Hakları sözleşmesine ve gerekse Anayasamıza göre ifade özgürlüğü ve eleştiri sınırında olup olmadığının ayrıca Türk toplumunun geçerli ortalama örf ve adet kurallarına göre hakaret suçu kapsamına girip girmediğinin değerlendirilmesidir. Her ne kadar TCK 129/1'e göre, "*Hakaret suçunun haksız bir fiile tepki olarak işlenmesi halinde, verilecek ceza üçte birine kadar indirilebileceği gibi, ceza vermekten de vazgeçilebilir.*" hükmü değerlendirildiğinde hakaretin haksız olması yeterli olup, ayrıca suç teşkil etmesi gerekteyse de (Köken, 2015, s. 305-307) günümüz ihtiyaçlarına cevap vermeyen ve yürürlükte bulunan 125. ve devamı maddelerde neyin hakaret ve sövme suçunu oluşturduğu neyin bu suç kapsamına girmediğinin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) temel içtihatları ışığında tekrar incelenerek uyumlu hale getirilmesi için değerlendirmelerin yapılması örneğin Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisinin tavsiyesine göre sadece şiddeti, nefreti ve tarihi gerçeklerin inkârını konu edinen söylemlerin hapis cezası ile cezalandırılmaması, haksız fiile karşı bireyin şeref ve itibarının zedelenmesine karşı hukuk muhakemesi ve tazminat yoluna gidilmesi ayrıca hakaret suçu ile ilişkili soruşturma ve kovuşturmalarda baskı –tehdit amaçlı kullanılmaması için savcılara daha fazla bağımsızlık verilmesi (Doğan, 2021, s. 231) yine kararların sadece hâkimin takdir yetkisine bırakılmasından daha ziyade ilgili suçların uygulama alanının demokratik toplumun gereklerine uygun daha açık daha somut gerekçelerle genişletmek suretiyle düzenlenmesi uygun olacaktır.

Gelişmeyi kendi içinde iyi veya kötü olarak ayırmaktan daha ziyade onu kötü yönde sürdüren insan olduğu düşüncesinden (Özen, 2006, s. 394) yola çıkarak teknolojik imkanlarla çeşitli iletişim araçları ile kişiler arasında iletişimlerin daha hızlı ve kolay kurulduğu günümüzde merkezimize insanı alarak yüz yüze iletişimin imkânlarından yararlanarak önemli görüşmelerimizde telefona duyulan ihtiyacın azaltılmasının olası yanlış anlaşılımları azaltacağı değerlendirilebiliriz.

KAYNAKÇA

- Aksay, A. (2022, 10 11). <http://www.egitimis.org.tr/files/hukuk/bilgilendirmeler/SOSYAL-MEDYA-HAKARET.pdf>. <https://www.egitimis.org.tr/>: <http://www.egitimis.org.tr/files/hukuk/bilgilendirmeler/SOSYAL-MEDYA-HAKARET.pdf> adresinden alındı
- Arısoy, M. (2007). Hakaret. *TBB Dergisi*(72).
- Arslantürk, M. (2022). *Hakaret, Tehdit, Terk, Şantaj, Huzur Bozma, Hakların Engellenmesi, Çevre, İmar, İhale, Tefecilik Suçları*. Seçkin Hukuk.
- Aydın , D. (2013). Türk Ceza Kanunu'nda Hakaret Suçu. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 19(2).
- Bilge, S. S. (2021). Hakaret ve Sövme Suçları . *Yayınlanmamış Doktora Tezi* . Ankara : Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Birsen, Ö. (2014). Sözlü İletişim. İ. Vural içinde, *İletişim* . Pegem Akademi.
- Demiray, U. (2019). *Etkili İletişim* (9 b.). Ankara : Pegem Akademi.
- Demircan, Ö. (1994). İletişim Açısından Hakaret ve Küfür. *Dilbilim Araştırma Dergisi*, 5.
- Doğan, R. (2021). Hakaret Suçu ve AİHM Kararlarında İfade Özgürlüğünün Dınırları . *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi* , s. 191-239.
- Doğan, R. (2021). Hakaret Suçu ve AİHM Kararlarında İfade Özgürlüğünün Sınırları. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*(17).
- Dülger, İ. (2017). 5237 Sayılı Türk Ceza Kanununun 127. Maddesinin (İsnadın İspatı) Anayasa Uygunluğu Sorunu . *Seçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* .
- Erenalp, M. T. (2022). *Hakaret Suçunda İsnadın İspatı* . Adalet Yayınevi .
- Ergin, A. (2020). *Eğitimde Etkili İletişim* . Ankara: Anı Yayıncılık .
- Fidan, M., & Urhan Torun , B. (2019). *Konuşulmayan Dil Sözsüz İletişim* (2 b.). Ankara : Gazi Kitapevi .
- Garipoğlu, Özen , Y. (2021). Yargıtay Kararları Işığında Hakaret Suçlarında Özel Tahrik Halleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 70(3).
- Gönenc, Ö. (2014). *İletişim Dünyası* . İstanbul : Derin Yayınları .
- Gürdoğan, Ö. (2012). Hakaret Suçu . *Yayınlanmamış Doktora Tezi* . Ankara : Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Güven, B. (2016). İletişim Kavramı ve İletişim Sürecinin Temel Öğeleri . B. Güven içinde, *Etkili İletişim*. Pegem Akademi.
- Karatepe, N., & Tulay , M. E. (2021). Hakaret Suçunda İsnadın İspatı Hakkının Hukuki Niteliği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(2).

- Kılınçarslan, S. (2018). *İletişime Giriş* . Seçkin Akademik ve Mesleki Yayınlar .
- Koçel, T. (1998). *İşletme Yöenticiliği*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Köken, E. (2015). Şerefe Karşı Suçlar. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 0(6).
- Onursoy, S. (2019). *Görsel İletişim ve İmge*. Ankara : Pegem Akademi .
- Öner, M. Z. (2021). TCK'da Hakaret Suçunun Alenen İşlenmesi. *TBB Dergisi*.
- Özen, M. (2006). İnternette Hakaret Suçu . *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* , s. 379-394.
- T.C. Adalet Bakanlığı Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, Adli İstatistikler. (2021). <https://adlisicil.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/310520221405382021H%C4%B0ZMETE%C3%96ZELK%C4%B0TAP.pdf>. 21.12.2022 tarihinde <https://adlisicil.adalet.gov.tr/>: <https://adlisicil.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/310520221405382021H%C4%B0ZMETE%C3%96ZELK%C4%B0TAP.pdf> adresinden alındı
- Tatar, B. (2009). Türk Ceza Hukukunda Hakaret Suçları (Serefe Karşı Suçlar). *Yayınlanmaış Doktora Tezi* . Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Tulay, M. E. (2019). Kast Unsuru ve Cezalandırılabilme Şartı Ekseninde Hakaret Suçu. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 27.
- Tuna, Y. (2014). İletişim Kavramı ve İletişim Süreci. İ. Vural içinde, *İletişim* . Pegem Akademi .
- Tutar, H. (2017). *Büro Yönetimi ve İletişim Teknikleri*. Seçkin Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş.
- Türay, A., & Erdoğan , I. (2019). Gıyapta Hakaret Suçunda İhtilatın Hukuksal Niteliği. *D.E.Ü Hukuk Fakültesi Dergisi*, 21.
- Ünal, Çolak, F. (2014). Biçimsel İletişim. İ. Vural içinde, *İletişim* . Pegem Akademi .
- Yılmaz, E. (2018). *Önce İnsan, Önce İletişim* (2 b.). Ankara: Palme Yayınevi.
- Yurtcan, E. (2019). *Yargıtay Kararları Işığında Hakaret Suçları* . Seçkin Akademik ve Mesleki Yayınlar .

4. BÖLÜM

YOKSULLUK VE YOKSULLUĞUN ÖLÇÜLMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Gözde MERT
İstanbul Nişantaşı Üniversitesi
İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi
gozde.mert@nisantasi.edu.tr
Orcid No: 0000-0002-9314-0242

Mehmet MERT
İstanbul Nişantaşı Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
mert.mehmet.tr@gmail.com
Orcid No: 0000-0003-4126-7580

GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu: “Yoksulluk Kavramı ve Yoksulluğun Ölçülmesidir”. *Yoksul*: “Yeterli parası olmayan veya rahat yaşamak için gerekli imkanları olmayan kişi” olarak ifade edilmektedir. *Yoksulluk*: “Yaşam için gerekli olanaklardan yoksun olma durumudur”. Yoksulluk, gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerin ortak sorunudur. Yoksullukla mücadele faaliyetlerinin temel amacı; yoksulluk oranını, en az düzeye indirmektir (İncedal, 2013: 17).

Bu çalışmanın amacı; yoksulluk kavramı ve yoksulluk ölçümü konusundaki literatürü ana hatlarıyla ortaya koymaktır. Dünyada, 1980’li yıllarda yaşanmış olan büyük değişim; dünyadaki ekonomik sistemi tamamen değiştirmiştir. Dünya, küresel tek bir pazar olmuştur. Ülkelerde neo-liberal politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Refah devletleri çöküşe geçmiş ve ulus devletin ekonomide gücü, çok azalmıştır. Bu sürecin sonunda ise küresel krizler kendisini göstermiştir. Dünyada istihdam azalmış, işsizlik ve yoksulluk artmış ve ülkelerde bütçe açıkları artmıştır (Şahin, 2009: 139). Küreselleşme ve yoksulluk birlikte yükselmiş ve yoksulluk ön plana çıkmıştır (Taş, 2012: 3).

Yoksulluk kavramı ve ölçümü konuları, literatürde çok farklı bakış açılarıyla incelenmiş olup, yoksulluk tanımı üzerinde bir görüş birliği oluşmamıştır. Bu çalışmada, yoksulluk kavramı ve ölçülmesi konuları, literatürdeki güncel yayınlar taranarak ifade edilmektedir. Kişilere, zamana ve mekâna göre değişiklik gösteren ve ülkeler çapında farklı olan yoksulluk kavramını, evrensel bir ölçüm yaparak, ortak kabul gören bir yoksulluk tanımı yapmak, mümkün olmamaktadır (Taş, 2012: 3). Bu çalışmada, yoksulluk konusu, geniş bir çerçeveden ana hatlarıyla ele alınarak, sade ve basit bir anlatımla ifade edilmektedir. Bu şekilde hazırlanmış olan bu eser; yoksulluk bağlamında önemli, özgün ve orijinal olan bir çalışmadır.

Çalışmada; 1. Bölümde; "Yoksulluk Kavramı, Yoksulluk Türleri ve Tanımları", 2. Bölüm olarak; "Yoksulluğun Nedenleri ve Yoksulluktan Etkilenenler" ve 3. Bölüm olarak; "Yoksulluğun Ölçülmesi" konuları anlatılmaktadır. 1. Bölümde; yoksulluk kavramı, yoksulluğun türleri ve tanımları, yoksulluğun farklı görünüşleri, küreselleşme ve yoksulluk ilişkileri konuları alt başlıklar halinde ifade edilmektedir. 2. Bölümde; yoksulluğun teorik ve yaygın nedenleri, yoksullukla mücadele politikaları, dünyada ve Türkiye’de yoksulluğun boyutları ele alınarak ifade edilmektedir. 3. Bölümde; yoksulluğun ölçüm yöntemleri, gelir yoksulluğu endeksleri ve bileşik yoksulluk endeksleri ele alınarak ifade edilmektedir. Sonuç kısmında; literatür taraması ile saptanan konular üzerine yapılan değerlendirmeler ve dikkati çeken önemli hususlar ifade edilmekte ve ayrıca, araştırmacılara, gelecekte yapılacak olan yeni çalışmalar için öneriler sunulmaktadır.

1. YOKSULLUK KAVRAMI

Yoksulluk, dünyanın en büyük sosyal sorunların başında yer almaktadır. Dünyada günlük \$1 altında bir gelire yaşayanlara yoksul denmekte ve yoksul insanlar dünya nüfusunun %20’den fazlasını oluşturmaktadır. Teknolojik ve ekonomik gelişmelerin hızla yükseldiği 21. yüzyılda; gelir eşitsizliği ve yoksulluk, endişe veren boyutlara ulaşmıştır (Oktay, 2020: 67). Yoksulluk; kişilerin temel gereksinimlerini karşılamalarına rağmen, toplumun gerisinde kalma durumudur (Korkmaz vd., 2004: 18-19).

Field (1987: 51) çalışmasında; sanayi devrinden beri yoksulluk tanımı

üzerindeki tartışmaların sürdüğünü, sosyal bilimcilerin 200 yıldır yoksulluğu tanımlamaya, kavramlaştırmaya çalıştığını ve ilk yoksulluk tanımlanmasının Seebohm Rowentree tarafından, 1901’de; ‘Yoksulluk: “Yaşamın devamı için gereken; yiyecek, giyim vb. ihtiyaçları karşılayamama durumu” şeklinde yapıldığını belirtmektedir. Yoksulluk ifadesi; duruma ve tanımlayana göre farklı şekilde belirtilmektedir. (Oktay, 2020: 67).

Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler tarafından yoksulluk: “Refah içinde belirgin bir yoksunluk” olarak tanımlanmaktadır ve “Bireyin, hayatta kalmak için gerekli olan temel mal ve hizmetleri alamamasıdır” şeklinde belirtilmektedir. Aynı zamanda yoksulluk; yeterli sağlık desteğine, eğitime, fiziksel güvenliğe, temiz su ve gıdaya ve yaşamı şartlarını iyileştirmek için yeterli kapasite ve fırsata sahip olunmamasıdır (Dartanto ve Otsubo, 2013: 2).

Kalkınma teorilerine ve Refah Ekonomisine önemli katkıları bulunan Amartya Sen, yoksulluğu: belirli bir kabiliyeti elde edememe olarak tanımlamıştır. Bu yaklaşımda, yoksulluğun temel belirleyicileri olarak; varlıklar, fırsatlar ve kişilerin öznel değerlendirmeleri olduğu belirtilmektedir (Korkmaz vd., 2004: 19). Çekici (2022) çalışmasında; yoksulluğun, bir az gelişmişliğe işaret ettiğini ancak yoksulluğun gelişmiş ülkelerde de bir problem durumunda olduğunu belirtmektedir. Gelişmiş ülkelerde istikrarlı büyüme oranları, dar gelirli kesimler için destekleme politikaları, sağlık ve eğitim hizmetleri ve işsizlik sigortası vb. ile yoksullukla mücadele edilmektedir (Gündüz, 2006: 34). Yoksulluk, azgelişmiş ülkelerde daha yüksektir. Azgelişmiş ülkelerde yoksulluğun, iki sebebi vardır. Birincisi, ekonomi tarıma dayalı olduğundan, istihdam yetersizdir. İkinci sebep; nüfus artış hızı yüksektir (Şenses, 2022: 18)

1.1. Yoksulluğun Tarihsel Süreci

Çekici (2022) çalışmasında, insanlık tarihinin, yoksullukla mücadele tarihi olarak ifade edileceğini belirtmekte ve günümüzde yoksulluğun küresel bir sorun haline geldiğini belirtmektedir. Maslow’un İhtiyaçlar Hiyerarşisi (1987), insanın hayatta kalabilmek için nelere ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır. Maslow, ihtiyaçları, 5 kategoriye ayırmıştır, bu 5 temel ihtiyaç: *Fizyolojik İhtiyaçlar*, *Sosyal İhtiyaçlar*, *Güvenlik İhtiyacı*, *Değer Verilme/Saygınlık İhtiyacı* ve *Kendini Gerçekleştirme İhtiyacı*. Kadim tarihte, insanların avcı toplayıcı olduğu dönemde, bu ihtiyaçlar karşılanmadığı zamanlarda, en çok 50-60 kişinin yaşadığı klandan, birkaç kişinin kaybedildiği ifade edilmektedir.

Halbuki yerleşik düzene geçildiğinde, bu ihtiyaçlar karşılanmadığı durumlarda çok büyük sayıda insanın kaybedildiği bilinmektedir. Yoksulluk bundan dolayı, çok önemli ve yaşamsal bir konudur. Yerleşik toplumda ilişkiler, son derece karmaşık bir yapıdadır. Bu büyük yapıda, bireylerin temel ihtiyaçların karşılanması amacıyla, sosyal bir çatı oluşturulur ve emredici bir yapı ortaya çıkar (Mert, 2022: 5). Sermaye birikiminin bazı yerlerde toplanması, kitlesel yoksulluk olgusunun yayılmasına neden olduğu ifade edilebilir.

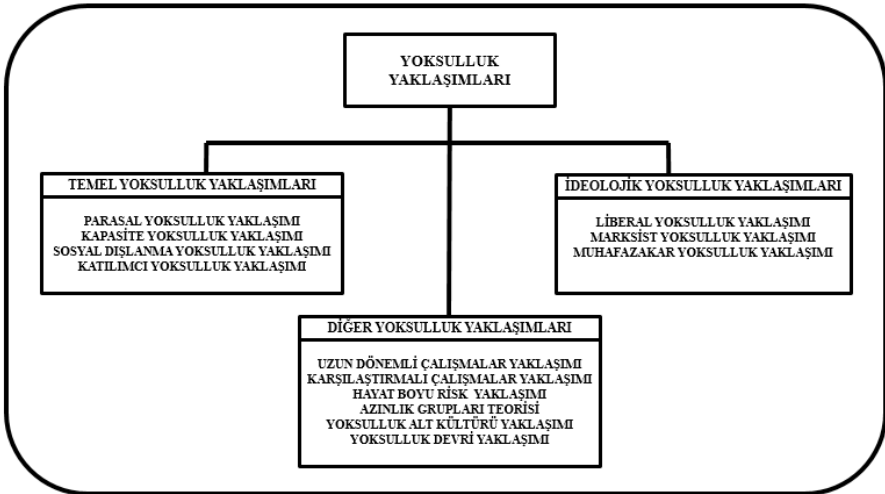
Özsoy (2019: 13) çalışmasında; İngiltere’de, 1348-1349 tarihinde, ilk olarak; “Yoksullar Yasası” kabul edildiğini ifade etmektedir ve bu yoksulluk yasalarında, yoksulun tanımı yapıldığı ve mülk sahibi olmayan insanlara, yoksul dendiği belirtilmiştir. Dünyada, yaklaşık olarak, 1500-1750 yıllarını kapsayan dönemde uygulanmış olan Merkantalist Ekonomi, kitlesel yoksulluğun büyük çapta artmasına neden olmuştur. Bu dönemden başlayarak, günümüze kadar yoksul, tehlikeli bir yabancı olarak sayılmıştır.

Sanayi Devrimi, İngiltere’den dünyaya yayıldıkça, kitlesel yoksulluk da aynen yayılmaya başlamıştır. Amerika’da yaşanan 1929 Büyük Buhran, Amerika ve Avrupa’da tedbirler alınmasına neden olmuştur. Bu tedbirler, refah devletine bir zemin oluşturmuştur. Bağımsızlık hareketlerinin yaşandığı, 2. Dünya Savaşından sonraki dönemde ise yoksulluk; az gelişmişlikle birlikte anılmaya başlamıştır. Yoksullukla mücadelenin sistematik olarak düzenlenmesi ilk olarak 1601 yılındaki, “Yoksulluk Yasası” olarak İngiltere’de gerçekleşmiştir. Aristokratlar ile burjuvalar arasında yaşanan gerilimler sonucunda, bu kanun kaldırılmıştır. İngiltere’de, 1942 yılında, Beveridge Tasarısı ile sosyal refah devleti kavramı ortaya çıkmıştır. İngiltere’de gerçekleşen sosyal yardım sistemi, zaman içinde diğer devletlere de yayılmıştır. 2. Dünya Savaşından 1970 yıllara kadar, devlet öncülüğünde büyüme ve sanayileşmeyi amaçlayan kalkınma iktisatının, hızlı büyümeyi sağlayacağı ve bunun etkiyle zamanla yoksulluk ve büyüme sorunlarının çözülebileceği beklenmiştir. Ancak bu beklenti gerçekleşmemiş ve 1970’li yıllarda yaşanan petrol krizleri ile Kalkınma İktisadı uygulanabilir olmaktan çıkmıştır. Refah politikalarının yoksulluğu kaldırmadığı, hatta bu dönemde yoksulluğun daha arttığı görülmüştür. Yoksulluk ve gelir dağılımı vb. az gelişmişlik problemleri karşısında bu ülkeler, serbest piyasa ekonomisine geçmeye başlamışlardır. Yoksullukla mücadele, devlet görevi olmaktan çıkarılmış ve sivil toplum kuruluşlarına verilmiştir. 1980’li yıllarda, Dünya Bankası (IMF) ve Uluslararası Çalışma

Örgütü (ILO); “*Büyümeyle Birlikte Yeniden Dağıtım Yaklaşımı (Redistribution with Growth16)*”, 1981 yılında ise “*Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı (Meeting Basic Needs in Developing Countries)*” ile; yoksulluk, gelir dağılımı ve işsizlik gibi konular, dünyanın gündemine alınmıştır. Dünya Bankası’nın, 2000/2001 tarihli *Attacking Poverty (Yoksullukla Mücadele)* raporu, yoksulluk problemi- ne odaklanmış ve bu raporda; “Yoksulluk sorununun yapısı ve zaman içeri- sindeki evrimi ele alınmış, yoksul kişilerin sahip olduğu fırsatların geliştiril- mesi ve karşlarına çıkan engellerin nasıl azaltılabileceği konularında, ulusal ve uluslararası kuruluşlara düşen görevler” belirtilmiştir. 2000 ve sonrasında, yoksulluk konusu, daha çok Birleşmiş Milletler Kalkınma Programında öne çıkmaktadır. Yoksulluk, bir insani gelişme veya kapasite problemi olarak gö- rülmüş; yoksulluğun sosyal, beşeri ve kültürel çok boyutlu yapısını açıklayan yaklaşımlar önem kazanmaya başlamıştır (Çekici, 2022: 11-14).

1.2. Yoksulluk Yaklaşımları

Yoksulluk, kişilerin ve kurumların farklı bakış açılarına göre yorumlan-makta ve bunun nedeni olarak da yoksulluk konusunda, değişik yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır. Yoksulluk yaklaşımları, iki ana grupta toplanmaktadır. Bunlar aşağıdaki şekilde gösterilmektedir.

Şekil 1: Yoksulluk Yaklaşımları

Kaynak: Yazarlar tarafından literatüre göre oluşturulmuştur.

1.2.1. Temel Yoksulluk Yaklaşımları

Temel ya da kurumsal yoksulluk yaklaşımı; uluslararası kuruluşlar tarafından benimsenen ve yoksulluğun anlamlandırılmasında farklı bir görüş belirten yaklaşımlardır.

1.2.1.1. Parasal Yoksulluk Yaklaşımı

Parasal yaklaşımda yoksulluk; tüketim ya da gelirin belli bir seviyenin altına düşmesi olarak tanımlanmaktadır. Yoksulluğun tespit edilmesinde ve ölçülmesinde en çok tercih edilen yöntemdir. Parasal yoksulluk yaklaşımı, 19. Yüzyıl sonlarında, C. Booth ve S. Rowntree tarafından yapılan yoksulluk sınırı belirleme yöntemlerinin geliştirilmiş olan bir şeklidir. Parasal yoksulluk yaklaşımının temelini; yoksul ve yoksul olan bireylerin, objektif olarak belirlenmesi oluşturur ve bu yoksulluk sınırının nasıl belirleneceği konusunda uzlaşmaya varılamamıştır. Bu yaklaşımda, yoksulların, temel beslenme ihtiyaçları dışında tüketim yapmayacakları varsayılır (Ruggeri, Saith ve Stewart. 2003: 243-274). Asgari yoksulluk sınırının belirlenmesinde Ravallion, iki metod belirtmektedir. Birincisi; “minimum gıda sepeti” olup, kişi başına günlük alınması gereken kalori miktarını belirtmektedir. İkincisi; “temel gereksinimler yaklaşımı” olup; bireylerin hayatlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan gıda ve gıda dışı harcamalarını esas alır yani gıdaya, eğitim, sağlık ve barınmayı eklemektedir (Ravallion, 1998: 15-22).

Yoksulluğun parasal ölçülmesinde, gelir de dikkate alınmalıdır. Bireyin, hayatının ilk ve son yıllarında, tüketim miktarı, gelirinden daha çoktur. Orta yaşlarında ise; bireyin geliri, tüketiminden daha çoktur. Bundan dolayı, tüketime bağlı yoksulluk hesaplamalarında, gelirinde bireyin yoksulluk durumunun saptanmasında dikkate alınmalıdır (Titumir ve Rahman, 2018; akt. Çekici, 2022: 38).

1.2.1.2. Kapasite Yoksulluk Yaklaşımı

Kapasite yoksulluk yaklaşımı, temel prensiplerini, Amartya Sen’in kalkınma ekonomisinden aldığı, yoksulluk üzerine politika yapanlara önerilerini içermektedir. Birleşmiş Milletlerin İnsani Kalkınma Yaklaşımı, ekonomik performanstan farklı olarak, Sen’in önerilerini geliştirerek, bireye ve birey yaşamının iyileştirilmesine odaklanmıştır. Sağlıklı, uzun bir yaşam, bilgiye

erişim, yüksek yaşam standartları vb temel kapasiteler ifade edilmiştir (Fukuda-Parr,2003: 302-303). Sen, kazanımı: Bireyin yapmaya/olmaya değer verdiği durumlar şeklinde ifade etmektedir. Beslenmek, hastalıklardan tedavi görmek, toplumda itibar görmek, kendine saygısı olmak gibi hususlar birer kazanımdır. Sen, kapasiteyi: bireyin kazanımlara ulaşabilme yeteneği ile kazanımların toplamı olarak tanımlamaktadır. Kişinin elde ettiği tüm kazanımları, kapasite kavramı içinde değerlendirilmektedir (Mabughi ve Selim, 2006: 190-191).

Kapasite yoksulluk yaklaşımı; bireyin kazanımları çeşitlendikçe, kapasitesinin artacağını ve böylece kişinin yoksulluğa düşmeyeceğini savunmaktadır. Bireyin kapasitesini artırması engellendiğinde, yoksul olma olasılığı artar. Baskı altında yaşayan veya toplumdaki dışlanmış bireyler, bu yaklaşıma göre yoksuldur (Thorbecke, 2010: 6-8). Temel insani kapasiteler aşağıda listelenmiştir (Nussbaum, 2006:58-59):

- Yaşama
- Sağlıklı olma, beslenme, barınma
- Bütünlük: Seyahat edebilme ve güvende olma
- Duyular, Hayal Gücü ve Düşünce: Duyularını kullanma ve yeteneklerini geliştirecek eğitim alabilme
- Duygular: Bireyin başkalarıyla yakınlık kurması, sevebilmesi, acı, hasret, öfke duyması
- Kuramsal Akıl: İyi ve doğruyu kavrama
- Yakın İlişki: Başkalarıyla birlikte yaşayabilme
- Diğer Canlılar: Doğa, hayvan ve bitkilerle uyumluluk
- Eğlence: Gülmek, aktivitelere katılma
- Kontrol Gücü: Siyasete katılma, mülk alma, çalışma hayatında değer görme.

1.2.1.3. Sosyal Dışlanma Yoksulluk Yaklaşımı

Sosyal dışlanma; ekonomik, sosyal, siyasal nedenler ile toplumdaki birey veya grupların topluma katılımının azalması/engellenmesidir. Sosyal dışlanma; yoksulluk, işsizlik, eşitsizlik, ayrımcılık vb. kavramları içine alan ve yok-

sulluğun çok boyutlu yapısını anlatan, yoksullukla mücadele stratejilerini belirten bir yaklaşımdır. Her ülkedeki dışlanmışlık; özellik, nedenler ve boyutlar olarak farklılık göstermektedir. Avrupa Birliği, sosyal dışlanmayı; “kişilerin ya da grupların, toplumdan dışlanmaları süreci” olarak ifade etmektedir. Bu süreç; işgücünden dışlanma, sosyal hizmetlerin ve bazı vatandaşlık haklarının kısıtlanması şeklinde olabilmektedir (Deakin, Davis ve Thomas, 1995: 129).

Sosyal dışlanma, ilk olarak 1970’lerde, Fransa’da kullanılmıştır. Sosyal dışlanma günümüzde, toplumda parçalanmayı artırması, çok boyutlu olması, karmaşık yapısı ile çözüm bulmanın zorluğu nedeniyle, Avrupa Birliği’nin sosyal sorunlarının başında gelmektedir (Sapancalı, 2005: 52). Sosyal dışlanma, bireylerin toplumla bütünleşmesini ve fırsatlardan yararlanmalarını engellemekte, temel ihtiyaçlarından mahrum bırakan durum ve süreçlerdir. Sosyal dışlanma, toplumla sosyal bütünleşmenin karşıtıdır (De Haan, 2000:26). Sosyal dışlanma; demokratik ve yasal sisteme, işgücüne, refah olanaklarına, aile katılımı başarısız olması durumudur (Alden ve Thomas, 1998: 8).

1.2.1.4. Katılımcı Yoksulluk Yaklaşımı

Katılımcı yoksulluk yaklaşımı, yapılan araştırmalarda, bizzat yoksul bireylerin fikirlerinin öne çıkarılmasını amaçlar. Yoksulluğun yapısı, bu araştırmalar ile açıklanmakta, yoksulluğun sebepleri ve boyutları hakkında bilgiler, bizzat yoksullardan elde edilmektedir. Bu yaklaşım, ilk kez Robert Chambers tarafından ortaya konulmuş olup 1980 ile 1990’larda gelişmiştir (Chambers, 1884: 145). Yoksullukla ilgili kararlara, bizzat yoksulların katılmaları ve sürecin bir parçası olmaları temel unsur olarak alınmaktadır. Dünya Bankası yoksulluk araştırmalarında, katılımcı yoksulluk yaklaşımını kullanılmıştır. (Ruggeri, Saith, ve Stewart, 2003: 260). Katılımcı yoksulluk yaklaşımı kapsamında yapılan araştırmalar, yoksullardan fikir alma almayı sağlamakta, bu veriler, yoksulluğun siyasi sürecine ve politikaların oluşturulmasına katkı yapmaktadır (Robb, 2000: akt. Çekici, 2022: 45).

Yoksulların kapasitesi, bilgi ve eğitim noksanlığı nedeniyle zayıftır. Geçim kaynakları ve gelirleri değişkendir, mevsimsel etkilerden olumsuz şekilde etkilenirler. Yaşam yerleri izole edilmiş, güvensiz olarak belirlenmiştir. Açlık ve yorgunluk devamlıdır. Kadın erkek arasındaki ilişki problemlidir. Sosyal ilişkiler, ayrımcı ve tecrit boyuttadır. Manen ve maddeten korunma, yetersizdir. Güçlüler, zayıf olanları, ihmal ve suiistimal ederler. Yardım kuruluşları,

yetkisiz ve dışlayıcıdır. Yardım organizasyonları, zayıf ve birbirinden ayrıdır (Narayan, Chambers, Shah ve Petesch, 2000: 249).

1.2.2. İdeolojik Yoksulluk Yaklaşımları

İdeolojik yoksulluk yaklaşımları; farklı ideolojiler tarafından, yoksulluk kavramı, yoksulluğun nedenleri ve yoksullukla mücadelede yapılması gerekenlere yönelik fikir ve önerileri ifade eder.

1.2.2.1. Liberal Yoksulluk Yaklaşımı

Liberal iktisatta önde gelen isimlerinden Adam Smith, ülkelerin zenginleşmesi yanında yoksulluğun artıyor olmasını, iktisadi yapının aksamasıyla ortaya çıktığını söylemiş, özellikle çalışan yoksulluğun; yüksek ücretler ve üretime dönük bir ekonomik model ile çözüleceğini savunmuştur (Şenses, 2022: 32- 33). Klasik liberal görüş, yoksulluğun, bireysel olduğunu savunmaktadır. Devletin, yoksulluk konusunda sorumluluğu olmadığını ifade eder. Liberaller, yoksulluğu; siyasal bir sorun olmaktan çıkarıp, yönetsel sorun haline getirmeye çalışmışlardır (Yılmaz, 2011: 62). Devlet, yoksulluğa karışmamalıdır, çünkü her kişi hayatını, başkalarının desteği olmaksızın sürdürmelidir. Devlet yardımını almak, devletin müdahalesini kabul etmek anlamına gelir (Çalçalı, 2011: 193). liberal yaklaşım mutlak yoksulluğu dikkate alır ve yoksulluk sorununa müdahale ancak mutlak yoksulluk durumunda olabilmektedir (Çetin, 2012: 36).

2. Dünya Savaşı sonundan 1970 yılına kadar, klasik liberal yaklaşımı yerini; devletin piyasaya müdahalesini gerekli gören Keynesyen iktisat kuramına bırakmıştır. Bu döneme; sivil toplum, sosyal adalet, devletin ekonomik alana müdahalesi ve sosyal alanda politikalar üretmesini savunan refah liberalizmi de denmektedir. Bu dönemde, sosyal güvenlik sistemleri yaygınlaşmış, kamu iktisadi teşebbüsleri kurulmuş ve devlet eğitim, bilim ve sağlık gibi konularda müdahalesi gerçekleşmiştir (Yaşar ve Yaşar, 2012:70-71).

1970'li yıllardaki krizler ve devletlerin uyguladığı refah politikaları, altından kalkılamaz bir hale gelmiş neoliberalizm görüşü ortaya çıkmıştır. Neoliberalizm ile; refah devleti uygulamaları sona erdirilmiş, yoksulluk gibi sorunlar devletin müdahalesi dışında bırakılmıştır. Yüksek büyüme, eşitsizlik ve yoksulluğa karşı kalkınma politikaları uygulamaları öne çıkmıştır. Dünya

Bankası, IMF ve DTÖ gibi kuruluşlarla, uluslararası ticaret serbestleştirilmiş, devlet müdahalelerinden kaçınılmış ve özelleştirme öne çıkmıştır (Bingöl, 2015: 54). Neoliberalizm, yoksulluğu derinleşmesine neden olduğu belirtilmektedir. Neoliberalizm, kamu ve sosyal güvenlik harcamalarını azaltmış ve sosyal güvenlik kurumlarının rollerini küçültmüş ve böylece yoksulluğu artırmıştır (Çetin, 2012: 62). Neoliberalizm ile; üretim, eğitim ve sağlık gibi sosyal sektörler ticarileşmiş ve özelleştirilmiş ve böylece yoksulların hayat standartları kötüleşmiştir (Şenses, 2022: 285-288).

1.2.2.2. Marksist Yoksulluk Yaklaşımı

Marksist ideoloji, sanayi devrimi ile fabrikalarda çalışan iş görenlerin, sefaleti ve kötü yaşam koşulları neticesinde ortaya çıkmıştır. Üretim, emeğin bir fonksiyonu olmasına rağmen; işçiler üretimden gereken payı alamamakta ve bu şekilde kapitalist sınıfın sermaye birikimi gerçekleşmektedir. Paylaşımın, işçilerin aleyhine olmasından dolayı işçi sınıfı sefalet ve yoksulluğa düşmektedir (Gündüz, 2006: 35). Marksist yaklaşıma göre; yoksulluğun kaynağı; kapitalizm ve sınıf ayrışması temelindeki sosyal ve siyasi unsurlardır. Serbest piyasa, işlevsiz olup, işçi ücretleri devamlı düşük tutularak, ucuz emek ekonomisi ile kitleler yoksul duruma düşürülmektedir. İşsiz bireylerin çokluğu yoksulluğun sebebidir. Yoksulluğun kaldırılması için, işçilerin çalışma şartları iyileştirilmeli ve yüksek ücret düzenlemeleri yapılmalıdır.

Davis ve Martinez işçileri yoksulluktan korumak için 3 öneri ortaya koymuştur. Birincisi: yoksulluktan koruyacak asgari ücretin belirlenmesidir. İkincisi: istihdam koşullarının ve ücretlerin düzeltilmesidir. Üçüncüsü: sınıf, etnik köken, cinsiyet ve yaş vb. nedenlerle yapılan ayrımcılığın ortadan kaldırılmasıdır (Davis ve Martinez, 2014: 43-46). Marksist yaklaşımda; yoksulluk, kapitalist ekonomide ortaya çıkar. Yoksulluk, sermaye birikiminin gerçekleşmesi için zorunlu olup, bu yoksulluk geçici bir aşamadır. İşçi sınıfı, kapitalist sistemi ortadan kaldırılacak ve eşitlik temelindeki sistem ile yoksulluk ortadan kaldırılacaktır (Hamilton, 1967: 310-311; akt. Çekici, 2022: 52). Marksizm içinde yer alan sosyal demokratlar; kapitalist sistemde sermayenin denetleme yoluyla, gelirin adil bir şekilde paylaşımını yapılmasının mümkün olduğunu ve bu şekilde yoksullukla mücadele edileceğini ifade etmektedirler (Bingöl, 2015:49).

1.2.2.3. Muhafazakâr Yoksulluk Yaklaşımı

Muhafazakârlık, siyasi bir felsefe, bir düşünce sistemi ve bir ideolojidir. Muhafazakârlık, aydınlanma dönemine, onun insan aklına duyulan özgüvene ve bu yolla ortaya çıkan siyasi projelere dayanan bir yaklaşımdır. Toplumun, devrimle dönüştürülmesine karşı bir anlayıştır. Muhafazakârlığa göre; geleneksel yapılar ve toplum yapısı korunmalı, toplumsal dönüşüm tedrici yöntemler ile yapılmalıdır (Özipek, 2011: 18-19). Muhafazakâr düşüncede; toplumsal kurum ve yapılar önemlidir. Bir toplum devam edebilmesi için; toplumsal düzenin ve sınıfların, farklılıkların ve eşitsizliklerin sürdürülmesi gereklidir. Muhafazakâr görüşte; insan ve insan aklının mükemmel olmaması nedeniyle; toplumsal düzenler de mükemmel olamaz görüşü hakimdir. Bu sebeple, muhafazakâr yaklaşım; yoksullukla mücadelede, devlet müdahalesi yerine, gönüllü girişimleri savunur ve klasik liberalizmin görüşüne benzer bir görüşe sahiptir (Kirk, 2014; akt. Çekici, 2022: 53). Muhafazakâr görüşte; eşitlik yoktur ve yoksulluk, serbest piyasa ekonomisi aksaklığından ortaya çıkmaktadır. Yoksulluğun ortadan kaldırılmasına yönelik, en az seviyede devlet müdahalesi önerilmektedir. Muhafazakâr yaklaşımda; yoksullar kendi yoksulluklarını yaratırlar, kendilerinin yapacakları seçimlerle yoksulluktan kurtulabilecekleri ifade edilmektedir (Çetin, 2012:36).

1970'lerden itibaren, muhafazakârlık bir dönüşüm yaşamış, liberalizm ile muhafazakârlığın kaynaşmasından ortaya yeni muhafazakârlık/muhafazakâr yeni sağ çıkmıştır. Yeni muhafazakâr görüşte; serbest piyasa, özgürlüğün artırılması, sosyal yaşamda disiplin ve otoritenin sağlanması öne çıkmıştır (Helvacı, 2006: 198).

1.2.2.4. Diğer Yoksulluk Yaklaşımları

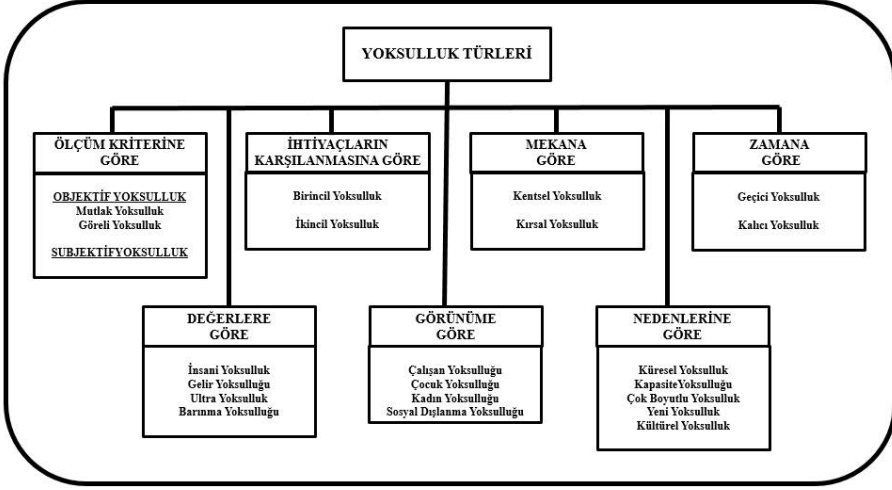
- *Uzun Dönemli Çalışmalar Yaklaşımı*; Karen Seccombe tarafından ortaya konulmuştur. Kişilerin yoksullukları, dönemlere göre araştırılır. Yoksulluğun, iki yıldan az sürdüğü saptanmıştır. Bireyler, yoksulluktan çok fazla uzaklaşmadıkları için hastalık vb durumlar, bireylerin tekrar yoksulluğa dönmesine neden olmaktadır.
- *Karşılaştırmalı Çalışmalar Yaklaşımı*; Karen Seccombe tarafından ifade edilmiştir. Birbirlerine göre yakın gelişme gösteren ülkelerdeki yoksulluğun karşılaştırılır ve sıralanarak, ülkelerin durumu saptanır. Geliş-

miş ülkeler arasında, yoksulluğun en fazla olduğu ülke, ABD olmuştur.

- *Hayat Boyu Risk Yaklaşımı*; Karen Seccombe tarafından ortaya konulmuştur. Bu yaklaşım; bireyin yaşamı boyunca, yoksulluk durumunun incelenmesine dayanmaktadır. Yapılan bir araştırmaya göre; yetişkinlerin üçte ikisinin, en az bir yıl boyunca yoksul olduğu saptanmıştır (Seccombe, 2002: 386)
- *Azınlık Grupları Teorisi*; Peter Townsend tarafından ortaya konmuştur. Yoksul bireylerin karakteristik özelliklerinin saptanmasına yönelik araştırma yapılmasını öngörür. Yoksulluk konusunda ilk ampirik çalışmalar bu yaklaşım kapsamında gerçekleştirilmiştir.
- *Yoksulluk Alt Kültürü ve Yoksulluk Devri Yaklaşımları*; Oscar Lewis tarafından ortaya konmuştur. Bu görüşe göre; toplumda en yoksul olanların, bir alt-toplum/alt- kültür olduğunu saptamıştır. Bu yaklaşıma göre; yoksulluğun, çeşitli şekiller halinde, yeniden üretildiğini ve yaşam döngüsünün bir parçası olduğunu belirtmektedir (Townsend, 1979: 64-70; akt. Çekici, 2022: 55).

1.3. Yoksulluğun Türleri ve Tanımları

Yoksulluk farklı bakış açılarından ele alınmış ve tanımlanmıştır. Yoksulluk tanımı; topluma, bölgeye ve coğrafyaya, ülkelere, çeşitli yaklaşımlara, zamana, ölçüm kriterlerine vb. değerlendirme ve yorumlamalara göre farklılık göstermektedir. Bu nedenle üzerinde görüş birliğine varılmış olan bir yoksulluk tanımı yoktur. Aşağıdaki şekilde, literatürde geçen yoksulluk gruplaması ve tanımları gösterilmiştir.

Şekil 2: Yoksulluk Türleri

Kaynak : Yazarlar tarafından literatüre göre oluşturulmuştur.

1.3.1. Ölçüm Kriterine Göre Yoksulluk

1.3.1.1. Objektif Yoksulluk

Objektif yoksulluk; refahın, normatif ölçütlerle belirlenmesidir. Normatif ölçütler; hayatı sürdürebilmek için elzem olan, günlük kalori miktarını ve tüketim harcamalarını vb. somut değişkenleri içerir. Bu ölçütlere bir sınır belirlenir, bu sınırın altında kalınması, objektif yoksulluk olarak ifade edilir (Bozdemir, 2022: 16).

1.3.1.1.1. Mutlak Yoksulluk

Şantaş (2016: 7) çalışmasında mutlak yoksulluğu; kişinin yaşamını sürdürebilecek temel ihtiyaçlarını karşılayamaması olarak ifade etmektedir. Mutlak yoksul kişiler, temel gıda gereksinimlerini karşılayamazlar ve mutlak yoksulluk, çoğunlukla gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde görülmektedir. Gerekli geçim ihtiyaçları sağlanmadığı durumlarda, insan hayatı tehlikeye girer. İnsan hayatını sürdüreceği olan minimum yaşam olanakları karşılandığında, mutlak yoksulluk artık olmayacaktır (Santos, 2018: 127).

1.3.1.1.2. Göreceli Yoksulluk

Görelî, Göreceli ya da Nispi Yoksulluk; kişinin, yaşamış olduğu toplumda kabul edilen ortalama refah düzeyi altında yaşaması olarak tanımlanmaktadır. Göreceli yoksulluk, bireylerin toplumsal varlık olmasını dikkate alarak, kültürel ve toplumsal yönden, tüketim zorunluluklarına da önem vermektedir (Gürses, 2007: 62).

1.3.1.2. Subjektif Yoksulluk

Subjektif Yoksulluk; bireylerin, öznel yargılarına dayanan ve gereksinimlerinin karşılanıp karşılanmadığı konusundaki görüşleri ile tanımlanan yoksulluk şeklidir (Vos ve Garner, 1991: 268). Subjektif yoksulluk, yoksulluk yaşayan bireylerin kendi durumları hakkındaki fikirlerinin belirleyici olduğu düşüncesinden hareket eder (Çekici, 2022: 22).

Şantaş (2016: 9) çalışmasında, subjektif yoksulluğun öznel ve faydacı yaklaşım yoksulluğu olarak anıldığını belirtmektedir. Subjektif yoksulluğu belirlemek için anket uygulanmakta ve bireylere; “Kendilerini yoksul olarak görmeyecekleri, gelirin ne olduğu” sorusu yöneltilmektedir. Anket ile minimum gelir düzeyi belirlenmekte ve bu seviye alım gücüne göre güncellenmektedir.

1.3.2. İhtiyaçların Karşılanmasına Göre Yoksulluk

Yoksulluk kavramı temel ihtiyaçlar açısından incelenmiş ve birincil ve ikincil yoksulluk terimleri literatüre girmiştir.

1.3.2.1. Birincil Yoksulluk

Birincil ve ikincil yoksulluk, ilk olarak, 1901 yılında, Rowntree tarafından kullanılarak literatüre girmiştir. Birincil yoksulluk kavram olarak; mutlak yoksullukta bahsedilen, aile gelirinin, yaşamak için gerekli olan; ekmek, makarna vb., süt ve süt ürünleri, et, yumurta, kuru bakliyat, meyva ve sebze, yağ, tuz, şeker gibi temel ihtiyaçlarını karşılayacak seviyede olmamasını ifade eder (Walsh, 2006, s 869). Birincil yoksullukta, birincil ihtiyaçlar olan; gıda, giysi, barınma gibi ihtiyaçları aile karşılayacak gelire sahip değildir. Birincil yoksulluk, açlık sınırı olarak da ifade edilmektedir.

1.3.2.2. İkincil Yoksulluk

İkincil yoksulluktaki durum ise; aile toplam geliri ile birincil ya da temel olarak tanımlanan ihtiyaçlarını karşılamaktadır fakat aile bunun dışındaki, eğitim, sağlık, barınma, ulaşım, ısınma ve eğlence gibi ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır (Erdem, 2006: 327). İkincil yoksulluk; İngiltere’de yoksulluğun bireysel ve ahlaki bir yetersizliği ifade ettiği belirtilmektedir. (Juby, 2006: 961). İkincil yoksulluk, literatürde yoksulluk sınırı olarak da tanımlanmaktadır.

1.3.3. Mekâna Göre Yoksulluk

Yoksulluğun tanımlanmasında mekân kriterinin de önemli bir kıstas olduğu bilinmektedir. Kentsel ve kırsal alanda karşılaşılan yoksulluk tiplerinin özellikleri farklıdır. Kentsel yoksulluk altında toplanan ve kent çeperlerinde görülen dönüşümlü ya da nöbetleşe yoksulluk, mekân kriterine göre yoksulluk olarak tanımlanmaktadır.

1.3.3.1. Kırsal Yoksulluk

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), kırsal yoksulluk tanımını; “Kırsal alandaki açık veya gizli işsizlik olarak değil, gelir düzeylerinin azalması nedeniyle kırsal alanda görülen hızlı bir yoksullaşma süreci” şeklinde belirtmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde kırsal yoksulluk, , tarımın daralması ile gizli işsizliğin, açık işsizlik halini almasıyla ortaya çıkmaktadır (Ceyhan, 2016: 57). Yoksulluk genel olarak, kırsal alanlarda görülür. Kırsal yoksulluğun göstergeleri; eğitim, haberleşme, sağlık, temiz su ve ulaşım hizmetlerine konusundaki sorunlardır. Kırsal yoksulluğun nedeni; topraksız ve niteliksiz işçilerin olmasıdır (Aktan ve Vural, 2002: 10-11).

1.3.3.2. Kentsel Yoksulluk

Kentsel yoksulluk; kent hayatına dair temel yaşam gereksinimlerinin karşılanamamasıdır. Kentte yaşamanın gereği olan; ek giderler, gecekondulaşma, işsizlik, sosyal yardımlardan mahrum olma vb. olumsuzluklar, kent yoksulluğunun sebepleridir. Kentlerde, modernleşme, kapitalizm ve sınıfsal eşitsizlikler sonucu kentsel yoksulluğun ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Sanayi Devrimi ve kapitalizm ile başlayan kentleşmenin, küreselleşmenin ve neo-liberalizmin, kentsel yoksulluğa temel teşkil ettiği ifade edilmektedir (Bingöl, 2015: 32-33).

1.3.4. Zamana Göre Yoksulluk

Genel olarak incelendiğinde yoksulluğun; şiddeti, derinliği, kapsadığı alan gibi boyutlarına ek olarak, zaman kriteri de önemli bir boyut olarak görülmektedir. Yoksulluk, durağan bir durum değildir. Yoksulluğun yaşandığı dönem ve yoksulluk süreleri, mutlaka dikkate alınmalıdır. Hayatının bir döneminde yoksulluk yaşamış birey ile yaşamında sürekli olarak yoksul kalmış bir bireyin yoksulluğu, aynı değildir. Bu nedenle, kalıcı yoksulluk ve geçici yoksulluk tanımları belirtilmektedir (Çekici, 2022: 26-27).

1.3.4.1. Geçici Yoksulluk

Geçici yoksulluk, iki şekilde görülmektedir. Birincisi; hayatının bir döneminde yoksul olup, sonradan bu yoksulluktan kurtulma durumudur. İkincisi; ara sıra yoksul duruma geçen kişilerdir. Bireyin, sosyo-ekonomik düzeyde olumsuz bir değişiklik yaşaması; örneğin; işini kaybetmesi, düşük maaş alması, ev halkından birini kaybetmesi, kalıcı ya da geçici yoksulluğa yol açan nedenler olabilir (Bingöl, 2015: 36-37).

1.3.4.2. Kalıcı Yoksulluk

Kalıcı ya da Kronik yoksulluk, Barrientos ve Shepherd (2003: 3) göre: “Uzun bir zaman dönemi boyunca süren ve genellikle kuşaktan kuşağa aktarılan bir yoksulluktur”. Karagül (2010: 96) göre kalıcı yoksulluk: “Bireyin tüm gelirin harcadığı halde, mutlak yoksulluk kriteri olan kalori miktarının, % 80 veya daha azını karşılama durumunun, beş yıldan daha fazla sürdüğü yoksulluktur”. Kalıcı yoksulluk; uzun ve devamlı, şiddetli, çok boyutlu ve sosyal yardımdan yoksun olma vb. özellikler gösterir. Kalıcı yoksulluk ile geçici yoksulluk arasındaki fark; kişilerin yoksulluktan kurtulma olasılıklarının olmamasıdır (Temiz, 2008: 63).

1.3.5. Değerlere Göre Yoksulluk

1.3.5.1. İnsani Yoksulluk

İnsani yoksulluk; kişinin özgürlüğünün, eğitim ve iş olanaklarının yetersizliğini, yaşam sürelerinin kısa olmasını, yetersiz beslenmeyi, gelecekte

korkmayı, önlenebilir hastalıklara yakalanmayı, anne ve çocuk sağlığının yetersizliğini, güçsüzlük vb. temel ihtiyaçlardan yoksun olma durumudur (Kaya, 2011: 37-38). İnsani yoksulluk, insanca yaşama haklarına işaret eder. İnsanlık onurunu zedeleyici durumlar ile insanlığın diğer boyutlarını kapsar, izzet ve onur kavramları yoksulluğun kapsamına alınır. Yoksul olmayan kişi; boyun eğmeyi gerektiren işleri yapmamakta özgürlüğe sahiptir. Aynı şekilde özgür olan kişi, yaşam tarzını belirleme hakkına sahiptir. Yaşam süresi, eğitim ve sosyo-ekonomik imkanlar insani yoksulluk kavramı içindedir (Kafalı, 2017: 11).

1.3.5.2. Gelir Yoksulluğu

Bireyin; hayatını sadece idame ettirecek olan minimum seviyede gelirin altında bir gelire sahip olması, gelir yoksulluğu olarak tanımlanır. Kısaca bireyin yeterli gelirin olmamasıdır. Gelir yoksulluğu olan bireyler, temel düzeyde ihtiyaçlarını karşılayamazlar. Gelir yoksulluğunu tespit etmek için yapılan hesaplamalarda, en alt seviyede bir yaşam için kişinin olması gereken gelir, ortaya konur. Saptanan bu gelir seviyesinin altı; yoksulluğun başlangıç sınırı olarak ifade edilmektedir (Topgül, 2013: 281).

1.3.5.3. Ultra Yoksulluk

Ultra yoksulluk; gelirin tamamının harcanmasına rağmen, yoksulluktaki kalori mitarının ancak %80 oranında karşılanma durumu olarak tanımlanmaktadır (Can, 2017: 1114). Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü(FAO) ve Birleşmiş Milletler Dünya Sağlık Örgütü(WHO) ve Dünya Bankası'nın belirlemiş olduğu kriter; günlük minimum 2400 kalordir. Bunun altında kalori alan bireyler, ultra yoksul olarak ifade edilmektedir. (Yıldız, 2014: 18).

1.3.5.4. Barınma Yoksulluğu

Barınma Yoksulluğu: Ülke genelinde yaşanan konut sorununu vurgulamak için kullanılan kavramdır. Kent yoksullarının en başta gelen sorunu, barınma yoksulluğudur (Aktan ve Vural 2002:) UNCHS, kentlerde konut sorunu yaşayanları, kent yoksulları olarak tanımlamakta ancak ülkedeki konut sorununa; barınma yoksulluğu demektedir (Satılmış, 2013:5).

Madden ve Marcuse (2016) çalışmalarında; ABD'de, asgari ücretli bir

işçinin, tek yatak odalı bir konutun kirasını karşılayabildiği hiç bir eyaletin olmadığını belirtmektedir. Kira ödeyen ailelerin yaklaşık yarısı gelirlerinin bir bölümünü, sürdürülemez bir şekilde kiraya harcadıklarını ifade etmekte ve barınma ihtiyacının giderek yükselerek bir barınma yoksulluğu haline geldiğini açıklamaktadırlar. Kırsal alanda da barınma sorunu olduğunu ve kırsal alanda da toplumun %30 kadar bir oranının barınma masraflarını karşılayamadığı belirtilmektedir. Barınma yoksulluğu sadece büyük şehirlerde değil, kırsal alanı da kapsayan büyük bir sorundur.

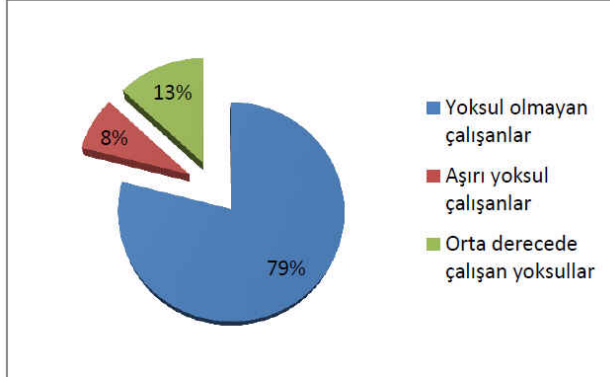
1.3.6. Görünüme Göre Yoksulluk

Dünyada gittikçe artan yoksulluğu tanımlamak için onun esas nedenleri bilmek gereklidir. Yoksulluk çok boyutlu bir kavramdır ve yoksullukla mücadele etmek için; yoksulluk görünümünün bilinmesi önemlidir. Yoksulluğun anlaşılması için; yoksulluk bireylerin özelliklerini bilinmelidir. Yoksulların görünümü üç şekildedir. Bunlar: Çalışan Yoksullar, Kadın Yoksullar ve Çocuk Yoksullardır (Ceyhan, 2016: 96-97).

1.3.6.1. Çalışan Yoksulluğu

Çalışan yoksullar, çalışmakta olan ancak yoksul bir evde yaşayan kişilerdir (Lohmann, 2005: 2). Çalışan yoksulluğu, yıl boyunca çalışan ve hane halkı geliri, genel ortalamanın 60 % altında olan durumdur (Marx ve Nolan, 2012: 11). Çalışan yoksullarda, düşük gelir ve yetersiz çalışma koşulları mevcuttur. Çalışan yoksulluk oranı; bir işi olduğu halde, yoksulluk içinde yaşayan işgücünün, genel nüfusa oranını ifade etmektedir. İş karşılığı elde edilen gelir; bireyi ve ailesini yoksulluktan kurtarmaya yetmez. İş, kişileri yoksulluktan kurtaran bir unsurdur fakat bu durum, yeterli kazanç, iş güvenliği ve iş kalitesi olduğunda söz konusudur. Yoksulluk, işgücü piyasasında, işlerin ne ölçüde sağlandığına bağlıdır. Şekil-1’de görüldüğü üzere, ILO 2018 raporunda: dünyada çalışanların %79’u yoksul değildir. %13’ü orta derecede yoksuldur. %8’i ise aşırı derecede yoksuldur. Kişi başına günlük geliri 1,90 ABD \$ altındakiler aşırı yoksul, 1,90 - 3,10 ABD \$ arasındakiler orta derecede yoksul ve 3.10 ABD \$ fazla geliri olanların, yoksul olmadığı ifade edilmektedir (Ceyhan, 2016: 98).

Şekil 3: Dünya Çalışan Yoksulluk Durumu

Kaynak: ILOSTAT (2018).

1.3.6.2. Çocuk Yoksulluğu

Çocuk yoksulluğu: “Hayatta kalmak ve gelişmek için gerekli olan; maddi, manevi ve duygusal olanaklardan mahrum kalan, haklarından yararlanamayan, tam potansiyellerini elde edemeyen veya toplumun tam ve eşit bir üyesi olamayan çocuklardır”.(UNICEF, 2005: 2). Yoksul ailelerin çocukları; eğitim, sağlık, bilişsel ve psikolojik açıdan düşük seviyededirler (Brooks-Gunn ve Duncan, 1997: 56). Ailenin ekonomik durumunun, çocukların gelecekteki ekonomik yaşantısı üzerinde çok önemli etkisi olmaktadır. Çocuklar ekonomik açıdan da, eşit fırsatlara sahip değildirler (Bowles vd., 2005: 1). Çocuklar, toplumların yapı taşı olmalarından ve ekonomileri yönlendiren yeni kuşak olması dolayısıyla; ülkeler için büyük etkiye sahiptir. Yoksulluk, her yıl, milyonlarca çocuğun ölümüne neden olmaktadır. Ayrıca yoksulluk, çocuklar üzerinde fiziksel ve zihinsel olarak kalıcı hasarlara neden olmakta, gelişimlerini engellemekte, beklenen rollerini gerçekleştirmelerine engel olmaktadır. Aileler, yaşadıkları yoksulluğu çocuklarına geçirerek; çocuklarının yeni nesil yoksul olmasına neden olmaktadır. Yoksulluğun azaltılması mücadelesi, çocuk yoksulluğu ile başlatılmalıdır.

1.3.6.3. Kadın Yoksulluğu

Kadın yoksulluğu; 1995 yılında, Pekin’deki Dördüncü BM Toplantısında kabul edilerek, gelişim sözlüğüne girmiştir (Chant, 2006: 5-6). Yoksulluk, bir kadın sorunu olarak da günümüzde dile getirilmektedir (Pierce,1978: 28).

Payne'e (1991) göre; kadınlar, erkeklere kıyasla, yoksulluktan daha çok etkilenmiştir. Bunun nedeni; kadınların, erkeklere olan ekonomik bağımlılığıdır (Bastos vd., 2009: 765). Yoksulluk, sadece yoksul ailelerdeki kadınları etkilemekle kalmayıp, onları eğitim haklarından mahrum bırakarak, gelecekte kısır bir yoksulluğa itmektedir (UNDP, 2010: 98). Cinsiyet, kadınları çalışma hayatında dezavantajlı bir konuma getirmekte, yoksulluk risklerini arttırmaktadır. Kadınların yetkilendirilmesi, bir milletin geleceğinde çok önemli olan, yeni çağın bir mantığıdır (Sultana vd., 2017: 175).

1.3.6.4. Sosyal Dışlanma Yoksulluğu

Sosyal dışlanma yoksulluğu; bireylerin, sermaye birikiminin, toplumsal değer ve ilişkilerin haricinde kalması, sosyal, ekonomik ve kültürel olanaklardan faydalanmaması olarak ifade edilmektedir. Sosyal dışlanma yoksulluğu; ekonomik, politik özgürlüklerden ve sosyal vatandaşlık haklarından uzak kalmasıdır (Walker ve Walker, 1997: 8). Dışlanma, 1970 yıllarının başlarından itibaren, batı toplumlarında görülmüştür. Yoksul bireylerin istihdam edilememesi ve vasıfsız işlerde çalışması, dışlanmayı genişletmektedir (Nakiboğlu, 2004: 14). Dışlanmışlığın, toplumsal ve ekonomik boyutları vardır. Dışlanan birey, yaşam standardını sağlayabilecek bir gelir elde edememekte, üretime ve işgücüne katılamamakta, yaşamını sürdürebilmek için gerekli olan kaynaklara erişememektedir. Sosyal dışlanma yoksulluğu, insan hak ve hürriyetleri ile vatandaşlık haklarından yararlanılamamasıdır (Aktan ve Vural, 2002: 12).

1.3.7. Nedenine Göre Yoksulluk

1.3.7.1. Küresel Yoksulluk

Küresel yoksulluk, mevcut olan bir problemin, kapsama alanını giderek genişletmesi ve tüm dünyayı etkisi altına almasıdır. Küresel ölçekteki yoksulluk, tek bir mekanizma tarafından ortadan kaldırılmadığından dolayı, Birleşmiş Milletlerin Milenyum Kalkınma Hedefleri'ne alınmıştır (Çekici, 2022: 30). Küresel Yoksulluk; "1980'li yıllardan itibaren, IMF, DB ve DTÖ gibi kuruluşlar eliyle, gelişmekte olan ülkelerde uygulanan makro-ekonomik denge ve yapısal uyum programları sonucunda, bu ülkelerde yaşayan milyonlarca insanın, yoksulluğa sürüklenmesi" ile tanımlanmaktadır (Chossudovsky, 1999: 37

Küresel yoksulluk, mevcut problemin, etki alanını genişletmesi ve dünyayı kapsamamasını ifade etmektedir. 1990 yılından itibaren, yoksulluk küresel bir hale dönüşmüştür. Küresel hale gelen yoksulluğun, tek bir mekanizma ile ortadan kaldırılamayacağı belirtilmiştir (Peck, 2011: 166).

Küreselleşme; ekonomik, siyasi ve uluslararası seviyelerde, neo-liberalizm ekonomilerin çıkarlarına paralel; Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası kuruluşlarla, neo-liberalizmin hâkimiyet alanını genişletme amaçlarının bir sonucu olarak ifade edilmektedir (Çeken vd., 2008: 82). Küresel yoksulluk, geniş kapsamlı bir insan hakları ihlali olarak ifade edilmektedir. Küresel düzenin, adaletsiz olduğu ve insanların temel bir yaşam seviyesine ulaşmalarını engellediği ifade edilmektedir. Küreselleşme, gelişmiş ülkelerin çok uluslu şirketleri çok güçlenmiş, bu ülkeler daha fazla kalkınmış, buna karşı az gelişmiş ülkeler daha fazla yoksullaşmıştır (Pogge, 2006: 227). Küresel yoksulluğun varlığını sürdürmesinde dört temel faktör aşağıdadır (Deaton, 2013: 255):

- Ahlaki kayıtsızlık; yüksek gelirli kişilerin, yoksulluğa umursamazlığı.
- Anlayış eksikliği; yoksulluk sorununa karşı neler yapılacağını bilmemek.
- Yardımların yanlış yönlendirmesi sonucu etkisiz olunması.
- Yerel koşullar kalkınmaya imkân vermediğinde, dış yardımların zararlı olabilmesi.

1.3.7.2. Kapasite Yoksulluğu

Sen, bir kişinin yoksulluk durumunu, onun yetenekleriyle ilişkilendirilmesi gerektiğini açıklamaktadır. Adam Smith, yoksul olmamayı; “Kamuoyunda görünmekten utanılmayan” durum olarak belirtmiştir. Bu ifade, toplumda başarılı olmayı ve bu başarı için de bir takım unsurlara sahip olunması gerektiğini içermektedir. Sen, kişilerin kapasite fonksiyonunun, yaşamın merkezinde yer alması gerektiğini savunmaktadır. Kapasite terimi; sağlıklı ve eğitilmiş olmanın yanında, toplumda görünmek için sosyal başarılar gerçekleştirmek olarak tanımlanmaktadır (Sen, 2006: 35). Smith ve Sen, yoksulluğun; parasal unsurların yanında, parasal olmayan faktörleri de olduğunu açıklamaktadırlar. Sen (2004) yoksulluğun, gelir eksikliğinin ötesinde, yetenek eksikliği olarak belirtmektedir. Kişilerin yoksulluğu ortaya konurken, gelir yerine, kişilerin

sahip olduğu fırsatlara odaklanılmasını önermektedir. Yoksulluk; sosyal başarı, iyi beslenme, yeterli giyinme ve korunma gibi temel unsurların, bir birleşimi ile analiz edilmelidir. Yoksulluk konusunda, iki kavrama odaklanmak önemlidir. Bunlar: “Bireylerin İşlevleri” ve “Bireylerin Yetenekleridir”. İşlev: “Bireylerin ne yaptığı” hususudur. Yetenekler: “Bireyin kendi nitelikleri ve kolaylıkla kullanabildiği fonksiyonları” içermektedir (Ceyhan, 2016: 77)

1.3.7.3. Çok Boyutlu Yoksulluk

Son yıllarda yoksulluğun çok boyutlu olarak ölçülmesi, yoksulluk konusunda anlayış ve algıların değişmesi, çok boyutlu yoksulluk yaklaşımının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Alkire ve Santos’un geliştirdiği Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi, hane halkının yoksulluğuna göre ülkeleri değerlendirmektedir. Bu endekste; eğitim için 2, sağlık 2 ve yaşam standardı için 6, toplamda 10 ayrı değişken ile yoksulluk hakkında kapsamlı bir değerlendirme yapılmaktadır (Çekici, 2022: 33)

1.3.7.4. Yeni Yoksulluk

Yeni yoksulluk, 1970 sonrası ortaya çıkmıştır ve çalıştığı halde gelir azlığı nedeniyle tüketim yapamayan ve sosyal çevreden dışlanmayı ifade eden yoksulluktur. Yeni yoksulluk kavramının faydası; yoksulluğu, gelir ve tüketim uygun olarak tanımlayabilmesidir. Eski ve yeni yoksulluk konusundaki ayrılıklar; yeni yoksulların eskilerden farkı: artık yoksulluktan kurtulma umutlarının kalmamasıdır. Eski yoksullukta kente sonradan gelenler, önce iş buluyor, sonra gecekondu yaparak yaşamın parçası olabilirken, şimdiki yoksulların böyle bir imkanının kalmaması, yeni yoksulluk olarak öne çıkmaktadır (Kafalı, 2017: 62-63).

1.3.7.5. Kültürel Yoksulluk

Yoksulluk kültürü; yoksulluğun sadece ekonomik koşulların bir sonucu olmadığını, aynı zamanda kültürel değer ve uygulamalar sonucunda da yoksul olarak yaşamayı kabullenmeyi ifade eder (Lamont ve Small, 2008: 78). Yoksulluk kültürü, bireyin yoksulluk nedenlerini araştırır. Yoksulluk kültürü, 1959 yılında ilk defa Oscar Lewis tarafından kullanılmıştır. Lewis, yoksulluk kültürünün, toplumların sosyal ve ekonomik olarak farklılaşması ile ortaya

çıkıldığını belirtmektedir. Kültür temelli yoksulluk, bir nesilden diğerine geçmesi nedeniyle kalıcıdır (Cellini vd., 2008: 586). Kalıcı yoksullar, yoksulluk tuzağından kaçma olasılığı ve bu konuda umutları az olan kişilerdir. Kuşaklar boyunca, sosyal ve ekonomik değişiklikleri engelleyen tutumlar sonucu yoksulluk kültürü gelişmektedir (Gebremariam vd., 1997). Kültürel yoksulluk; yoksulluk sınırının altında yaşayan kişilerin, davranışlarını değiştirmeyi ve yoksulluktan çıkmayı istememe eğilimine sahip oldukları durumdur. Yoksulluk süresi kişiler üzerinde kalıcı olumsuz etkilere yol açar ve bundan dolayı bu bireyleri yoksulluktan kurtarmak çok önemlidir (Oktay, 2020: 76-77).

2. YOKSULLUĞUN NEDENLERİ

Yoksulluğun nedeni olarak, iki yaklaşım vardır. Birincisi; yapısal ve sosyo-ekonomik sorunlardır. İkincisi; bireysel beceri ve yetenekler, bireysel tercihler, şanslı olma vb. sebeplerdir (Şenses 2022: 145-146). Yoksulluğa neden olan temel unsurlar; gelir, eğitim yetersizliği, işsizlik, enflasyon ve yoğun sağlık harcamaları olarak ifade edilmektedir (Arpacıoğlu, 2012: 26).

2.1. Yoksulluğun Teorik Nedenleri

Adam Smith'e göre: "Yoksulluk, doğal olan bir sonuçtur". Kişinin yetiştirilme şekli, onun başarısını belirlemektedir. Smith: yoksulların refahının artmasının, serbest piyasaya müdahale etmeden çalışmasına izin verilmesiyle sağlanacağını savunmuştur. Thomas Robert Malthus (1766-1834), yoksulluğu, nüfus artışı kontrol eden, doğal bir mekanizma olduğunu ifade etmiştir (Ceyhan, 2016: 103-104). David Ricardo; ücretlerin, asgari geçim maliyetine eşitlenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu ücret, asgari geçim üzerine çıktığında, nüfus artacak ve ücretler tekrar yetersiz olacaktır. Ücret, asgari geçim altına düştüğünde, nüfus azalacak ve ücretler artacaktır. Yoksulluktan kaçınmanın yolu, kişilerin daha az çocuk sahibi olması ve böylelikle geçim düzeyini yükseltmeleridir. Ricardo yaptığı gözlemlerde, yoksulların nüfus düzenlemesi yapamadıklarını ve bu nedenle yoksul kalmaya mahkum olduklarını saptamıştır (Kimenyi, 1995: 68). Yoksulluğun nedenlerine yönelik bu üç teorik görüşü, iki grup altında özetlemek olasıdır. Birincisi; yoksulluğun nedeni kişilerdir. İkinci görüş; yoksulluğun nedeni toplumdur.

2.2. Yoksulluğun Yaygın Nedenleri

Dünya Bankası (2005) raporuna göre, yoksulluk nedenleri; bölgesel/ülkesel, topluluk, hane halkı ve kişisel koşullara bağlıdır (Sachs, 2005: 44-45). Hane halkı yoksulluğunun nedenleri olarak; tasarruf eksikliği, teknolojik nedenler, ticaretin yokluğu, doğal kaynakların azalması, nüfus artışı, olumsuz verimlilik olduğu ifade edilmektedir. Ülke yoksulluğunun nedenleri; fiziki coğrafya, düşük tasarruf, kültürel engeller, kötü yönetim, siyasi coğrafya, yetersiz yenilikçilik, yüksek doğum ve demografik tuzak olarak belirtmektedir.

2.2.1. Bölgesel Düzeyde Yoksulluk

Bölgesel yoksulluk, genellikle iklim koşulları, coğrafya ve hükümet uygulamaları ile ülke çapında yaşanan yoksulluk olarak tanımlanmaktadır. Diğer pazarlara erişmenin zor olması, bölgesel yoksulluğun önemli bir nedendir. Tarımı olumsuz olarak etkileyen sel, kuraklık ve beklenmeyen kötü hava ve iklim koşulları, yoksulluğu arttırmaktadır (Reyes, 2005: 125). Bölgelerde; sosyal, ekonomik ve etnik bölünmeler, yoksulluğu artırıcı etki yapmaktadır.

2.2.2. Toplumsal Düzeyde Yoksulluk

Toplumsal yoksulluk, altyapı ve sosyal sermaye ile ilişkilidir. Toplumsal yoksulluğun temel etmenleri; asfalt yollar, elektrik, büyük pazarlara yakınlık, okul ve sağlık kuruluşlarının varlığı ve yönetim merkezlerine uzaklıktır. Diğer belirleyici etmenler ise; beşeri sermaye gelişimi, istihdam, sosyal hareketlilik ve arazi dağılımıdır (Reyes, 2005: 126).

2.2.3. Hane Halkı ve Bireysel Düzeyde Yoksulluk

Hane halkı ve kişisel yoksulluk; sosyal, demografik ve ekonomik faktörler açısından belirlenir. Hane halkı yoksulluğunun ilk göstergesi, hane halkı büyüklük ve yapısıdır. Yoksullar, zengin ailelere göre kalabalık olmaktadır. Yoksul ailelerde, 15 yaş altındaki çocuk daha fazla, 60 yaş üzerinde ise az yaşlı kişi mevcuttur. Ekonomik durumu iyi olan ailelerde, 15 yaş altı çocuk sayısı daha azdır, 60 yaş üzeri bir kişi ise aile içinde mevcuttur (Khandker ve Haughton, 2005: 149).

Hane halkı reisinin kadın olması durumunda, yoksulluk daha fazladır. Buna neden, kadınların büyük ayrımcılıklarla yüz yüze kalmaları, eşit olmayan istihdam ve gelir standartlarıdır. Hane halkının istihdam durumu ve sahip olunan mülkler hane halkı düzeyinde yoksulluğu etkilemektedir (World Bank, 2005: 127). Bir evin yaşam standartlarını analiz etmek için aşağıdaki 4 unsur dikkate alınmaktadır:

- Beslenme.
- Hastalık.
- Sağlık merkezi, doğum merkezi, ve eczane, hemşire, ebe, doktor ve geleneksel şifacı, aşı, ilaç ve tıbbi bilgilere erişim yetersizliği.
- Hizmetin yoksul ve yoksul olmayanların birlikte faydalanması.

Barınma, üç ölçüte göre değerlendirilir. Bunlar: Konut, hizmetler ve çevredir. Konut; bina türünü, konut erişimi için araçların varlığını ve ev eşyalarını kapsamaktadır. Hizmet; içme suyunu, iletişim hizmetlerini, elektrik ve enerji kaynaklarına erişimini kapsamaktadır. Çevresel göstergeler ise; izolasyonu, yolların mevcudiyetini, işe gitmek için gereken sürenin uzunluğunu ve kişisel güvenliği içermektedir (Ceyhan, 2016: 104-109).

2.3. Yoksulluktan Etkilenenler

Yoksulluğa karşı mücadeleye uygulanacak olan sosyal politikaları belirlemek ve etkinliği artırmak için; yoksulluktan en çok kimlerin etkilendiğini saptamak çok önemlidir. Yoksulluktan etkilenen nüfus kesimleri Tablo-1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Yoksulluk ve Dezavantajlı Gruplar

NO	DEZAVANTAJLI GRUPLAR
1.	Kırsal alanlarda yaşayanlar
2.	Tarım sektöründe çalışanlar
3.	Kayıt dışı sektörlerde çalışanlar
4.	Doğu, Güney Doğu Anadolu Bölgelerimizde yaşayanlar
5.	Özellikle metropol kentlerin gecekondulu alanlarında yaşayanlar
6.	Kadınlar
7.	Çocuklar
8.	Yaşlılar
9.	Engelliler
10.	İşsizler
11.	Göç deneyimi yaşayanlar
12.	Sığınmacı ve mülteciler
13.	Sosyal güvencesi olmayanlar
14.	Eğitimsiz ya da düşük eğitim düzeyinde olanlar
15.	Mesleksizler
16.	Geniş ve kalabalık aileler

Kaynak: Karataş (2003)

Günümüzde, çalışan yoksulluğu en önemli sorundur. Çalışan yoksullar, kötü çalışma koşullarına sahip, sosyal dışlanma yaşayan ve ekonomik yapının dışında kalan, aile dayanışmasına sahip olmayan, olumsuzluklar yaşayan kesimdir. Kırsal ve kentsel yoksullar, önemli bir kesim oluşturmaktadır. Bunların ötesinde coğrafya ve cinsiyet dağılımı açısından da yoksulluk problemi ciddi boyuttadır. Bütün yoksulluklardan daha önemlisi: Yoksullukla mücadele, çocuk yoksulluğu ile başlatılmalıdır (Özsoy, 2019: 18-19).

2.4. Yoksullukla Mücadele Politikaları

Yoksulluğun azaltılmasına yönelik, temelde iki politika öne çıkar. Birincisi; 1980 yılına kadar uygulanan, yoksullukla doğrudan mücadeledir. İkincisi; yoksullukla olaylı mücadele politikalarıdır. Doğrudan mücadele politikaları; tarım programları, yoksullara yardım programları, artan oranlı vergi, negatif vergi, asgari ücret düzenlemeleri, dış yardım vb. düzenlemeleri kapsamaktadır. Dolaylı mücadele politikaları; büyüme konusuyla ilgilidir. Büyümenin,

yoksulluk üzerinde azaltıcı etkisi vardır. Büyümenin gerçekleştiği yıllarda yoksulluğun azaldığı saptanmıştır. Yoksulluğun kaldırılması amacıyla IMF, Dünya Bankası, Uluslararası Çalışma Örgütü ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı vb. kuruluşlar faaliyet göstermektedirler (Ceyhan, 2016: 109-112).

2.5. Dünyada Yoksulluğun Boyutları

Dünya, son yıllarda, aşırı yoksulluğu azaltmakta gelişme göstermiştir. Bu başarı, küresel büyüme ile Doğu ve Güney Asya, Pasifik gibi dünyanın kalabalık bölgelerinde, yaşanan gelişme sonucu ortaya çıkmıştır. Bu gelişme sonucunda; aşırı yoksulluk, dünya nüfusunun yüzde 3 ve altına düşürülmüştür (Cruz vd., 2015: 3). Ancak, 2015 yılında, 1990 yılındaki yoksul sayısından bir milyar artış olması, aşırı yoksullukla mücadelenin devam etmesi gerektiğine işaret etmektedir. Dünyada yoksulların sayısı hala yüksektir ve ekonomik büyümede avantajlı bölgeler ile dezavantajlı ülkeler arasında eşit olmayan bir paylaşım süregelmektedir. 1990 ve sonrasında dünyada, yoksulluğu azaltmak için hızlı adımlar atıldığını bilinmektedir. 2012 yılında günde 1,90 \$'ın altında yaşayan küresel nüfus azalarak, 1990'daki oranın üçte biri kadar olmuştur. 2015 yılında aşırı yolsuzluk, 1990 yılındaki değer yarısına düşürülmüştür. Küresel yoksulluk oranı, 1990'dan itibaren, yılda yaklaşık yüzde 1 oranında düşmüş olup, bu düşüşe, Çin ve Hindistan'daki yoksulluğun azalması neden olmuştur. Ancak toplam yoksul sayısında bir artış yaşanmış ve 2015 yılında 702,1 milyondan olan yoksul kişi sayısı, 2019 yılında 734,5 milyon bireye yükselmiştir (Ceyhan, 2016: 112-115).

2.6. Türkiye'de Yoksulluğun Boyutları

Yoksulluk, Türkiye'nin de temel sorunlardan birisidir. Türkiye'deki yoksulluğun nedenleri; gelir eşitsizliği, ekonomik krizler, işsizlik, sosyal güvenenin eksikliği, kayıt dışılık, ekonomik politika, eğitim yetersizliği nedeniyle beşeri sermayenin azlığı, kadınların eğitim ve istihdamda yaşadığı eşitsizlikler vb. sorunlardır. Türkiye'de yoksulluk, TÜİK'in Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması sonuçlarına göre belirlenmektedir. Kişi başı günlük 4.3\$ altında yaşayan nüfus oranı, 2002 yılında %30.30 iken 2015 yılında %1.58 seviyesine düşmüştür. Kırsal nüfusu, kent nüfusuna göre daha yüksek yoksulluk oranlarına sahiptir. Kırsal yoksulluk, Türkiye'de önemli bir problemdir. Yoksulluğun

azaltılmasında eğitim çok önemlidir. Kişilerin eğitim düzeyleri arttıkça, yoksulluk oranlarının azalmaktadır. Eğitim, yoksulluğu azaltıcı bir etkiye sahiptir (Ceyhan, 2016: 115-120). 1980 yılından itibaren, Türkiye’de hükümetlerin yoksullukla ilgili yapmış oldukları faaliyetler Tablo-2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Hükümetlerin Yoksulluğa İlişkin Yaklaşımları

Hükümetler	Yoksulluk Nedeni	Risk gurupları	Temel politika önerileri
Özal Hükümetleri	<i>Enflasyonist politikalar</i>	<i>Orta direk (işçi, memur, esnaf, çiftçi ve emekli)</i>	<i>Gönüllü sosyal dayanışma, Enflasyonun azaltılması</i>
Akbulut Hükümeti	<i>Devletçi politikalar</i>	<i>Orta direk algısının devamı ancak belirsizleşen risk gurupları</i>	<i>Rekabet şartlarının hakim kıldığı serbest piyasa ekonomisinin uygulanması</i>
Yılmaz Hükümetleri	<i>Kötü kamu yönetimi, yolsuzluk, kamu açıkları</i>	<i>Tanımlanmayan toplumsal kesimler</i>	<i>Kamu yönetimi reformu</i>
Demirel Hükümeti	<i>Gelir dağılımın bozuk olması</i>	<i>Tanımlanmayan toplumsal kesimler</i>	<i>İnsan hakları ve demokrasinin geliştirilmesi</i>
Çiller Hükümeti	<i>Yeni dünya düzensizliği, Nüfus artışı, Tarım kesiminde çalışanların çokluğu</i>	<i>Tarım kesimi çalışanları</i>	<i>Devletin küçültülmesi, Tarım politikaları uygulamaları</i>
Erbakan Hükümeti	<i>Devlette israf</i>	<i>İşsizler, emekli yoksullar</i>	<i>Çalışanlara gelirden adil pay verilmesi</i>
Ecevit Hükümeti	<i>Uygulamalardaki demokratik eksiklikler</i>	<i>Kayıt dışı çalışanlar, kimsesizler, sokak çocukları</i>	<i>İşsizlik sigortası</i>
Gül Hükümeti	<i>Koalisyon hükümetleri</i>	<i>Tanımlanmayan toplumsal kesimler</i>	<i>Gönüllük esasına dayalı sivil toplum</i>
Erdoğan Hükümetleri	<i>2002 krizi, Kötü kamu yönetimi, yolsuzluk, kamu açıkları</i>	<i>Yaşlı kadınlar, çocuklar, gençler ve engelliler</i>	<i>Şartlı nakit transferi, çocuk yardımı, AB fonları, aile dayanışması, engelli maaşı</i>

Kaynak: *Yılmaz, (2012: 303-304).*

3. YOKSULLUĞUN ÖLÇÜM YÖNTEMLERİ

Yoksulluğun ölçülmesinde daha çok objektif yaklaşımlar kullanılmaktadır. Bu hususun, yoksulların durumunu arka plana attığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte, farklı tercihleri yansıtan görüşlerle yapılan ölçümler ise yoksulluk çalışmaları için yeterli görülmemektedir (Goedeme ve Rottiers, 2011: 81)

3.1. Gelir Yoksulluğu Endeksleri

Yoksulluk istatistikleri ya da endeksleri, bir ülke ekonomisi hakkında bilgi verir. Kimlerin yoksul olduğunu belirleme ve bu yoksulluğun boyutlarını

değerlendirme işlemleri öneme sahiptir (Subramanian, 2005: 9-10). Yoksulluğun ölçümünde, Türkiye’de gelir yoksulluğu kriterleri kullanılmaktadır (Doğan 2014: 13). En çok kullanılan endeksler; kafa sayım oranı, Sen endeksi, yoksulluk açığı endeksi ile Foster-Greer-Thorbecke endeksleridir. Watts endeksi ile Gini katsayısı yoksulluk konusunda önemli göstergelerdir (Büyükçavuşoğlu, 2009: 64).

3.1.1. Kafa Sayım Oranı

Kafa sayım oranı $H = q/n$ formülü ile hesaplanır. Burada q : yoksul nüfusu ve n : toplam nüfus göstermektedir. Yoksulluk sınırının altında yaşayanların oranı, bu endekse hesaplanır (Büyükçavuşoğlu, 2009: 65).

3.1.2. Yoksulluk Açığı Endeksi

Yoksullara ait gelir/tüketimin, yoksulluk sınırına uzaklık ortalamasının, yoksulluk sınırına oranı şeklinde ifade edilir (Şenses, 2022: 66). Yoksulluk açığı endeksi: “Toplumdaki ortalama yoksulluk açığının, yoksulluk sınırına oranına eşittir”, $YA=OA/z$. Bu endeks, yoksullara ne miktarda gelir transfer edilmesi gerektiğini belirtir. Yoksulluk açığı endeksi; bir toplumda yoksulluğun kaldırılması yönünde, gereken harcama miktarını belirtir (Mabughi ve Selim, 2006: 195). Yoksul olmayanların, yoksulluk açığı ise sıfırdır (Doğan 2014: 14-15).

3.1.3. Sen Endeksi

Sen endeksi, yoksul bireyler arasında, yoksulluğun derecesine göre karşılaştırma olanağı verir (Erdoğan, 2002: 10). Sen endeksi, kafa sayım ve gelir açığı oranı ile Gini katsayısı bir arada olarak hesaplanır. Sen endeksinin hesaplama formülü: $P_s = H(I + (1-I)G_p)$. Burada P Sen endeksinin, H kafa sayım oranını, I gelir açığı oranını ve G Gini katsayısını gösterir. Endeks 0 ile 1 arasında değer alır. Sen endeksi, kafa sayım oranına yaklaştığı durumda, yoksulların durumu daha da kötüye gittiğini ifade eder (Burniaux vd., 1998: 86).

3.1.4. Foster, Greer ve Thorbecke Endeksi

Bu endeks ile yoksullar; etnik, bölgesel veya sosyo-ekonomik gruplara bölünebilir ve bu gruplara ait yoksulluk değerleri hesaplanabilir. Yoksul sayısı ile birlikte, yoksulluğun derinliği ve değişik alt grupların yoksulluk oranları ölçülmektedir. Endeks aşağıdaki formülle tespit edilmektedir (Şenses, 2022: 66-67).

$$P_{\alpha} = \frac{1}{N} \sum_{y_i < z} \left[\frac{(z - y_i)}{z} \right]^{\alpha}$$

3.1.5. Watts Endeksi

1968 yılında ortaya konulan Watts endeksi, gelir dağılımı konusunda duyarlı olan ilk yoksulluk ölçüsüdür. Aşağıdaki formülle hesaplanır (Uğur, 2011: 75;). Endeks hesaplamasında yalnız yoksul bireylerin gelirleri dikkate alınır, yoksul olmayan bireylerin gelirlerindeki değişiklikler dikkate alınmaz. Endeks, yoksulların gelirleriyle sürekli değişir (Şengül, 2004: 51-57).

$$W = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^q [\ln(z) - \ln(y_i)]$$

3.1.6. Gini Katsayısı

Gini katsayısı, yoksulluk dağılımı ve yoksulluğun etkisini ölçmek için kullanılan bir göstergedir ve Lorenz eğrisinden hesaplanır. Gini katsayısı, 0-1 arasında değer alır. 0 olması gelir bölüşümünde tam eşitliği, 1 olması ise tam bir eşitsizliği, gelirin tek elde toplanmış olduğunu ve paylaşılmadığını ifade eder. Gini katsayısının 0,5 ve fazlasının, gelir dağılımında yüksek eşitsizlik olduğuna; 0,4-0,5 arasında, orta düzeydeki eşitsizliğe; 0,4 ve daha az olması ise düşük düzeydeki eşitsizlik anlamına gelmektedir (Öztürk ve Göktolga, 2010: 11).

3.2. Bileşik Yoksulluk Endeksleri

Yoksulluğu açıklamakta, gelir/tüketim harcamalarının yeterli olmaması nedeniyle, parasal olmayan yoksulluk yönlerini içeren farklı göstergeler ortaya konmuştur. Eğitim, sağlık vb. gelir ve tüketim harcama bilgileri, diğer sosyoekonomik göstergelerle birlikte ele alınarak birleşik yoksulluk Endeksleri oluşturulmuştur (Doğan, 2014: 18).

3.2.1. İnsani Gelişme Endeksi

İnsani Gelişme Endeksi; “Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı’nın (UNDP), her yıl yayınladığı ve ülkeleri, insani gelişmişlik seviyelerine göre sıraladığı bir endekstir” (Akççek, 2015: 5). Tablo-3’de UNDP’nın 2015 yılında yayınlamış olduğu ülkelerin, İnsani Gelişmişlik Endekslerine göre sıralaması gösterilmektedir.

NO	ÜLKE	İnsani Gelişme Endeksi (IGE)	Doğumda Yaşam Beklentisi	Beklenen Okullaşma Yılı	Ortalama Okullaşma Yılı	Kişi Başına Düşen GSMH (\$)
ÇOK YÜKSEK İNSANI GELİŞME						
1	Norveç	0,944	81,6	17,5	12,6	64.992
2	Avustralya	0,935	82,4	20,2	13,0	42.261
3	İsviçre	0,930	83,0	15,8	12,8	56.431
4	Danimarka	0,923	80,2	18,7	12,7	44.025
5	Hollanda	0,922	81,6	17,9	11,9	45.435
6	Almanya	0,916	80,9	16,5	13,1	43.919
8	ABD	0,915	79,1	16,5	12,9	52.947
9	Kanada	0,913	82,0	15,9	13,0	42.155
11	Singapur	0,912	83,0	15,4	10,6	76.628
12	Hong Kong	0,910	84,0	15,6	11,2	53.959
14	İsveç	0,907	82,2	15,8	12,1	45.636
22	Fransa	0,888	82,2	16,0	11,1	38.056
32	Katar	0,850	78,2	13,8	9,1	123.124
37	Litvanya	0,839	73,3	16,4	12,4	24.500
41	Birleşik Arap Emirlikleri	0,835	77,0	13,3	9,5	60.868
48	Kuveyt	0,816	74,4	14,7	7,2	83.961
YÜKSEK İNSANI GELİŞME						
59	Bulgaristan	0,782	74,2	14,4	10,6	15.596
62	Malezya	0,779	74,7	12,7	10,0	22.762
71	Venezuela	0,762	74,2	14,2	8,9	16.159
72	Türkiye	0,761	75,3	14,5	7,6	18.677
74	Meksika	0,756	76,8	13,1	8,5	16.056
84	Peru	0,734	74,6	13,1	9,0	11.015
93	Tayland	0,726	74,4	13,5	7,3	13.323
96	Tunus	0,721	74,8	14,6	6,8	10.404
100	Tonga	0,717	72,8	14,7	10,7	5.069
104	Maldivler	0,706	76,8	13,0	5,8	12.328
ORTA İNSANI GELİŞME						
108	Mısır	0,690	71,1	13,5	6,6	10.512
112	Paraguay	0,679	72,9	11,9	7,7	7.643
115	Filipinler	0,668	68,2	11,3	8,9	7.915
121	Irak	0,654	69,4	10,1	6,4	14.003
130	Hindistan	0,609	68,0	11,7	5,4	5.497
139	Zambiya	0,586	60,1	13,5	6,6	5.734
140	Gana	0,579	61,4	11,5	7,0	3.852
DÜŞÜK İNSANI GELİŞME						
153	Kamerun	0,512	55,5	10,4	6,0	2.803
174	Etiyopya	0,442	64,1	8,5	2,4	1.428
184	Burundi	0,400	56,7	10,1	2,7	758
187	Orta Afrika Cumhuriyeti	0,350	50,7	7,2	4,2	581
188	Nijer	0,348	61,4	5,4	1,5	908
	Dünya	0,711	71,5	12,2	7,9	14.301

Kaynak: UNDP (2015: 208-211).

Endeks, 3 temel kritere dayalıdır. Bunlar: uzun ve sağlıklı yaşam, insani yaşam standardı ve bilgiye erişim kriterleridir. Uzun, sağlıklı yaşam: Yıl olarak doğumdan sonra beklenen yaşam süresini ifade eder. Bilgiye erişim: yetişkin kişilerin eğitim aldıkları süreyi yıl olarak ifade eder. İnsani yaşam standardı: Satın alma gücü paritesi dikkate alınarak, kişi başı Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH)'ya göre hesaplanmaktadır (Fırat ve Aydın, 2015: 73).

3.2.2. İnsani Yoksulluk Endeksi

İnsani Yoksulluk Endeksi (İYE), çeşitli yoksulluk yönlerini göstermektedir. Ekonomik kaynaklara erişimin ölçümü için; içme suyuna erişim ve çocukların beslenmesi dikkate alınmaktadır (Öztürk ve Göktolga, 2010: 22). İnsani Yoksulluk Endeksinin hesaplaması aşağıda belirtilmektedir:

P1: Doğumdaki beklenen yaşam süresi.

P2: Okur-yazar olmayanlar.

P3.1: Temel sağlık almayanlar.

P3.2: İçme suyuna sahip olmayanlar

P3.3: Beslenemeyen çocuk oranı.

P3: Yaşam standardına ulaşamayanların oranı. $P3 = (P3.1 + P3.2 + P3.3)/3$

Endeksin hesaplanmasında aşağıdaki formül kullanılır.

$$\text{İYE} - 1 = \left[\frac{1}{3} (P_1^\alpha + P_2^\alpha + P_3^\alpha) \right]^{1/\alpha}$$

İnsani Yoksulluk Endeksinin ikinci versiyonunda (İYE-2); görelî yoksulluk oranı ve uzun dönem işsizlik oranı hesaplamaya dahil edilmiştir (Öztürk ve Göktolga, 2010: 22).

3.2.3. Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi

Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi (CDGE), UNDP tarafından geliştirilmiştir. Endeks, yoksulluğu, cinsiyet açısından göstermektedir (Kaya 2009: 18; Kabaş). CDGE, kadın ve erkek İGE esas alır. Sağlık, eğitim ve ekonomik açıdan, cinsiyet eşitsizliklerini ölçer. Endeks ile kadın ve erkeklerin aldıkları

ücret payları bulunmakta ve her cinsiyet için kişi başına gelir hesaplanmaktadır. Endeks 0 ile 1 arasındadır. Endeks 1 yakınında ise bireyler iyi yaşam koşullarına sahip ve cinsiyete göre bir ayrım olmadığını ifade eder. Endeks, 0'a yaklaştıkça, toplumda kötü yaşam şartları vardır cinsiyetten kaynaklanan farklar büyüktür. Bu farklılık nedenlerine karar verebilmek için; cinsiyete dayalı gelişim endeksi ve insani gelişim endeksi bir arada incelenir (Kabakçı, 2012: 39).

SONUÇ

Dünyada, yoksulluk ve gelir dağılımı eşitsizliğinin devam etmesi, yaşanan finansal krizler, iklim değişikliği ve Covid-19 salgınının olumsuz etkileri, insan refahını tehdit etmekte ve yoksul yaratmaktadır. Yoksul tanımının üzerinde görüş birliği sağlanmamıştır. Yoksula yardım; bir tespiti ve tanımı gerektirir. Ancak yoksul bunu bekleyemez çünkü yoksul: yardım almaz ise ölecek olan kişidir. Yoksullukla mücadele, küresel kalkınmaya bir engel olarak algılanmaktadır. Devletler yoksulluğu, hem kalkınmaya bir tehdit, hem de toplumsal bütünlüğe zararlı bir bileşen olarak değerlendirmekteler. Bu nedenle, yoksulluğu giderecek politikalar uygulamaktadırlar. Yoksulluk, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerin her ikisi için de bir tehdittir. Yoksulluğun, gelir yoksunluğunun ötesinde, çok yönlü bir problem olduğu bilinmektedir. Covid-19 salgınının dönüm noktası olduğu ve salgın öncesi ve sonrası dönemin, yoksullukla mücadelede önemli veriler taşıdığı değerlendirilmektedir. Türkiye'nin, yoksullukla mücadele için yeni ve etkin uygulamalar ortaya koyması önemlidir. Yüksek enflasyonun ve büyük bütçe açıklarının, yoksulları olumsuz yönde çok etkilediği bilinmektedir. İstihdam sorunları için etkili uygulamalar ortaya konmalıdır. Yoksullukla mücadelede kurumsal yapının yetersiz olması ve insan haklarının ihlalleri, yoksulluğu daha da derinleştirmektedir. Etkin yönetim mekanizmalarına sahip olmayan ülkelerde, yolsuzluk vb. sorunlar, yoksulluğun siyasi ve idari yönleri olarak ifade edilmektedir.

Yoksulluğun ölçülmesi, farklı yaklaşımlarla ilişkili olan endekslerle yapılmaktadır. Yoksulluğun ölçülmesi ile kimlerin yoksul olduğu tespit edilir ve yoksullukla mücadele stratejileri ve politikaları geliştirilir ve uygulamaya konur. 1980 ve sonrasında Türkiye'de yoksulluk nedenlerini tespit etmek amacıyla Tablo 2'de gösterilen hükümet programları incelendiğinde, sorun-

ların kronik olduğu ve genel olarak; uygulanan ekonomik model, vergi sistemi, enflasyon ve kötü yönetimden kaynaklandığı görölmektedir. Dünyadaki konumu nedeniyle avantaja sahip bir ülke olarak; Türkiye’de, yoksulluğun çaresi vardır ve yoksulluğun çözümü, bilinen kronik sorunlardan kurtulmaktan geçmektedir. Yoksulluğu kaldırmak ya da azaltmak için; gittikçe artan şekilde yoksul yaratan ekonomik modelden vazgeçilmeli, yoksullar aleyhine olan vergi sistemi adil olacak şekilde değiştirilmeli ve yoksulları daha da yoksullaştıran yüksek enflasyon gibi uygulamalardan vazgeçilmelidir. Türkiye’nin yoksullukla mücadele ve sosyal yardım sisteminin; refah devleti modelleri ve piyasacı yaklaşımların bir sentezi olarak ele alınarak, uygulamaya konulmasının yararlı olacağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akçiçek, A. (2015). *2014 İnsanı Gelişme Endeksi ve Türkiye'nin İnsanı Gelişme Performansı. SDE Raporu*. Ankara: Stratejik Düşünce Enstitüsü.
- Aktan, C.C. ve Vural, İ.Y. (2002). *Yoksulluk: Terminoloji, Temel Kavramlar ve Ölçüm Yöntemleri*. C.C. Aktan (Ed.), *Yoksullukla Mücadele Stratejileri*. Ankara: Hak-İş Konfederasyonu Yayınları.
- Alden, J., & Thomas, H. (1998). Social Exclusion in Europe: Context and Policy. *International Planning Studies*, 3(1), 7-13.
- Arpacıoğlu, Ö. (2012). *Dünyada Ve Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele (Yüksek Lisans Tezi)*. Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı.
- Aydın H. (2017). *Türkiye'de 2000 Sonrası Yolsuzluk, Yoksulluk ve Yasaklarla Mücadelede Kamu Politikalarının Analizi (Doktora Tezi)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı.
- Bastos, A.; Casaca, S. F.; Nunes, F. ve Pereirinha, J. (2009). Women and poverty: A Gender-sensitive Approach. *The Journal of Socio-Economics*, 38(5), 764-778.
- Bingöl E., S. (2015). *Yerel Yoksulluk Yönetimi: İngiltere Örneği ve Sosyal Belediyecilik Bağlamında Türkiye'de Büyükşehir Belediyeleri Üzerine Bir Araştırma (Doktora Tezi)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Kamu Yönetimi Bilim Dalı.
- Bozdemir M. (2022). *Yoksulluk Tüketimi: Yoksul Tüketicilerin Tüketim Davranış Kalıpları (Doktora Tezi)*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Pazarlama Bilim Dalı.
- Burniaux, J.M.; Dang, T.T.; Fore, D.; Förster, M; d, M.M. ve Oxley, H. (1998). Income Distribution and Poverty in Selected OECD Countries. *Economics Department Working Papers No. 189, ECO/WKP (98) 2*.
- Büyükçavuşoğlu, O. (2009). *Küreselleşme ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Yoksulluk (Yüksek Lisans Tezi)*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Çalçalı, Ö. (2011). Yoksullukla Mücadelede Devletin Rolü: Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu. *Memleket Siyaset Yönetim, Cilt 6, Sayı 16*.
- Can, Y. (2017). Yoksulluk, Yerel ve Küresel Eşitsizlikler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Güz-2017 Cilt:16 Sayı:63 (1111-1126)*.
- Cellini, S. R.; McKernan, S. M. ve Ratcliffe, C. (2008). The Dynamics of Poverty in the United States: A Review of Data, Methods, and Findings. *Journal of Policy Analysis and Management*, 27(3), 577-605.
- Ceyhan T. (2016). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Yoksulluk Sorunu (Doktora*

- Tezi). Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Chambers, R. (1994). The Origins and the Practice of Participatory Rural Appraisal. *World Development*, Vol 22, No 7, 1, p. 958.
- Chant, S. (2006). Re-visiting the Feminisation of Poverty and the UNDP Gender Indices: What Case for a Gendered Poverty Index?. *New Working Paper Series. No. 18. LSE Gender Institute*.
- Chossudovsky, M. (1999). *Yoksulluğun Küreselleşmesi*. Çiviyazıları, Birinci Basım.
- Çeken, H.; Ökten, Ş. ve Ateşoğlu L. (2008). Eşitsizliği Derinleştiren Bir Süreç Olarak Küreselleşme ve Yoksulluk. C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 9, Sayı 2.
- Çekici O. (2022). *Yoksulluğun Dönüşen Boyutları ve Yoksullukla Mücadelede Politika Transferi* (Doktora Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bilim Dalı.
- Çetin,Z.Ö. (2012). *A Critical Evaluation of Local Poverty Alleviation Policies: The Case of Three Provinces in Turkey (Ph. D. Thesis)*. Ankara: METU,
- Dartanto, T. ve Otsubo, S. (2013). Measurements and Determinants of Multifaceted Poverty: Absolute, Relative, and Subjective Poverty in Indonesia, JICA Research.
- Davis E.P.ve Martinez, M.S. (2014). A Review of the Economic Theories of Poverty. *National Institute of Economic and Social Research, Discussion Paper, No 435*.
- De Haan, A. (2000). Social exclusion: Enriching the understanding of deprivation. *Studies in social and political thought*, 2(2), 22-40.
- Deakin, N., Davis, A., ve Thomas, N. (1995). *Public welfare services and social exclusion: The development of consumer-oriented initiatives in the European Union*. Improvement of Living and Working Conditions.
- Deaton, A. (2013). *The Great Escape: Health, Wealth and the Origins of Inequality*. Princeton University Press, New Jersey.
- Doğan, E. (2014). *Türkiye’de Yoksulluğun Ölçülmesi. DPT Uzmanlık Tezi*. Yayın No:2880, Ankara: Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü.
- Erdem, T. (2006). *Yoksulluk, Feodaliteden Küreselleşmeye Temel Kavramlar ve Süreçler*, (Ed: Tefik Erdem), Lotus Yayınevi, Ankara.
- Erdoğan, G. (2002). Türkiye’de ve Dünyada Yoksulluk Ölçümleri Üzerine Değerlendirmeler. C.C. Aktan (Ed.), *Yoksullukla Mücadele Stratejileri*, Ankara:Hak-İş Konfederasyonu Yayını, 1-74.
- Fırat, E. ve Aydın, A. (2015). İnsanı Kalkınma Endeksine Göre Türkiye’Nin Eğitim Endeks Göstergelerinin OECD Ülkeleri İle Karşılaştırılması. *Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2015, (29), 62-87*.

- Fields, G. (1987). Measuring Inequality Change in An Economy With Income Growth. *Journal of Development Economics*, 26(2), 357-374.
- Fukuda-Parr, S. (2003). The human development paradigm: operationalizing Sen's ideas on capabilities. *Feminist economics*, 9(2-3), 301-317.
- Gebremariam, G.H.; Gebremedhin, T.G. ve Jackson, R.W. (2004). The Role of Small Business in Economic Growth and Poverty Alleviation in West Virginia: An Empirical Analysis. *Regional Research Institute Publications and Working Papers*. 120. No. 377-2016-20786.
- Gemicioğlu S. (2021). *Yoksulluk, Kalıcı İşsizlik ve Düşük Ücret Kalıcılığı Üzerine Üç Makale* (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı.
- Goedeme, T. ve Rottiers, S. (2010). Poverty in the Enlarged European Union. A Discussion about Definitions and Reference Groups. *Sociology Compass*, Vol 5, No 1.
- Gündüz, A.Y. (2006). Türkiye'de Yoksullukla Mücadele Üzerine Bir İnceleme. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 15.
- Gürses, D. (2007). Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele Politikaları. Balıkesir: *Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 59-74.
- Hamilton, D. (1967). The Political Economy of the Poverty: Institutional and Technological Dimensions, *Journal of Economic Issues*, Vol 1, No 4.
- Helvacı, A. (2006). Muhafazakâr Duruştan, Demokrat Tavıra Anakronik Bir Yolculuk. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 1(2), 193-206.
- International Labour Organization (ILO). (2018). *Women And Men In The Informal Economy: A Statistical Picture – Third edition* (Geneva).
- İncedal S. (2013). *Türkiye'de Yoksulluğun Boyutları: Mücadele Politikaları ve Müdahale Araçları*, (Aile ve Sosyal Politikalar Uzmanlık Tezi). Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü.
- Juby, C.L. (2006). Secondary Poverty. *Encyclopedia of World Poverty*, (Ed: Mehmet Odekon), Sage Publications, USA, 960-961a.
- Kabakçı, E. (2012). *Mikro Kredinin Kadın Yoksulluğunu Azaltmadaki Rolü ve Eskişehir Uygulaması* (Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Kafalı H. (2017). *Yoksulluk ve Din* (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, (Din Sosyolojisi), Anabilim Dalı.
- Karadağ M., A. (2015). *Tek Boyutlu ve Çok Boyutlu Yoksulluk Ölçümleri: Türkiye Uygulaması* (Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonometri Anabilim Dalı, Ekonometri Bilim Dalı.
- Karataş, K. (2003). *Yoksullukla Mücadelede Bir Sosyal Politika Aracı Olarak Sosyal Yardımlar*. T. İ. İnsan Hakları Derneği (Dü.), Türkiye İnsan Hakları Hareketi

- Konferansı 2002 Bildirileri içinde (s. 120-138). Ürgüp / Göreme: İnsan Hakları Derneği ve Türkiye İnsan Hakları Vakfı Ortak Yayını.
- Kaya, E. (2009). *Yoksullukla Mücadelede Avrupa'nın ve Türkiye'nin Sosyal Yardım Modeli. Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Sosyal Yardım-
laşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü.
- Kaya, Z. (2012). *Türkiye'de Yoksulluk Analizi: Bir Probit Model Uygulaması*. İstanbul: İktisadi Araştırmalar Vakfı.
- Khandker, S. ve Haughton, J. (2005). *Introduction to poverty analysis*. World Bank Institute.
- Kimenyi, M.S. (1995). *Economics of Poverty, Discrimination and Public Policy*. Cincinnati, Ohio: South-Western College Publishing Company.
- Kirk, R. (2014). *The Politics of Prudence*. Open Road Media.
- Korkmaz, A.; Avsallı, H.; Korkut, G.; Güner, H. ve Tetik, A. (2013). Küresel Ekonomik Krizde Dünyada ve Türkiye'de İşsizlikle Mücadelede Uygulanan Politikalar: Başarılı ve Başarısız Ülkeler. Alanya: *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(1), 113-125.
- Korkmaz, E.; Baloğlu, B.; Sümer, K.K.; Oktayer, N. ve Çak, M. (2004). *Mikro Kredi Modeli Yohyla Yoksulluğun Azaltılması: İstanbul Örneği*. İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın No: 2004-32, İstanbul.
- Lamont, M. ve Small, M.L. (2008). *How Culture Matters for Poverty: Enriching our Understanding of Poverty*, in A. Lin ve D. Haris (ed.). *The Colors of Poverty*. New York: Russell Sage Foundation.
- Lohmann, H. (2005, April). The Working Poor, Low Wages and Mobility Out of Poverty: A Cross-Country Perspective. In Conference on LoWER Annual Conference, ZEW, Mannheim (pp. 15-16).
- Mabughi, N. ve Selim, T. (2006). Poverty As Social Deprivation: A survey. *Review of Social Economy*, 64 (2), 181-204.
- Madden, D., ve Marcuse, P. (2016). The permanent crisis of housing. *Jacobin Magazine*.
- Marx, I. ve Nolan, B. (2014). In-work poverty. *Reconciling Work And Poverty Reduction: How Successful Are European Welfare States*, 131-57.
- Maslow, A. ve Lewis, K.J. (1987), Maslow's Hierarchy of Needs. *Salenger Incorporated*, 14(17), 987-990.
- Mert, G. (2022). *Örnek Olay ve Uygulamalar ile Kariyer Yönetimi ve Planlaması*. İstanbul: Artikel Akademi.
- Nakiboğlu, C. (2004). *Neo-Liberal Küreselleşme Sürecinde Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

- Narayan, D., Chambers, R., Shah, M. K. ve Petesch, P. (2000). *Voices of the Poor: Crying out for Change*. New York: Oxford University Press for the World Bank.
- Nussbaum, M. C. (2006). Poverty and Human Functioning: Capabilities as fundamental entitlements. *Poverty and inequality, 1990*, 47-75.
- Oktay D., S. (2020). *Ekonomik Büyüme, Yoksulluk ve Gelir Eşitsizliğinin Dinamikleri: Farklı Gelir Grubu Ülkeleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz* (Doktora Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı.
- Özipek, B.B. (2011). Muhafazakârlık: Akıl, Toplum, Siyaset. İstanbul: Timaş Yayınları, Düşünce Dizisi, No 23, 4. Baskı.
- Özsoy D., (2019). *Türkiye’de Yoksullukla İlgili Sosyal Politikalar: Bir Değerlendirme Çalışması* (Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı.
- Öztürk, N. ve Göktolga, Z.G. (2010). Yoksulluk ve Gelir Bölüşümünü Belirlemede Kullanılan Ölçütler. *Bütçe Dünyası Dergisi*, 2 (34), 3-25.
- Payne, S. (1991). Women, Health and Poverty, London: Harvester Wheatsheaf. *Philosophy*. 14(3), 351-376.
- Peck, J. (2011). Global Policy Models, Globalizing Poverty Management: International Convergence or Fast-Policy Integration. *Geography Compass*, Vol 5, No 4, 2011.
- Pierce, D. (1978). The Feminization of of Poverty: Women, Work and Welfare. *Urban Change and Social Change Review*, 11, 28-37.
- Pogge T. (2006). Küresel Yoksulluk ve İnsan Hakları (Çev. Güneş Kömürçüler). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Birinci Baskı.
- Ravallion, M. (1998). *Poverty lines in theory and practice* (Vol. 133). World Bank Publications.
- Reyes, C. M. (2005). Introduction to Poverty. Analysis. *Poverty Manual, All, JH Revision of August*, 8(2005).
- Robb, C. M. (2000). How the poor can have a voice in government policy. *Finance & development*, 37(004).
- Ruggeri, C., Saith, R., ve Stewart, F. (2003). Does It Matter That We Don’t Agree On The Definition of Poverty? A Comparison of Four Approaches. *Oxford Development Studies*, 31(3), 243-274.
- Sachs, J. D. (2005). *The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time*. Penguin Books. New York.
- Sapancalı, F. (2005). Avrupa Birliği’nde Sosyal Dışlanma Sorunu ve Mücadele Yöntemleri. *Çalışma ve Toplum*, Cilt 3, Sayı 6.
- Santos T.M. (2018). Poverty As Lack of Capabilities An Analysis of The Definition of

- Poverty of Amartya Sen. ResearchGate. <https://www.researchgate.net/publication/327381829>. (E.T. 09.12.2022).
- Satılmış, R. (2013). *Yoksullukla Mücadelede Etkinliği Azaltan Faktörler (Yüksek Lisans Tezi)*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Seccombe, K. (2002). Beating the Odds Versus Changing the Odds: Poverty, Resilience and Family Policy. *Journal of Marriage and Family, Vol 64, No 2*.
- Seçkiner Bingöl, E. (2015). Yerel Yoksulluk Yönetimi: İngiltere Örneği ve Sosyal Belediyecilik Bağlamında Türkiye’de Büyükşehir Belediyeleri Üzerine Bir Araştırma. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara*.
- Sen, A. (2006). Conceptualizing and Measuring Poverty. *Poverty and inequality, 30-46*.
- Sen, A., (2004). *Özgürlükle Kalkınma*, (çev. Y. Alogan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Subramanian, S. (2005). Poverty Measurement and Theories of Beneficence. *World Institute for Development Economics Research, Research Paper No. 2005/62*.
- Sultana, H. Y.; Jamal, M. A.; ve Najaf, D. E. (2017). Impact of Microfinance on Women Empowerment Through Poverty Alleviation: An Assessment of Socio-Economic Conditions in Chennai City Of Tamil Nadu. *Asian Journal for Poverty Studies (AJPS), 3(2)*.
- Şahin Ç. (2009). **Çevresel Kapitalizm ve Kriz. İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No:41 (Ekim 2009), s.139-159**
- Şantaş F. (2016). *Yoksulluk Olgusu ve Türkiye’de Yoksulluğun ve Çeşitli Faktörlerin Sağlık Statüsü ve Sağlık Hizmetleri Kullanımı Üzerine Etkisi* (Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı.
- Şengül, S. (2004). *Türkiye’de Yoksulluk Profili ve Gelir Gruplarına Göre Gıda Talebi*. Yayın No: 119, Mart 2004, Ankara: T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Müdürlüğü.
- Şenses, F. (2022). *Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Taş, H.Y. (2012). Türkiye’de ve Dünya’da Yoksulluk Üzerine Bir Araştırma. *International Conference On Eurasian Economies 2012, s.2-9*.
- Temiz, H.E. (2008). Dünyada Kronik Yoksulluk ve Önleme Stratejileri. *Çalışma ve Toplum. (2)*. 61-100.
- Titumir, R. A. M., ve Rahman, K. M. (2018). Poverty measurements: Comparing Different Approaches. *Measuring Multidimensionality*.
- Thorbecke, E. (2013). *Multidimensional Poverty: Conceptual and Measurement Issues*. In *The Many Dimensions Of Poverty* (pp. 3-19). Palgrave Macmillan, London.

- Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom, A Survey of Household Resources and Standards of Living*, London: Allen Lane and Penguin Books.
- Topgül, S. (2013). Türkiye’de Yoksulluk ve Yoksulluğun Kadınlaşması. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 14 (1), 277-296.
- Uğur, M.S. (2011). *İnsani Gelişme Yaklaşımı ve Neo-Liberal Politikaların Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Karşılaştırılması (Yüksek Lisans Tezi)*. Adana: Çukurova Üniversitesi.
- United Nations Development Program (UNDP). (2010). *Human Development Report*, New York: Oxford University Press, s. 216.
- Unicef. (2005). *Child poverty in rich countries 2005*. UNICEF Innocenti Research Centre.
- United Nations Development Program (UNDP). (2015). *Human development report 2015: Work for human development*. New York: Published for the United Nations Development Program.
- Vos, K. ve Garner, T.I. (1991). An Evaluation of Subjective Poverty Definitions; Comparing Results From The U.S. and The Netherlands, *Review of Income and Wealth, Vol 37, No3*.
- Walker, A. ve Walker, C. (1997), *Britain Divided: The Growth of Social Exclusion in the 1980s and 1990s*. London: CPAG Ltd.
- Walsh, J. (2006). Primary Poverty. *Encyclopedia of World Poverty, (Ed: Mehmet Odekon), Sage Publications, USA, 868-869*.
- World Bank. (2005). *Poverty Manual*, All, JH Revision of August 8, 2005.
- Yaşar, Y., ve Yaşar, G. Y. (2012). Neoliberal Küreselleşme ve Sosyal Politikada Dönüşüm/Neoliberal Globalisation and Transformations in Social Policy. *Mülkiye Dergisi*, 36(1-274), 63-92.
- Yıldız, E.(2014). Neoliberal Politikaların Türkiye’deki Yansıması: Yoksulluk . *Social Sciences Research Journal*, Volume 3, Issue 1, 1 2(March 2014).
- Yılmaz, C. (2012). Yoksulluk Söyleminin Sosyolojisi: 1980 Sonrası Hükümet Programları Örneği. Isparta: *Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Y.2012, C.17, S.1, s.291-308*.
- Yılmaz, Z. (2011). *Yoksulluk ve Belirsizlik: Yoksulluğun Yönetimi ve Sosyal Sorunun Kuruluşu (Doktora Tezi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi.

5. BÖLÜM

ÖRGÜTSEL İLETİŞİMİN ÖZGECİ DAVRANIŞLARA ETKİSİ: HİZMET SEKTÖRÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Öğr. Üyesi Hale Eda AKDURU

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Milas MYO Yönetim ve Organizasyon Bölümü

haleedaakduru@mu.edu.tr

Orcid No: 0000-0003-4022-2364

GİRİŞ

Kısaca örgüt üyeleri arasında gerçekleştirilen iletişim şeklinde tanımlanan örgütsel iletişim, bir örgütün kar elde etme ile varlığını daim kılma, amaçlarına ulaşma ile sektörde büyüme sağlama gibi bazı ana hedeflerini yakalamasında faydalandığı en önemli unsurlardan sayılmaktadır. Bu durum örgütte yapılması planlanan iş ve faaliyetlerin açık, anlaşılır ve kesin şekilde hangi usullerle gerçekleştirileceği, örgütsel karar ve uygulamaların neler olacağı, organizasyonel yapı ve süreçlerin nasıl şekillendirileceği gibi konularda gerek işgörenler gerekse de yönetim kademesi açısından anlaşılmayan herhangi bir durum kalmaması adına önem taşır. Örgütsel iletişim sürecinin sağlıklı gerçekleştiği işletmelerde çalışanların örgüte dair olumlu davranışlar, tutumlar ve duygular geliştirmesi beklenir. Çalışanların örgütsel işleyiş konusunda gereksinim duydukları tüm bilgilere örgütsel iletişim mekanizmaları aracılığıyla ulaşabilmesi, çalıştığı örgüte aidiyet duymasına, işten ayrılma olasılığının azalmasına, iş tatmininin yükselmesine ve nihayetinde örgütsel vatandaşlık davranışı sergilemesine imkân sağlar. Örgütsel vatandaşlık davranışının alt boyutlarından birisi olarak da ifade edilen özgeci davranışlar ise işgörenlerin kendi talepleriyle ve hiçbir karşılık beklentisi bulunmadan örgüte katkı sağlamaya yönelik yardım etme davranışlarıdır. Özgeciler örgüte, adanma, örgütsel

imajı olumlu şekilde etkileme, müşterilerle etkileşimi artırma, çalışanlar arasındaki çatışma ve anlaşmazlıkları azaltma gibi birçok katkı sağlayan bir davranış türüdür. Çalışanların görev aldıkları örgütü tanımaları, sahiplenmeleri, örgütün amaçlarını ve planlarını bilerek örgütsel hedeflere dâhil olmaları yani örgüte sağlıklı ve açık bir örgütsel iletişim ikliminin hâkim olması durumunda özgeci davranış sergileme olasılığında bir artış söz konusu olacaktır. Bununla beraber literatürde özgeci davranma eğilimini etkileyen çeşitli faktörler sayılmakta olup, örgütsel yapı ve işleyiş de bu faktörler arasında bulunmaktadır. Örgütsel işleyişin temel taşlarından birisi olan iletişim sistemi etkili ve verimli işlemezse çalışanların örgüte karşı olumsuz tutumlarını pekiştirebilecek asılsız bilgiler yayılarak, çalışan motivasyonunu ve bağlılığını düşürecektir. Özellikle müşteri memnuniyetinin ön planda olduğu hizmet sektörü işletmelerinde işgörenlerin örgüte bağlılık derecesinin düşük olması, firmanın geri dönülemez çeşitli sonuçlara katlanmasına sebep olabilmektedir. Hizmet sektöründe çalışanların özgeci davranışlar sergileyerek hem müşterilere hem de diğer işgörene karşı ekstra yardım etme eğiliminde bulunması genellikle müşteri tatminini olumlu etkileyerek, tekrar aynı firmadan hizmet talep etme olasılığını yükseltmektedir.

Dolayısıyla bu bölümde örgütsel faaliyetlerin yürütülmesinde ve örgütün hedeflerine ulaşmasında oldukça önemli bir rolü bulunan örgütsel iletişimin çalışanların özgeci davranışlarını hangi şekillerde etkileyebileceği literatür ışığında detaylıca incelenmiş olup, hizmet sektörüne yönelik çeşitli çıkarımlar yapılmıştır.

1. KAVRAMSAL OLARAK İLETİŞİM

İletişim gerek gündelik yaşamda gerekse de çalışma yaşamında vazgeçilmez bir konudur. İnsan olmanın doğası gereği iletişim süreci önem kazanmaktadır. Bu durum kişilerin tarihsel dönemler boyunca sosyalleşme gereksinimleri nedeniyle farklı disiplinlerden araştırmacıların ilgisini çekmiş, iletişim kavramının boyutları ve türleri literatürde çok defalar incelenmiştir.

İletişim belirli şekillerde kodlanmış bir mesajın, datanın, bilginin, talebin veya düşüncenin göndericiden alıcıya doğru iletilmesine denilir (Taylor ve Cooren, 1997:420; Davis, 1987: 399). Toplumsal yapının değişmesi ve bilgi

teknolojilerinin ilişkilere olan etkisi nedenleriyle etkili iletişim günümüzde başarının temel unsurları arasında sayılmaktadır.

İngilizce ve Fransızca’da “communication”, Latince’de ise “communis” yani “ortak” kelimesinden gelmekte olan iletişim kelimesi (Telman ve Ünsal, 2005: 19), paylaşma, iletme, haberdar etme gibi iletişimin temel amaçlarına işaret eder. Dolayısıyla iletişimin bir alışveriş ve öğrenim kolaylaştırıcı bir süreç olduğu söylenebilir. Bu bağlamda iletişim sürecinde genel itibariyle mesaj, alıcı, gönderici, iletişim yolu (kanalı) ve geribildirim unsurları bulunmaktadır.

Mesaj; Göndericinin iletme, aktarmak istediği düşüncesi, bakış açısı, haberi, talebi veya bilgisidir. Mesajın doğru aktarılması amacıyla gönderici ile alıcının benzer sembollere benzer anlamları yüklüyor olması gerekmektedir.

Alıcı; Mesajın muhatabıdır. Gönderenin aktarmak istediklerini yönlendirdiği kişi veya kişilerdir. İletişim sürecinin amacı alıcının mesajı doğru şekilde algılaması, anlaması ve neticede alıcıda bir davranış, tutum değişikliği yaratmak veya bir bilgiyi edinmesini sağlamaktır.

Gönderici; Gönderici iletişim sürecini başlatmak için ilk adımı atan bireydir. Aktarmak istediği iletiyi mesaj haline getirir ancak öncesinde zihinsel bir hazırlık yapar, mesajı kodlarken iletişim kanalına ve metoduna karar verir. Amacı paylaşmak istediği değerli bir fikri, düşüncüyü, haberi veya veriyi alıcıya en anlaşılır şekilde aktarmaktır.

İletişim Yolu (Kanal): İletişim yolu kodlanarak iletmeye hazır hale getirilen mesajın alıcıya hangi yöntemle aktarıldığını ifade eder. Yanlış iletişim kanalı seçilmesi mesajın anlaşılabilirliğini bozabilir veya yanlış anlaşılmalara sebep olabilir. Örgütsel iletişim sürecinde formal (resmi) ve informal (gayri resmi) olarak ayrılan iki iletişim yolu sayılabilir. Genel iletişim kanalları arasında ise tv, telefon, elektronik posta gibi çeşitli yöntemler sayılabilir.

Geri Bildirim (Feedback): Geri bildirim göndericinin alıcıda yaratmak istediği değişikliği yaratıp yaratamadığına dair önemli bir kontrol yöntemidir. Geri bildirimde alıcıdan göndericiye doğru ters yönlü bir başka iletişim daha gerçekleştirilmiş olur. Böylece gönderici alıcının gönderilen mesajı doğru algılayıp algılamadığını öğrenmiş olur ve iletişim sürecinin etkinliği artar. Ayrıca geri bildirim mekanizması sayesinde pekiştirme sağlanır ve iletişim sürecinin amacı olan akış kesintisiz şekilde başarılmış olur.

Bazı araştırmacılar iletişim sürecinin yukarıda ifade edilen bu unsurları

arasında hem gönderici hem de alıcının algısını da saymaktadırlar. Algı gönderilen mesajın içeriğini yorumlarken kişilerin bakış açılarını ve değerlendirme yapma usullerini kapsayan bir olgudur. Algılama farklılıkları, gönderilen mesajların farklı alıcılar tarafından farklı tepkilerle karşılanmasının başlıca sebebidir.

Bireylerde algılamayı etkileyen çeşitli faktörler bulunur. Algılama sürecini etkileyen faktörleri dışsal ve içsel faktörler şeklinde sınıflandırmak mümkündür (Erdoğan, 1996:14). Dışsal faktörler olarak uyaranlar arasındaki nispi farklılıklar, uyarının yoğunluğu, uyarının bilinirliği, uyarının hareketliliği, tekrarlama, kontrast etkisi, yenilik ve benzerlik, statü ve genel görünüş belirtilebilirken, dışsal faktörler arasında ise algılayıcının kişiliği, ihtiyaçlar ve bireysel motivasyon, hedefler, geçmiş tecrübeler sayılabilir (Koçel, 2013:524-525).

İletişim farklı disiplinler tarafında çalışılan bir kavram olması dolayısıyla iletişimin türleri de farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Temel bir yaklaşımla iletişim sözlü, sözsüz ve yazılı iletişim şeklinde ayrılırken, bir başka sınıflandırma şekline göre iletişim bireyin kendi içsel iletişimi, bireyler arasındaki iletişim, gruplar arasındaki iletişim ve kitle iletişimi şeklinde ayrılmıştır (Tutar, 2017:175).

Sözlü İletişim; Mesajın iletilmesinde göndericinin konuşma dilini kullanması durumunda sözlü iletişim söz konusudur. Yüz yüze veya telefonla yapılan konuşmalar, hitaplar, brifingler sözlü iletişime örnek verilebilir.

Sözlü iletişimin hızlı ve interaktif olması ile geribildirim alınabilmesi önemli bir avantajdır. Sözlü iletişimin temel dezavantajı ise bir mesajın aynı anda birden fazla bireyle paylaşılması gerektiğinde oluşmaktadır. Bir organizasyonda alınan kararlar ve verilmek istenen mesajlar hiyerarşi sıralamasını takip ederek yukarıdan aşağıya doğru paylaşıldığında, mesajların içeriği orijinal halinden yüksek oranda farklılaşmaktadır (Robbins ve Judge, 2012:346).

Sözsüz İletişim; Beden dilini ifade eden sözsüz iletişimin tarihi insanlık kadar eskidir. Sözsüz iletişimde sözcüklerin ötesinde vurgu, tonlama, bakış, duruş, mimikler gibi unsurlar önemlidir. Sözsüz iletişim çoğu zaman sözlü iletişimi destekleyen öğeler içermekteyse de bazen sadece sözsüz iletişimin bir unsuru bile sözlü iletişimden daha net mesajlar verebilir.

Sözsüz iletişim öğeleri kültürel farklılıklardan etkilenmektedir. Buna göre

bazı kültürlerde olumlu anlamlar yaratan unsurlar, farklı kültüre mensup kişilerce olumsuz çağrışımlar yaratabilir. Bu nedenlerle sözsüz iletişimin belirsizliği ve genellenememesi dezavantajlarıdır.

Yazılı İletişim; Yazılı iletişim kelimeleri ve sembolleri kullanarak gerçekleştirilir. Raporlar, mektuplar, faksler, notlar, bültenler gibi çeşitli yöntemler yazılı iletişim içerisinde sayılmaktadır. Yazılı iletişim zaman alıcı olmakla birlikte aktarılmak istenilen mesajı daha kesin ve açık şekilde verebilir. Hataları azaltır ve delil niteliği taşır. Bununla beraber sözlü iletişime nazaran duygudan yoksundur ve karmaşık konulara ilişkin mesajların iletilmesi açısından zorlayıcıdır.

Kişi kendi iç dünyasıyla iletişim kurduğunda hem gönderici hem de alıcı bireyin kendisidir (Tutar, 2017:181). Bu nedenle iletişim sürecini başlatan bireyin içsel iletişimidir. Bireyin içsel iletişimi zihinsel ve psikolojik bir olaydır. İletişim sürecinin başarısını ve etkinliğini kişinin kendisiyle iletişiminin sağlıklı, açık, anlaşılır ve mantıklı olması belirler. Kişiler arasındaki iletişim iki kişi arasında, dolaysız ve çoğunlukla yüz yüze gerçekleşen iletişimdir. Mesajların doğru kodlanması, kişilerin aynı sembolleri aynı ölçütlere ve değerlere göre algılaması kişiler arasındaki iletişimi güçlendiren unsurlardır.

Etkileşim halinde bulunan birden fazla insan grup olarak tanımlanmaktadır (Kağıtçıbaşı, 1977). Grup üyeleri genellikle ortak bir hedefe ulaşmak isteyen ve önceden belirlenmiş normları uygulayan bireylerdir. Gruplar arasındaki iletişim birey-grup veya grup-grup şeklinde oluşabilir. Kitle iletişimi ise toplumsal olarak kitle iletişim araçları aracılığıyla gerçekleştirilen iletişim biçimidir. Kitle iletişimi toplumları yönlendirici bir etki yaratır.

2. ÖRGÜTSEL İLETİŞİM

Örgüt belirli bir amaç çerçevesinde faaliyet gösteren ve birbirleriyle koordineli bir etkileşim içerisinde olan alt sistemlerden meydana gelir. Dolayısıyla bu alt sistem kümelerinde görev yapan bireyler arasındaki iletişim bağı örgütün başarısı açısından önemli bir unsurdur.

Örgütsel iletişim, işletmenin işleyiş düzenini sağlamak ve işletmeyi hedeflerine ulaştırmak gayesiyle, gerek işletmeyi meydana getiren çeşitli depart-

man ve unsurlar, gerek se örgüt ile örgütün faaliyetlerini gerçekleştirdiği çevre arasında gerçekleşen devamlı bir enformasyon ve fikir alışverişine ve ihtiyaç duyulan ilişkilerin kurulmasına fırsat veren toplumsal bir süreç olarak tanımlanmıştır (Akat vd., 1999: 280). Diğer bir deyişle örgütsel iletişim örgüt üyeleri arasında kurulan iletişimdir (Tutar, 2017:217). Birlikte faaliyette bulunanlar sahip oldukları bilgi, veri, düşünce veya duygularını örgütsel iletişim sistemi vasıtasıyla birbirlerine aktarırlar ki bu da örgütsel süreçlerde verimlilik sağlar, çatışmaları azaltır.

Örgütlerin başarısı büyük ölçüde iletişimin etkinliğiyle doğru orantılıdır. Örgütsel iletişim, organizasyonun iç ve dış çevresi arasındaki bağlantılara yön veren bir güce sahip olması dolayısıyla örgütsel sonuçları da etkilemektedir (Demirel vd., 2011:35). Bu durum örgütlerin birer açık sistem olmaları nedeniyle içsel ve dışsal unsurlar arasında sürekli bir akış gerçekleştirilmesi gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Buna göre örgüt üyelerinin kendi aralarında ve diğer çevre unsurlarıyla sürekli iletişimi örgütün hedeflerine ulaşabilmesine yardımcı olur.

Küreselleşen işletmeler, etkili şekilde işleyen bir iletişim süreci oluşturarak; işgörenlerin paylaşma motivasyonunu yükseltme, işyerindeki çatışma, sürtüşme ve baskıları azaltmayı amaçlamaktadır. Bu sayede işletme faaliyetlerinin düzen, koordinasyon ve iş birliği içinde sürdürülmesi beklenmektedir (Karcioğlu vd., 2009:65). Bu bakımdan örgütsel yapı ile mesajın akış yönünün örgütsel iletişim biçimleri üzerinde önemli bir etkisi olacağı söylenebilir.

Biçimsel İletişim; Örgütte idari kademelerde belirlenen ve resmi kanallar aracılığıyla gerçekleştirilen iletişim biçimsel iletişimdir. Mesajlar bu kanallarda geleneksel hiyerarşi zinciri takip edilerek iletilmektedir (Robbins ve Judge, 2012:344). Biçimsel iletişim resmi yazışmalar, iç sirküler, kararlar gibi düzenlemeleri kapsar. Örgütte açıklığı, şeffaflığı, düzeni ve faaliyetlerin kontrolünü sağlayan biçimsel iletişim örgütlerde önemli bir rol üstlenmektedir.

Biçimsel Olmayan İletişim; Bu iletişim türü genellikle kendiliğinden oluşan, grup üyelerinin sosyalleşmeleri neticesinde oluşan bir iletişim şeklidir. İletişimin biçimsel olmayan kısmı genellikle hızlıdır, çabuk yayılır ve çoğunlukla doğrudandır. Bununla beraber biçimsel olmayan iletişim zaman zaman örgütsel dedikoduya zemin hazırlar ve doğru olmayan bilginin de yayılmasına sebep olabilir. Bu durum ise örgütsel huzura zarar verebilir.

Örgütlerde biçimsel olmayan iletişimin önemli bir rolü bulunduğu gözden

kaçırılmamalıdır çünkü bir organizasyondaki asıl güç kaynakları biçimsel olmayan ilişkiler incelenerek, biçimsel olmayan şebekeler ortaya konularak anlaşılabilir (Krackhardt ve Hanson, 1996:104). Bu nedenle yöneticiler özellikle biçimsel olmayan iletişimin altında yatan sebepleri iyi analiz etmelidirler.

Biçimsel olmayan iletişimin meydana gelmesi doğaldır karşılaşılabilen çeşitli faktörler daha da tetikleyebilir. Bunlar arasında yöneticilerin iletişim kurma konusundaki isteksizliği veya yetersizliği, biçimsel iletişimde yaşanabilen problemler veya kopukluklar, yönetim tarafından gönderilen mesajların yeterince açık, basit, şeffaf ve anlaşılır olmaması, devamlı denetlenmesi sayılabilir.

Mesajların akış yönüne göre örgütsel iletişim yatay, dikey veya çapraz (diagonal) iletişim olarak sınıflandırılmaktadır. Yatay iletişim eşitler arasındaki iletişim akışını ifade ederken, dikey iletişim ise hiyerarşik oluşum içerisindeki emir veya bilgi aktarım sürecini ifade etmektedir. Yatay iletişim örgütsel koordinasyon ve bölümler arasındaki etkileşimin bir gereği olarak yapılmaktadır. Dikey iletişim ise aşağıdan yukarıya veya yukarıdan aşağıya yönlenebilir (Van Fleet, 1988:331).

Örgütsel iletişimde yukarıdan aşağıya dikey yönlü mesajlar genellikle emir verme gayesiyle gönderilirken, aşağıdan yukarıya dikey yönlü mesajlar ise öneriler, problemler, şikâyetler, raporlamalar, bilgilendirmeler, anketler olabilmektedir. Aşağıdan yukarıya dikey yönlü mesajlar yöneticiler açısından bir denetleme ve geri bildirim niteliğindedir. Yönetici bu mesajlar sayesinde yukarıdan aşağıya dikey iletişim sisteminin aksayan yönlerini tespit edebilir.

Çapraz örgütsel iletişim ise örgütsel hiyerarşik yapının farklı departmanlarında ve kademelerinde görev alan bireyler arasında gerçekleştirilen iletişimdir. İhtiyaç olduğu durumlarda belirli bir amaç çerçevesinde çapraz iletişime başvurulabilir. Özellikle işbirliği gerektiren süreçlerde motivasyonu arttırmak amacıyla kurulan çapraz iletişim faydalı olabilir.

Örgütsel iletişim örgütlere oldukça önemli katkılar sağlamaktadır. Bunla arasındaki aşağıdaki bazı başlıklar sayılabilir (Bakan ve Büyükmeşe, 2004,3-4):

- Yönetim kademesinin karar almak için gereksinim duyduğu verilere ulaşmasını sağlar,
- Yönetim kademesinin aldığı kararların işgörenlerce hedeflendiği şekil-

de anlaşılmasını ve fiile dökülmesini kolaylaştırır,

- İşgörenlerin örgütsel aidiyet seviyelerini yükselterek müşteri ilişkilerinin desteklenmesine katkı sağlar,
- İşgörenlerin davranış ve tutumlarına dair seçeneklerini pozitif yönlü etkileyerek örgüt performanslarına katkı sağlar,
- İşgörenlerin paylaşmaya dair motivasyonlarını ve isteklerini geliştirmelerine ve desteklemelerine katkı sağlar,
- İşyerinin ikliminden kaynaklanan çatışma, problem, anlaşmazlık, baskı ve sürtüşmeleri azaltıcı bir bakış açısının yaygınlaşmasına yardımcı olur,
- Örgüte ilişkin görev ve faaliyetlerin iş birliği ve koordinasyon çerçevesinde gerçekleştirilmesine fayda sağlayarak, düzenli ve istikrarlı bir işyeri ortamı oluşmasını sağlar,
- İşgörenlerin değişime gösterdikleri direnci azaltmayı sağlayan güven iklimini yaratarak değişim sürecini kolaylaştırır ve hızlandırır,
- Çalışan kaynaklı hataları azaltıcı bir etki sağlayarak örgütsel maliyetlerin azalmasına zemin oluşturur,
- Örgütün karlılık ve etkinlik seviyesini yükseltir.

Organizasyonun hedeflerine ulaşılması, koordinasyonun, işbirliğinin, grup çalışmasının, birleşik ruhun, adanmanın, bir olma hissiyatının ve yardımlaşmanın meydana gelmesini zorlaştıran işletme içi ve dışı unsurları uzaklaştırabilecek nitelikte etkili bir örgütsel iletişim sisteminin oluşumuyla bağlantılıdır (Karaçor ve Şahin, 2004:102). Bu sebeple örgütsel iletişim mekanizmalarının sağlıklı tutulması, iletişim engellerinin ortadan kaldırılmasına yönelik çaba harcanması oldukça önemlidir.

Örgütsel iletişim kuramcılarının bakış açısıyla bir değerlendirme yapıldığında örgütsel iletişim, işletme içi ve işletme dışı hedef kesim arasındaki iletişim bağlarını yönlendirerek, iletişim sürecinin etkinliğini her iki grup ile örgüt arasında çoğaltan bir iletişim yönetimi biçimidir. Bu iletişim süreci bir bütünsellik sağlayarak sistematik adımlarla ve stratejik planlamayla yerine getirilmelidir (Ertekin vd., 2018:310). Bunu sağlayabilmek için örgütlerde halkla ilişkiler ve iletişim departmanlarının etkin çalışması esastır. Ayrıca yönetimin tavrı da örgütsel iletişimin kalitesi üzerinde belirleyici olmaktadır. İletişime kapalı, fazlasıyla resmi yaklaşım sergileyen yöneticilerle çalışanlar

iletişim kurarken zorlanmaktadırlar. Bu durum çözülmeyen problemlere, zaman içerisinde ise çatışmalara ve hatta örgütten ayrılmalara kadar varabilen olumsuz neticeler yaratabilir.

Dolayısıyla yönetim sürecinde başarı sağlamak amacıyla ilk adım olarak yönetim kademesinde çalışanlar ile astlar arasında etkin ve verim alınabilecek bir haberleşme ortamı gereklidir (Aytürk, 1990:122). Çalışanlar etkili örgütsel iletişim yoluyla doğru yönlendirilirse ve karanlıkta kalan konular bulunmazsa işyeri performanslarının yükselmesi kaçınılmaz olur. Bu da örgütsel hedeflerin başarılması konusunda büyük bir avantaj sağlar.

Örgüt ve görevinin gerektirdikleri ve bu beklentilerin gerekçeleri konusunda doğru, açık ve net enformasyon edinen işgörenler hem örgütsel iletişim konusunda tatmin elde eder hem de iş tatmini seviyelerinde yükselme olur (Özkan, 2013:73). İş tatmininin artması çalışanların örgüte bağlılıklarını destekleyici bir etki yaratarak çatışmaları, anlaşmazlıkları ve örgüte karşı olumsuz tutumları ortadan kaldıracaktır.

İşletme içerisinde iletişimin önem taşıyan birden fazla rolü olmakla birlikte, muhataplara bilgi verme, ikna etmeye yardımcı olma ve etkileme, talimat gönderme, öğretim-egitim sağlama ile birleştirici rollerinin genel itibarıyla öne çıktığı söylenebilir (Erogluer, 2011:123). Bilgi sağlama fonksiyonu sayesinde çalışanlar örgüte dair tüm konularda gerekli bilgiyi doğru kaynaktan edinirler, yaratılan güven iklimi sayesinde ikna edilirler ve tüm motivasyonlarını görevlerine yönlendirirler. Verilen emir ve talimatların içeriğini açık ve net şekilde algılayarak, hata yapma olasılıkları azaltılır ve öğrenme süreçlerine yatkın hale gelirler.

Günümüz iş dünyasında gittikçe yükselen seviyede hızlanan değişim sürecinde başarı kazanmanın sırrı, içsel ve dışsal, dikey, yatay ve çapraz organizasyonel iletişim bağlarını sağlıklı oluşturmaktan ve çift taraflı olarak, devamlı açık tutmaktan geçmektedir (Kocabaş, 2005:252). Etkin bir örgütsel iletişim sistemi kurulabildiği takdirde her yönlü iletişim başarılı şekilde sağlanır. Çalışanların gereksinim duyduğu her zaman bilgiye ulaşabilmesi, fısıltı gazetesi, örgütsel dedikodu gibi işleyişi bozan süreçlerden uzak kalmalarını sağlar.

Çünkü organizasyonun faaliyetlerini sürdürebilmesi için, örgütte nelerin hangi şekillerde yapıldığı, nelerin hangi şekillerde yapılacağı doğru bilinmesi gerekir. Organizasyonda görevler ne kadar açık düzenlense, görev ta-

nımları ne kadar anlaşılır olsa da görevi üstlenen çalışanlar arasındaki iletişim bağı kilit bir rol üstlenmektedir (Ölçer ve Koçer, 2015:342). Örgütsel iletişim bu bağlamda çalışanlara rehberlik etme ve eşgüdüm sağlama görevi de üstlenmektedir.

3. ÖZGECİ DAVRANIŞ VE ÖRGÜTLER AÇISINDAN ÖNEMİ

Özgecilik, sosyal bilimler literatüründe farklı alanlardan araştırmacıların çalışmalar yaptığı bir örgütsel davranış değişkenidir. Bu sebeple çeşitli şekillerde tanımları yapılan özgecilik kavramı ilk dönemlerden itibaren ilgi duyulan bir kavram olagelmıştır.

Özgecilik kavramı tartışılırken, öncelikli olarak bireylerin güçlü ve erdemli yanları ile ilgili konular gündeme gelir. Bu bağlamda gereken ilk bilgiler, filozoflar tarafından ortaya koyulmuştur (Yavuzer, 2017:122). Kişilerin sahip olduğu ahlaki değerler, inançlar özgeciliğe ilişkin felsefi bir zemin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Özgeci davranışa (altruistic behaviour) ilişkin ilk söylemler Fransız filozof Auguste Comte tarafından ileri sürülmüştür. Buna göre özgeci davranış, herhangi bir şekilde ödüllendirilme beklentisi (diğerlerine olumlu bir davranışta bulunmanın verdiği hoşnutluk duygusu hariç) olmadan yardımcı olma davranışdır (Ümmet vd., 2013:303). Ancak bazı çalışmalarda özgeci davranışın farklı güdülerle gerçekleştirildiğine dair bazı söylemler bulunmaktadır. Örneğin özgeci davranışın bir fayda beklentisiyle gerçekleştirildiği veya özgeci davranışın cezalandırılma veya dışlanma korkusuyla gerçekleştirildiğine dair bazı çalışmalar da bulunmaktadır (Benenson vd., 2007, Fehr ve Henrich, 2003, Haski-Leventhal, 2009).

Hangi motivasyonla gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin egoizmin tam tersi olan özgeci davranış özellikle örgütsel davranış alanında istenilir bir davranış şeklidir. Kişilerde başkalarının istek ve ihtiyaçlarını gözetme, yardımcı olma hevesi, adanma, sadakat ve gönüllü olarak gerçekleştirilen destekleyici davranışlar olarak gözlemlenebilir.

Kişinin gösterdiği özgeci davranış yaklaşımına kişilerin sahip olduğu özgeci kişilik özellikleri (altruistic disposition) zemin oluşturmaktadır (Özkara,

2022:369). Buna göre özgeci davranış kişilik yapısından kaynaklanan özelliklerin bir uyarıcıyla karşılaştığı zamanlarda yaygın şekilde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kişiliğe ilişkin diğer özelliklerde olduğu gibi kişilerde özgeci davranışları artırmaya ve geliştirmeye yönelik olarak da çeşitli eğitim destekleri etkili olabilecektir.

Sosyal öğrenme teorisi uyarınca özgeci davranış, öğrenme sayesinde meydana gelmektedir. Diğer bir ifadeyle özgeci davranışlar bireylerin sosyalleşmesi sonucu edinilir (Aşkın, 1986). Toplumdaki görevlerini yerine getirirken özgeci davranışlar sergileyen kişiler olumlu örgütsel sonuçlar yaratırlar. Bu sonuçlar arasında çıktı miktarında artış, müşteri memnuniyeti, çatışmaların azalması ve performans artışı vb. sayılabilir.

Özgecilik olumlu sosyal davranışın bir türü olup, bireysel amacı ise manevi tatmin sağlamaktır. Aidiyet duygusunun yüksek olduğu durumlarda özgeci davranış sergileme olasılığı yükselmektedir (Çivitçi, 2014). Özgecilik aidiyet duygusu dışında fedakarlık ve empati yeteneği de gerektirmektedir.

Özgecilik literatüre göre örgütsel vatandaşlık davranışının yardımsever tutumu içeren bir boyutudur (Organ, 1988). Buna göre özgeci davranışta yardım etme şekilleri (a) işgörenin kendisinden talep edilmemiş olsa bile işe yeni başlamış olanların işe almasına destek olması, (b) işgörenin mesai gününü kaybetmiş olanlara yardımcı olması, (c) işgörenin ağır iş yükü olanlara yardımcı olması, (d) işgörenin çevresindekilere daima yardımcı olması ve (e) işgörenin işe ilişkin problem yaşayanlara gönüllü olarak yardım etmesi şeklinde sayılmıştır (Gürel, 2012: 40).

Bununla beraber özgeciliğin adanma, ekstra rol davranışı, empati ve örgütsel vatandaşlık kavramlarıyla da ilişkili olduğuna dair çeşitli araştırmalar bulunmaktadır (Ghosh vd., 2012, Avcı vd., 2013, Özdemir vd., 2020, Ali vd., 2020). Bu bakımdan özgeci davranışın özellikle hizmet sektöründe belirli meslek gruplarında çalışanların performansını artırabilen önemli bir unsur olduğu düşünülebilir.

İşletmelerde prososyal davranışlar olarak ifade edilebilen olumlu sosyal davranışlar arasında sayılabilen özgeci davranış uygulamada diğer prososyal davranışlardan farklılaşmaktadır. Teselli etme, paylaşma, selamlaşma tarzı davranışlar bu bağlamdadır fakat diğerlerine yönelik olumlu davranış denildiğinde şüphesiz yardım etme davranışı ön sırayı almaktadır (Düzgüner, 2019:361). Özgeci davranışta karşıdan herhangi bir çıkar beklentisi olmaksız-

zın kişiyi harekete geçiren psikolojik bir motivasyon faktörü bulunmaktadır. Söz konusu bu motivasyon faktörü acıma, üzüntü, endişe veya çoğu zaman merhamet olmaktadır. Bu bağlamda merhametin özgeci davranışları destekleyen bir güdü olduğu söylenebilir.

4. ÖRGÜTSEL İLETİŞİMİN ÖZGECİ DAVRANIŞLARA ETKİSİ

İletişim örgütlerin varlığı açısından vazgeçilemez nitelikte bir unsurdur. Yöneticiler çalışanlardan gelen geribildirimler ve bilgilerin yardımıyla organizasyona ait fiillerin devamlılığı açısından ihtiyaç duyulan kararları alırlar. Örgütsel unsurlar arasındaki yüksek dayanışma ve koordinasyon, personel arasındaki uyum ve iyi ilişkilere zemin sağlayan iletişime bağlıdır (Halis, 2010:218). Örgütsel iletişim çalışanları katılımcı yönetim konusunda teşvik eder, destekler ve cesaretlendirir. Dahil olma, bireylerin kendilerini grup amaçlarına katkıda bulunmaya ve amaçlara dair yükümlülükleri paylaşmayı destekleyen grup faaliyetlerine mental ve duygusal anlamda katılmasıdır (Ulutaş, 2011:16). Örgütsel amaçlara ulaştıran yollar ve faaliyetler belirlemeye çalışanların katılımı etkin bir örgütsel iletişim süreci ile başarılabilir. Bu sayede çalışan örgüte yönelik olumlu duygular yaratırken, bu duygular olumlu örgütsel davranış görünümleri olarak dışa yansıtılacaktır.

Ayrıca Knights ve Morgan'a (1991) göre mesai arkadaşlarına güven duyan, koordineli olan ve iletişim kurmaya olumlu bakan işgörenler işletme faydasına olan faaliyetleri yerine getirmede ve başka çalışanların yapmak istemedikleri işleri yapmada daha çok gönüllü davranma eğilimindedirler (Uslu ve Balcı, 2018:469). İş tatmininin örgütsel iletişim, bağlılık ve motivasyonla ilişkili olduğuna dair çalışmaların da desteklediği üzere (Greenberg, 1990; Shamir ve Kark, 2004) çalışanlarda örgütsel aidiyeti oluşturabilmenin ilk adımı güven oluşturabilmektir. Buna göre işgörenler mesai arkadaşlarına, idarecilere, yöneticilere ve örgüte güven duyabildiği durumlarda daha yüksek aidiyet duyguları geliştirecek ve örgütsel özdeşleşme olasılığı artacaktır.

Örgütlerin insana gereken önemi vermesi ve örgüt yapılarını insan odaklı tasarlaması, kendisine gereken önemin verildiğini hisseden çalışanın, örgütün

amaç ve hedeflerini daha fazla sahiplenmesini ve kendisini örgüte daha fazla adanarak örgüte ekstra katkılar sağlamasını kolaylaştıracaktır (Özler ve Ünver, 2012). Bu noktada kişiye değer vermek o kişinin düşüncelerini, duygularını, önerilerini dinlemeyi ve kendisinden beklenen davranışları uygun usullerle iletmeyi gerektirmektedir. Çift taraflı örgütsel iletişimin etkin ve verimli gerçekleştirilmesi bu nedenlerle örgütler açısından oldukça önem taşımaktadır.

Özgeci davranış; başkalarına yardım etmenin, destek olmanın verdiği haz duygusu dışında hiçbir ödül/getiri kazanma beklentisi içine girmeksizin yardım etmeye, desteklemeye, kolaylaştırmaya gönüllü olmaktır (Duman, 2021:28). Bu bakımdan özgecilik ekstra rol davranışlarının en istenilir olanlarından. Yöneticiler açısından örgüt içerisinde işlerin hızla ve sağlıklı şekilde yürütülmesini, çalışanlar açısından yardım talep edebilmeyi, müşteriler açısından ise beklentilerinin üzerinde hizmet alabilmeyi sağlar. Özgeciliğin diğer insanların refahını yükseltmesi (Batson vd., 1991:161), kişilerin memnuniyetini artırarak özgeci davranan kişiye karşı olumlu geri dönüşler sağlar. Bu sayede tatmin duygusu yaşayan çalışan ise daha fazla özgeci davranış sergileme isteği duyar. Dolayısıyla özgeci davranış sergileme eğilimi birbirine bağlı bir halka şeklinde sürekli olarak işleyen bir sürece benzetilebilir.

Örgütsel iletişim sisteminin etkinliği çalışanların örgüte karşı güven duyabilmesi ve kendilerine değer verildiğini hissetmeleri için kıymetli bir unsurdur. Özellikle işletmelerdeki dikey yönlü iletişim sürecinin net ve yeterli olması, işgörenlerin kendilerini ifade edebilmeleri ve karşı karşıya kaldıkları negatif durumları aktarabilmelerine; yöneticilerin de işgörelere geri bildirimde bulunabilmelerine imkan sağlamaktadır (Başol ve Karatuna, 2015:159). Buna göre çalışan yönetimin kendisinden beklentilerini açık ve net şekilde bilirse hangi faaliyetlerin görev tanımı dışında ekstra davranış olarak tanımlanabileceği ortaya konulmuş olacaktır. Dolayısıyla özgeci davranma eğiliminde olan çalışanın önceden belirlenmiş görev davranışının dışında yardım etme güdüsüyle gerçekleştirdiği her davranış özgeci davranış olarak isimlendirilebilir ve teşvik edilebilir.

Her ne kadar özgeci davranış herhangi bir dışsal ödül beklentisi içermiyor olsa da, örgüt içerisinde özgeci davranış düzeyini artırmaya yönelik olarak da örgütsel iletişim yöntemlerine başvurulabilir. Özgeci davranışlar sergileyen çalışanların takdir edilmesi, belirlenen usullerle resmi iletişim kanallarıyla duyurulması diğer çalışanlarda özgecilik motivasyonunu yükseltebilecektir. Bu-

rada temel örgütsel iletişim kanallarının kullanılması önem arz eder. İnfomal iletişim kanalları aracılığıyla gerçekleştirilen iletişim amacından sapabilir. Yata-yay yönlü iletişim sürecinin ana amacı, eşgüdüm sağlama ve sorunları ortadan kaldırmak için kanal yaratmaktır. Fakat bu iletişim şekli, içerisinde dedikodu, söylenti, tahminler ve yakıştırmaların yayılmasını sağlayan arkadaşlıklar ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir (Akyüz ve Yılmaz, 2015:141). Bu bağlamda özgeci davranış sergileyen çalışanlara yönelik olumsuz tepkiler, kıskançlık, eleştiri veya dışlanma olasılığını ortadan kaldırmak amacıyla resmi kanallar etkin şekilde kullanılmalıdır.

Örgütsel bir faaliyetin gerçekleşmesi için iletişim süreci yöneticiler açısından olmazsa olmazdır, ancak tek başına yeterli değildir. İletişimin kodlanan mesajı alıcıya iletebilmesi için algılanabilmesi, yani çalışanı motive edebilme becerisinde olması gereklidir (Tutar, 2017:218). Bu nedenle örgütsel iletişimle iletilen mesajlar açıklık, anlaşılabilirlik, doğruluk gibi unsurlar dışında çalışanları heveslendirici olumlu bir dil ile kurgulanmış olmalıdır. Bu sayede çalışanlar kendilerini değerli ve bir ailenin parçası gibi hissederek örgütsel vatandaşlık hisleri oluştururlar ki bu da özgeci davranışları beraberinde getirecektir.

Örgütsel iletişimin etkili ve verimli olabilmesi için lider yöneticiler tarafından kullanılan yöntemler örgüt kültürü içerisinde belirlenmektedir. Lider-yönetici ile çalışanlar arasındaki iletişim bağlarının güçlü ve kesintisiz olması kurumsal kültürün gücünü ifade eder (Dale, 1999:10). Kurumsal kültür öğeleri arasına yerleştirilen bu güçlü örgütsel iletişim ögesi, çalışanların güven, bağlılık, motivasyon ve prososyal davranma eğilimlerini olumlu yönde etkileyebilir.

Patterson (2003) tarafından hizmetkar liderliğin bir unsuru olarak belirtilen özgecilik, iyi (güçlü) motivasyon ve iyi (beklenen) davranışlar arasındaki ilişki şeklinde tanımlanmıştır (Çakmak vd., 2019:788). Dolayısıyla çalışanı motive etmenin örgüte olumlu bir davranış ve performans çıktısı olarak geri döneceği düşünülmektedir. Örgütsel iletişim mekanizmasının sağlıklı işlemesi ve iletişimde kullanılan dilin çalışanları motive etmekte önemli bir araç olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Özgeci davranış her ne kadar birçok araştırmacıya göre içsel motivasyon dışında herhangi bir karşılık bekleme-sizin gerçekleştirilse de, özgeci davranma eğilimini tetikleyecek çeşitli unsurlar bulunmaktadır. Bunlardan birisi lider-yöneticinin örgütteki etkinliğidir. Liderlerin etkinliğini belirleyen temel unsurlar arasında, liderin grup üyeleri ile iletişim şekli, yetki devredip etmemesi, planla-

ma ve kontrol şekli, amaçları belirleme şekli vb. gibi davranışları yer almaktadır (Tengilimoğlu, 2005). Dolayısıyla liderin etkin iletişim kurabilmesi, çalışanların olumlu örgütsel davranış değişkenleri sergilemeleri yanında, istenmeyen davranışların ve işten ayrılma niyetlerinin azalmasını da sağlayacaktır.

Örgütsel iletişimin etkinliği çalışanların örgütsel adalet algılamalarıyla ve dolaylı olarak güven iklimiyle de bağlantılı olabilmektedir. Buna göre örgütsel adaletin boyutları arasında sayılan işlem adaleti örgütte çalışanlara söz hakkı verilmesini ifade etmektedir (Thibaut ve Walker, 1975:32). İşlem adaletinin de biçimsel prosedürler ile etkileşim adaleti şeklinde alt boyutlara ayrılmakta olduğunu savunan araştırmacılar etkileşim adaletinde yönetsel sorumlulukların öne çıktığını savunmaktadırlar. Yönetsel sorumluluk kavramı, çalışanların bakış açılarına layıkıyla ilgi gösterme, önyargıları engelleme, çalışanlar karşısında belirlenmiş kararlara başvurma, bir karardan sonra zamanında geribildirim sağlama, karar için sebep gösterme, iletişim esnasında doğru bilgi verme ve çalışanlara karşı nazik ve terbiyeli davranma unsurlarından oluşmaktadır (Arslantaş, 2005:267).

Örgütsel iletişim ağının sağlıklı yürütüldüğü örgütlerde kendilerine değer verildiğini düşünen, örgüte güven duyan ve kendisini mutlu hisseden çalışanlar örgüte bağlılık duyguları geliştirecek ve netice de örgütsel vatandaşlık ilişkisi ortaya çıkabilecektir. Örgütsel vatandaşlık davranışının boyutları arasında sayılan özgeci davranış, çalışanın örgütün faydasına yönelik olarak ekstra çaba göstermesini sağlayarak hem çalışanda tatmin duygusu hem de performans artışı meydana getirecektir.

5. HİZMET SEKTÖRÜNDE ÖRGÜTSEL İLETİŞİMİN ÖZ-GEÇİ DAVRANIŞLARA ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Hizmet sektörü, hizmetten yararlananın bizzat kendisinde veya onun yararına bazı değişikliklere neden olan, zaman, mekân ve şekil faydası meydana getiren endüstrilerdir (Özsağır ve Akın, 2012:312). Elle tutulamayan, gözle görülemeyen ürünleri müşterilere sunmak ve bu sayede işleyen bir süreç yaratmak hizmet sektörünün temel mekanizmasıdır. Bu bakımdan hizmetlerin kendisine

has bazı nitelikler içerdiği ve bu durumun da sektörde faaliyet gösteren işletmeler açısından çeşitli zorluklar meydana getirdiği söylenebilecektir.

Hizmetlerin genel özellikleri arasında aşağıda sayılanlar bulunur (Eşer, 1999:348-349):

- Hizmetler zaman ögesine sahiptir. Yani önceden belirlenmiş saatler arasında gerçekleştirilir.
- Hizmetlerin ürün olarak bir yaşam süreleri bulunmaz. Sadece hizmetin oluşması ve sunulması süreleri bulunur.
- Hizmetler madde değildir, performans sunumudur. Hizmet kalitesi kavramı ise müşterilerin talepleriyle aldıkları hizmetin kıyaslanmasıyla meydana gelir.
- Hizmet kalitesi kavramı aynı zamanda maliyetlerle de bağlantılıdır. Müşteri mantıklı bir ücret ödeme karşılığında hizmet alabilir.
- Hizmet sunumunda insan unsurunun rolü büyüktür.
- Hizmetler insan davranış, tutum ve algılamaları ile yönlendirilebilen bir faaliyetler serisinden meydana gelir.

Hizmetlerin sunulduğu anda tüketilmesi, müşteriye sağladığı tatminin anında gerçekleşmesini sağlamaktadır. Bu nedenle hizmet sektöründe işgören davranışı geri alınmaz şekilde müşteriye yaratılan faydanın oluşmasını sağlayacaktır. Bir işletmenin müşterisine yüksek seviyede kıymet verebilmesi için müşteriye sağlanan fayda miktarının da aynı oranda artırılması şarttır. İşletmenin müşterisine (hizmetten alıcısı) sağlayacağı katkı miktarı, sunulan ürünün kalitesi ile bağlantılıdır (Karaca, 2010:450).

Hizmet sektöründe üretimin büyük oranda çalışanların kurdukları dolaysız ilişkilerle gerçekleşmesi, çalışanların performansını, hizmet kalitesinin temel belirleyicisi konumuna getirmektedir (Ay ve Gülgün, 1999:250). Dolayısıyla hizmet sektöründe işletmenin başarısını ve karlılığını çalışanların motivasyonları doğrudan etkileyebilecektir.

Çalışanların kendi istekleriyle müşterilere karşı fazladan rol davranışında bulunması, yardımsever ve güler yüzlü hizmet sergilemesi müşteri doyumunu olumlu şekilde etkileyerek, bağlılığı artıracaktır. Özgeci davranış kalıpları içerisinde sayılabilen bu tür prososyal davranışlar hizmet sektöründe müşteri sadakatine büyük katkı sağlamaktadır.

Diğer taraftan hizmet sektöründe tartışılan bir diğer önemli kavram ise

duygusal emektir. Duygusal emek hizmet sektörü çalışanlarının müşterilere karşı örgütün talep ettiği şekilde davranmasını, duygularını değiştirmesini ifade etmektedir. Duygusal emekle ilgili araştırmaların odak noktasını, bireylerin kendilerinden beklenen davranışı nasıl gösterdikleri (davranış kurallarına nasıl uydukları) oluşturmaktadır (Ünlü ve Yürür, 2011:189).

Yüzeysel davranış çalışanların hislerinden ziyade yüz ifadesi, jest ve mimikler gibi sözsüz iletişim unsurlarında kendilerinden beklenen değişiklikleri gerçekleştirmelerini ifade ederken, *derinlemesine davranış* örgütün beklentileri uyarınca çalışanın kendisinden beklenen davranışı yerine getirmesi için gereken duygu durumuna bürünmeye çabalamasını ifade eder. İçsel dünyasında empati yoluyla değişiklik yapabilen çalışanlar derinlemesine davranış gösterebilirler (Ashforth ve Humphrey, 1993: 90-93).

Hizmet sektöründe çalışanların duygusal emek sergilemek durumunda olmaları çalışanlar açısından zorlayıcı bir koşul olarak öne sürülmekle birlikte, yüzeysel davranış sergileyen çalışanların örgütsel ve bireysel anlamda daha yüksek oranda olumsuz neticelerle karşılaşma olasılıklarının derinlemesine davranış sergileyen çalışanlara nazaran daha yüksek olması olasıdır.

Bu üretim ilişkilerinin geçerli olduğu durumda, çalışan işine karşı her ne kadar bağlılık duygusuyla yaklaşmaya çalışsa da sonuçta emek gücü sömürüsü söz konusudur. Çünkü çalışan nihayetinde hizmet üretim sürecindeki duygusal davranış kuralları üzerinde kontrol sahibi değil, tam tersine bu kuralların uygulayıcısı konumundadır (Kaya ve Serçeoğlu, 2013:318). Bu bağlamda davranışlarının kontrolünü eline almak istenilen davranışları sergileme potansiyelini kolaylaştırmaktadır. Aynı zamanda içselleştiremediği davranışları sergilemek çalışmada yabancılaşma ve işyerinde motivasyon düşüklüğü yaratabilir.

Hâlbuki örgütler, amaçlarını gerçekleştirebilmek için bilgili, yetenekli, becerikli ve aynı zamanda örgütün amaçları doğrultusunda motive olmuş insan kaynağına sahip olmayı arzu etmektedirler. Diğer taraftan örgütler bu özelliklere sahip insan kaynağının örgütte kalmasını sağlama çabası da göstermek zorundadırlar. Bu durum, “bağlılık” kavramının örgütsel açıdan incelenmesi sonucunu doğurmuştur (Gülova ve Demirsoy, 2012:50).

Özellikle hizmet sektöründe müşteri bağlılığını sağlayabilmek adına işgören devir oranını azaltmak önem taşır. Çünkü müşteriler genellikle çalışanlarla bireysel ilişkiler geliştirmekte ve aynı işgörenden hizmet alabilmeyi arzulamaktadırlar. Bu durum çoğu zaman alınan hizmetin kalitesini standart-

laştırma çabasından kaynaklanmaktadır. Çeşitli hizmet kuruluşlarında her bir müşteriye bir müşteri temsilcisi atanması da aynı sebebe dayanmaktadır.

Çalışan devir oranını azaltmak ve işgörenlerin duygusal emek sergilemesini teşvik etmek amacıyla örgütlerde üç temel usul uygulanmaktadır. Buna göre çalışanların önceden belirlenen örgütsel davranış kurallarını gösterip gösteremeyeceklerine göre işe alım esnasında elenmesi ilk yöntemdir. Başka bir yöntem kurumsal oryantasyon sürecinde farklı durumlarla karşılaştıklarında sergilemesi beklenen davranışları ve saklaması istenen duyguları öğrenmesini sağlamaktır. Son yöntem ise ödüllendirme ve cezalandırma mekanizması ile kuralların benimsetilmesidir (Rafaelli ve Sutton,1987: 26-27) .

Araştırmalar özgeci davranışların çalışan performansı ve tatmin düzeyini yükselttiği, çalışan devir hızını ise düşürdüğünü ortaya koymuştur (Sezgin, 2005, Aranya vd.,1986). Dolayısıyla çalışanların hizmet örgütlerinde istikrarlı şekilde uzun sürelerle çalışması, özgeci davranma eğilimlerinden etkilenmektedir denilebilir. Bu nedenlerle özgeci davranışların teşvik edilmesi hizmet sektöründe yüksek önem taşımaktadır.

Özgeci davranışları tetikleyen unsurların başında gelen bağlılık, adanma, aidiyet, vatandaşlık ve iş tatmini kavramlarını oluşturmaya yönelik alt yapının ise örgütsel süreçlerin etkinliğine bağlı olduğu bilinmektedir. Bu da bizi örgütsel iletişimin önemine götürür.

Yapılan araştırmalar kurum bilgisi, kurum kültürü, davranış kuralları gibi bilgilerin işgörene sağlıklı, açık ve detaylı şekilde iletilmesinin ve bunun pekiştirilmesinin derinlemesine davranma sıklığını arttırdığını, yüzeysel davranma yerine derinlemesine davranmanın da duygusal uyumsuzluğu azalttığını ve daha az duygusal emek sarfiyatını beraberinde getirdiğini ortaya sermektedir (Eroğlu, 2010: 30). Buna göre hizmet sektöründe çalışanların derinlemesine duygusal çalışma gerçekleştirebilmesi için öncelikle kurumsal beklentilere süreçlere, iş yapma usullerine, görev tanımlarına, örgütsel kararlara hâkim olmaları gerekmektedir. Bu da çalışanda güven ve bağlılık duygusu oluşturarak kendisinden beklenin dışında bir çalışma davranışı göstermesini sağlar. Herhangi bir beklentisi olmadığı halde yardım güdüsüyle müşteriye beklentisinin ötesinde hizmet sunan çalışanlar örgüte kazanç ve değer katarlar.

Yöneticileri ile sahip oldukları iletişimden doyum sağlayan çalışanların, derinlemesine davranma sıklıklarının artması beklenen bir sonuçtur. Alan yazında gerçekleştirilen önceki çalışmalar, amirlerinden destek gören çalı-

şanların derinlemesine davranma oranlarının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Derinlemesine davranma ise duygusal uyumsuzluğu azaltmakta, iş doyumunu arttırmaktadır (Özkan, 2013:76). Ayrıca bu durum örgütsel iletişimin motivasyon yaratan bir etki sağladığını da ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Örgüt içerisinde gerçekleşen iletişim olarak özetlenebilen örgütsel iletişim yöneticilerin yönetim faaliyetlerini gerçekleştirebilmeleri için vazgeçilmez bir unsurdur. Örgütsel iletişim süreçlerin düzenlenmesini, koordine edilmesini ve kesintisiz devam etmesini sağlayan bir araçtır. Ayrıca örgütsel iletişim çalışanlarda olumlu örgütsel davranış çıktıları yaratan bir kavram olarak literatürde son dönemlerde popüler hale gelmiştir. Buna göre örgütsel iletişimin etkinliği çalışanlarda aidiyet duygusunu harekete geçirerek verimlilik, performans artışı, çalışan sesi ve bağlılık vb.- duygularını yükseltir. Kendisiyle örgütsel süreçlerde bilginin paylaşıldığı ve yöneticileriyle rahatça iletişim kurabilen çalışanlar değerli ve bir bütünün parçası gibi hissederler. Dolayısıyla örgüte bir vatandaş gibi bağlanarak, katkı sağlayacak davranışlar sergilemeye eğilimli olurlar.

Özgeci davranışların temelinde de çalışanın herhangi bir dışsal fayda beklentisi olmaksızın örgüte katkı sağlamaya yönelik ekstra çaba göstermesi ve paydaşlara yardımcı olma isteği yatmaktadır. Bu bakımdan özgeci davranışın çalışana motive eden kısmı çalışanın elde ettiği tatmindir. Çalışan kendisini mutlu, bağlı ve ait hissettiği örgütte özgeci davranma eğilimi gösterir. Bu durum ise çalışana değer verilmesi, söz hakkı tanınması, önemsendiğini hissetmesi koşuluna bağlıdır. Görüleceği üzere süreç birbirine bağlı bir zincirin halkaları gibi işlemektedir.

Hizmet sektörü açısından düşünüldüğünde ise çalışanların özgecilik eğilimleri daha da fazla önem kazanmaktadır. Hizmetlerin ortaya konulduğu anda tüketilmesi, soyut olması gibi kendisine has özellikleri hizmet sektöründe müşteri memnuniyetini sağlamanın çok daha zorlayıcı ve hassaslık gerektirmesine sebep olmaktadır. Bu nedenlerle hizmet sektöründe çalışanların özgeci davranmaları hizmet kalitesini yükselterek müşteri bağlılığını artırıcı bir etki yaratabilecektir.

Bununla beraber hizmet sektöründe yönetimin çalışanlardan beklediği

duygusal çalışmayı derin çalışma davranışı şekline dönüştürebilmek adına da örgütsel iletişimin etkinliği fayda sağlamaktadır. Çalışan kendisinden beklenenleri bilir ve sonuçlarını da öngörürse derinlemesine davranış sergileme konusunda başarı sağlayabilir.

Özetle etkin örgütsel iletişim hizmet sektöründe çalışan davranışlarını doğrudan etkileyebilecek bir unsurdur. Sağlıklı, açık, anlaşılır bir iletişim sistemi çalışanların kendisini örgütün bir vatandaşı gibi bağlı hissetmesine yardımcı olarak özgecilik eğilimlerini yükseltecektir. İçerisinde görev aldığı örgüte katkı sağlayacak prososyal davranışlar sergilemek çalışanlarda tatmin duygusu meydana getirecektir.

KAYNAKÇA

- Akat, İ., Budak, G. ve Budak, G. (1999). İşletme Yönetimi. İzmir: Barış Yayınları.
- Akyüz, M., Yılmaz, F. D. (2015). Konaklama İşletmelerinde Örgütsel Özdeşleşme Ve Örgütsel İletişimin İşgörenlerin İşten Ayrılma Niyetine Etkisi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (2) , 138-143.
- Ali, M., Ali, F.H., Raza, B. ve Ali, W. (2020). Assessing the mediating role of work engagement between the relationship of corporate social responsibility with job satisfaction and organizational citizenship behavior. *International Review of Management and Marketing*, 10(4), 1-10.
- Aranya, N., Kushnir, T., Valency, A. (1986). Organizational Commitment In A Male-Dominated Profession. *Human Relation*, 39(5), 466-448.
- Arslandaş, C. (2005). Algılanan Adaletin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Görgül Bir Çalışma. *Journal of Management and Economics Research*, 3(4), 264-281.
- Ashforth, B. E., Humphrey, R. H. (1993). Emotional Labor in Service Roles: The Influence of Identity, *The Academy of Management Review*, 18(1), 88-115.
- Aşkın, M. (1986). Sosyal öğrenme kuramı açısından olumlu ve olumsuz sosyal davranışlar. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(1), 147153.
- Avcı, D. , Aydın, D., Özbaşaran, F. (2013). Hemşirelik Öğrencilerinde Empati-Özgecilik İlişkisi Ve Özgeci Davranışın Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Balıkesir Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2 (2), 108-113.
- Ay, C., Gülgün, A.(1999). Kamu Sektöründe Hizmet Kalitesinin Artırılmasında Etken Bir Araç Olarak İş Tatmini, Kamu Yönetiminde Kalite 1. Ulusal Kongresi Bildiri-

- ler Kitabı, Cilt1, Ankara: TODAİE, 249-264.
- Aytürk, N. (1990). *Yönetim Sanatı*. Ankara: Emel Matbaacılık.
- Bakan, İ., Büyükmeşe, T. (2004). Örgütsel İletişim İle İş Tatmini Unsurları Arasındaki İlişkiler: Akademik Örgütler İçin Bir Alan Araştırması, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (7),1-30.
- Başol, O., Karatuna, İ. (2016). Örgütlerde Olumsuz Durumların İfşa Edilmesi Ve Örgütsel İletişim İlişkisi, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 37 (2) , 153-170.
- Batson, C. D., Batson, J. G., Slingsby, K. L., Harrel, H.M., Peekna, Todd, R. M. (1991). Empathic joy and the empathy-altruism hypothesis, *Journal of Personel Social Psychology*, 61(3), 413-426.
- Benenson, J. F., Pascoe, J., Radmore, N.(2007). Children's altruistic behavior in the dictator game. *Evolution and Human Behaviour*, 28(3), 168-175.
- Çakmak, C. , Biçer, İ., Uğurluoğlu, Ö. (2019). Alturistik (Özgeci) Liderlik Ölçeğinin Türkçe Uyarlaması: Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21 (3) , 785-802.
- Çivitçi A, 2014. Üniversite Öğrencilerinde Olumlu Duygulanım ve Benlik Saygısı: Üniversite Doyumu ve Aidiyetinin Düzenleyici Rolü. *Yükseköğretim Dergisi*, 4(2), 102-109.
- Dale, E. (1999). *Yönetim Teorileri*, Çev. Osman Akınhay, Ankara: Öteki Yayınevi.
- Davis, K. (1987). *Human Behaviour At Work: Organizational Behaviour*, USA: Mc Graw Hill.
- Demirel, Y., Seçkin, Z., Özçınar, M. F. (2011). Örgütsel İletişim İle Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20 (2), 33-48.
- Duman, B. (2021). Üniversite Öğrencilerinin Özgecilik Düzeyleri İle Sosyodemografik Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(4), 27-35.
- Düzgüner, S. (2019). Pro-Sosyal Davranışlarda Diğerkâmlığın (Özgecilik) Tanımı Ve Konumu. *Bilimname, Din Psikolojisi*, 351-373.
- Erdoğan, İ. (1996). İşletme Yönetiminde Örgütsel Davranış, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No:266.
- Ertekin, İ. , Ilgın, H. Ö. & Ataman Yengin, D. (2018). Örgütsel İletişim Kuramları. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 8(2), 297-311.
- Eroğlu, E. (2013). Örgütsel İletişimin İşgörenlerin Duygu Gösterimlerinin Yönetimine Olan Etkisi. *Selçuk İletişim*, 6 (3) , 18-33.
- Erogluer, K. (2011). Örgütsel İletişim ile İş Tatmini Unsurları Arasındaki İlişkiler: Kuramsal Bir İnceleme. *Ege Akademik Bakış*, 11(1), 121-136.

- Eşer, M. (1999). Askeri Kaynak Yönetiminde Toplam Kalite ve İsrafın Önlenmesi, *Yeni Türkiye Dergisi*, 5 (6), 345-353.
- Fehr, E., Henrich, J. (2003). *Is Strong Reciprocity a Maladaptation? On the Evolutionary Foundations of Human Altruism*, Zurich: Institute for Empirical Research in Economics University of Zurich Working Paper Series No.140.
- Ghosh, R., Reio Jr, T.G. ve Haynes, R.K. (2012). Mentoring and organizational citizenship behavior: Estimating the mediating effects of organization-based self-esteem and affective commitment. *Human Resource Development Quarterly*, 23(1), 41-63.
- Greenberg, J. (1990). Organizational justice: Yesterday, today, and tomorrow. *Journal of Management*, 16, 399-432.
- Gülova, A. A., Demirsoy, Ö. (2012). Örgüt Kültürü ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki: Hizmet Sektörü Çalışanları Üzerinde Ampirik Bir Araştırma. *Business and Economics Research Journal*, 3(3), 49-76.
- Gürel, H. (2012). Kurumsal sorumluluk-örgütsel vatandaşlık davranışı ilişkisinde bireysel sorumluluğun aracı rolü ve çalışanların kurumsal sorumluluk anlayışı ile örgütle özdeşleşmenin şartlı etkileri (Doktora tezi). *Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Halis, M. (2010). Örgütsel İletişim Ve İletişim Tatminine İlişkin Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14 (1), 217-230.
- Haski- Leventhal, D. (2009). Altruism and Volunteerism: The perceptions of altruism in four disciplines and their impact on the study of volunteerism, *Journal for The Theory of Social Behaviour*, 39(3), 271-299.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1977). İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş, Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.
- Karaca, Ş. (2010). Hizmet Sektöründe İlişki Pazarlaması. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 10(19) , 441-455.
- Karaçor, S., Şahin, A. (2004). Örgütsel İletişim Kurma Yöntemleri Ve Karşılaşılan İletişim Engellerine Yönelik Bir Araştırma. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4(8), 96-117.
- Karcioğlu, F., Timuroğlu, K., Çınar, O. (2009). Örgütsel İletişim Ve İş Tatmini İlişkisi Bir Uygulama, *Yönetim*, 20(63), 59-76.
- Kaya, U., Serçeoğlu, N. (2013). Duygu İşçilerinde İşe Yabancılaşma: Hizmet Sektöründe Bir Araştırma. *Çalışma ve Toplum*, 1 (36), 311-346.
- Knights, D., Morgan, G. (1991). Corporate Strategy, Organizations and Subjectivity: A Critique, *Organization Studies*, 12(2), 251-273.
- Krackhardt, D., Hanson, J. (1993). Informal Networks: The Company Behind The Chart. *Harvard Business Review*, 71, 104-111.

- Kocabaş, F. (2005). Değişime Uyum Sürecinde İç Ve Dış Örgütsel İletişim Çabalarının Entegrasyonu Gerekliliği. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 247-252.
- Koçel, T. (2013). *İşletme Yöneticiliği*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Organ, D. W. (1988). *Organizational citizenship behavior: The good soldier syndrome*. USA: Lexington Books.
- Ölçer, N, Koçer, S. (2015). Örgütsel İletişim: Kocaeli Üniversitesi Akademik Personeli Üzerine Bir İnceleme. *Global Media Journal TR Edition*, 6 (11), 339-383.
- Özdemir, S. G., Daşbaşı, S., Kesen, N. F. (2020). Üniversite Öğrencilerinin Aile Aidiyeti Ve Özgeci Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Konya İli Örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 23 (1), 101-111.
- Özkan, G. (2013). Çağrı Merkezlerinde Duygusal Emek Ve Örgütsel İletişim. *Selçuk İletişim*, 7(4), 64-80.
- Özkara, Z. U., Taş, A., Aydıntan, B. (2022). Algılanan kurumsal sosyal sorumluluğun özgeci davranış üzerindeki etkisi: Olumlu duygu durumunun aracılık rolü. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 8 (2), 364-386.
- Özler D. E. ve Ünver E. (2012). Psikolojik Sözleşmenin İş Tatmini Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 325-351.
- Özsağır, A., Akın, A. (2012). Hizmetler Sektörü İçinde Hizmet Ticaretinin Yeri Ve Karşılaştırmalı Bir Analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(41), 311-331.
- Patterson, K. (2003). Servant leadership: A theoretical model. *Dissertation Abstracts International*, 64(02), 570 (UMI No. 3082719).
- Rafaeli, A., Sutton, R. I. (1987). Expression of Emotion as Part of the Work Role, *The Academy of Management Review*, 12(1), 23-37.
- Robbins, S. P., Judge, T. A. (2012). *Örgütsel Davranış* (14 b.). (E. İ. Erdem, Çev.) Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Sezgin, F. (2005). Örgütsel Vatandaşlık Davranışları: Kavramsal Bir Çözümleme ve Okul Açısından Bazı Çıkarımlar, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(1), 317-339.
- Shamir, B., Kark, R. (2004). A single-item graphic scale for the measurement of organizational identification, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77(1), 115-123.
- Taylor, J. R., Cooren, F. (1997). What Makes Communication Organizational? How The Many Voices Of A Collectivity Become The One Voice Of An Organization. *Journal of Pragmatics*, 27, 409-438.

- Telman, N., Ünsal, P. (2005). İnsan İlişkilerinde İletişim. İstanbul: Epsilon Yayınevi.
- Tengilimoğlu, D. (2005). Kamu ve özel sektör örgütlerinde liderlik davranışı özelliklerinin belirlenmesine yönelik bir alan çalışması, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(14), 1-16.
- Thibaut, J. Walker, L. (1975). *Procedural Justice: A Psychological Analysis*, Hillsdale, NJ: Erlbaum
- Tutar, H. (2017). *Büro Yönetimi ve İletişim Teknikleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Ulutaş, M. (2011). *Örgütsel Demokrasi (Katılımcı Yönetim)*, Konya: Ulvita Yayıncılık.
- Uslu, B., Balcı, E. (2018). İlköğretim Okulu Öğretmenlerinin Örgütsel Vatandaşlık Davranışları ile Örgütsel İletişim Algıları Arasındaki İlişki. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 18(3), 461-489.
- Ümmet, D., Eksi, H., Otrar, M. (2013). Özgecilik (Altruizm) Ölçeği Geliştirme Çalışması. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11(26), 301-321.
- Ünlü, O., Yürür, S. (2015). Duygusal Emek, Duygusal Tükenme Ve Görev/ Bağlamsal Performans İlişkisi: Yalova'da Hizmet Sektörü Çalışanları İle Bir Araştırma. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37, 183-207.
- Van Fleet, D. D. (1988). *Contemporary Management*, Boston: Houghton Mifflin Company.
- Yavuzer, N. (2017). Bir Prososyal Davranış Kaynağı Olarak Özgeci Motivasyonun İlgili Alan Yazını Işığında Değerlendirilmesi. *HAYEF Journal of Education*, 14 (1) , 105-126.

Dr. Öğr. Üyesi Hale Eda AKDURU

2005 yılında Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümünden mezun olmuştur. İstanbul Üniversitesi İşletme Yönetimi ve Organizasyon anabilim dalında doktorasını tamamlamış olup, şu anda Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Milas Meslek Yüksekokulunda doktor öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. İşletme yönetimi, stratejik yönetim ve örgütsel davranış başlıca çalışma alanlarını oluşturmaktadır.

6. BÖLÜM

BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞUNDA HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ VE İŞGÜCÜ VERİMLİLİĞİ İLİŞKİSİ: PANEL ASİMETRİK NEDENSELLİK ANALİZİ

Dr. Arş. Gör. Mustafa ZUHAL
Gümüşhane Üni., İ.İ.B.F., İktisat Bölümü,
mzuhal@gumushane.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-4645-4628

Arş. Gör. Burak SEYHAN
Gümüşhane Üni., İ.İ.B.F., İktisat Bölümü,
burakseghan@gumushane.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-1026-1805

Doç.Dr. Mehmet AKYOL
Gümüşhane Üni., İ.İ.B.F., İktisat Bölümü,
makyol@gumushane.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-1173-200X

1. GİRİŞ

Hukukun üstünlüğü kavramı, basit anlamıyla bireylerin ve yöneticilerin hukuk kurallarına uyması gerekliliğidir. Modern devlet anlayışı ile ortaya çıkan hukukun üstünlüğü, özgürlüğü elinde bulunduran bireylerin sahip oldukları iradelerinin kontrol altına alınmasını ifade etmektedir. Thomas Hubber ile ortaya çıkan bu görüş, devletin kuruluş amaçlarından belki de en önemlisinin çıkarları çatışan ve bunun sonucunda aralarında rekabet oluşan bireylerin iradelerinin denetlenmesi olduğunu ifade etmektedir (Yaylalı, 2018: 96). Yasallık olarak da adlandırılan hu-

kukun üstünlüğünün kabulü alınan kararlarda hukuka bağlı kalınması ve yasal sınırların dışına çıkılmaması önem arz etmektedir (Şaşmaz, 2019: 151). Bir toplumu oluşturan gerçek ve tüzel kişiler arasında uyumun sağlanması hukukun üstünlüğünün toplumu oluşturan tüm otoriteler tarafından kabul edilmesine bağlıdır. Diğer yandan her biri aynı zamanda birer ekonomi aktörü olan toplum otoriteleri ile iktisadi sistem arasındaki sağlıklı ilişki, hukukun işlerliği ile yakından ilişkilidir (Ünlü ve Bozkuş, 2021: 3). Bir ülkede hukukun varlığı o ülkenin sosyal refahını etkilemenin yanı sıra iktisadi refahını da olumlu yönde etkilemektedir.

Ekonomik ve sosyal anlamda ulusların gelişmesinde ve ilerlemesinde hukukun üstünlüğünün önemli bir rolü vardır. Hukukun üstünlüğünün ön planda olduğu toplumlarda yolsuzlukla mücadele edilebilmekte, yoksulluk önlenmeye çalışılmakta, bireylerin ve kurumların hak ve özgürlükleri garanti altına alınabilmektedir (Altıntaş, 2021: 1183). Ülkelerin iktisadi gelişmişlik düzeyleri iktisadi ve politik kurumların hukuksal donanımları ile yakından bağlantılıdır. Diğer bir ifade ile hukukun üstünlüğü ekonomik büyümenin temel belirleyicilerinden biridir. Ekonomik büyüme ise gerek ulusal gerekse uluslararası piyasalarda ticari faaliyetlerin yoğunluğu ile yakından ilişkilidir. Bu bağlamda anlaşılır bir şekilde tanımlanmış yasal çevre, bir ülkenin iktisadi faaliyetlerini etkileyen önemli faktörler arasındadır (Gomez, 2016). Hukukun üstünlüğü bireysel mülkiyet edinme hakkının korunmasının yanı sıra adil ve eşitlikçi sözleşme hükümlerinin uygulanması, ticaret, borçlar ve iş hukuku kanunlarının adil bir şekilde belirlenmesi ve hayata geçirilmesine fırsat sunmaktadır.

Önemli bir kurumsal ön şart olma niteliği taşıyan hukukun üstünlüğünün iktisadi faaliyetleri belirleme gücü mikro ölçekte hiç şüphesiz üretim verimliliği açısından da geçerlidir. Üretimde verimlilik artışı ise büyük oranda işgücü verimliliği ile ilişkilidir. Nitekim kurumsal kimliğini oluşturmuş gelişmiş ülkelerde işgücü verimliliği gelişmekte olan ülkelere nazaran çok daha fazladır (Samargandi, 2018: 1063). İşgücü verimliliğinde meydana gelen artış, ilave çıktı oluşturulması, yaşam kalitesinin iyileştirilmesi ve nihayetinde toplumsal refah düzeyinin artırılarak ekonomik büyümeye katkı sağlaması gibi bir dizi pozitif etkiye

yol açmaktadır. İşgücü verimliliğinin artışında hukukun üstünlüğü ve kurumsal yapının önemi büyüktür. Kaliteli kurumsal yapı verimliliği pozitif yönde etkilemektedir. Hukukun üstünlüğünün ön planda olduğu ekonomilerde kurumsal çevre, kurumsal yapının iyileştirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Kurumsal kalitenin yeterince gelişmediği durumlarda beşeri sermayenin beceri, deneyim ve eğitiminin üretkenliğe dönüştürülmesi ve verimlilik üzerinde olumlu etki oluşturmasında ciddi sorunlarla karşılaşmaktadır (Poze ve Ganau, 2022: 2).

Hukukun üstünlüğünün kabul görmediği toplumlarda yönetimde şeffaflık ilkesinin geçerliliği, idari yaptırımların varlığı ve uygulanabilirliği, düzen ve güvenin tesisi, yolsuzluğun önlenmesi gibi faktörler verimlilik üzerinde etkilidir. Yine iş kazası ve meslek hastalıklarının azaltılması ve önlenmesine yönelik politikalar, işçi ve işveren ilişkilerinin iyileştirilmesi, işçi haklarını koruma altına alacak sendikalaşma sürecinin hızlanması ve sendikaların belirli hukuksal zeminde faaliyet sürdürmelerinin sağlanması ile işçi ve işveren arasındaki sözleşme hükümlerinin uygulanabilir kılınması gibi yaklaşımlar işgücü verimliliği üzerinde etkili olmaktadır (Yılmaz, 2017; Üstün, 1997). Diğer yandan kurum içerisinde hukukun işlerliği iş gücünün motivasyonunu ve tatmini olumlu yönde etkilemekte, kuruma olan bağlılığı maksimum düzeye çıkartmakta ve verimliliği arttırmaktadır (Yılmaz, 2019: 175).

1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinde geçen süre zarfında siyasi ve politik belirsizlikler yerini istikrarlı bir sürece bırakmış ve geleceğe dönük siyasi, politik ve iktisadi reform hareketleri hız kazanmıştır. Söz konusu istikrar politikaları kaynak dağılımında etkinliğe yol açmış ve üretimde verimlilik artışı sağlanmıştır (Ağayev ve Yamak, 2009: 182). Nitekim Loukoianova ve Unigovskaya (2004), tarafından yapılan bir çalışmada bahsi geçen verimlilik artışını doğrular nitelikte sonuçlar ortaya konulmuştur. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre 1971-1999 yılları arası dönemde işgücü verimliliği büyüme oranı yedi BDT ülkesi için ortalama % -1.8 iken 1998-2000 yılları arası dönemde % 4.1 düzeyine yükselerek hızlı bir iyileşme süreci sergilemiştir. Aynı şekilde toplam faktör verimliliği de 1998 yılından sonra artış eğilimi sergilemeye başlamıştır.

Bu çalışmada, BDT’de hukukun üstünlüğü ve işgücü verimliliği

arasındaki ilişkinin simetrik ve asimetrik Kónya Bootstrap Nedensellik Testi yardımıyla incelenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda bu ülkelere ait 2002-2021 dönemine ait işgücü verimliliği ve hukukun üstünlüğü verileri kullanılarak analiz yapılmıştır. Gerekli kurumsal yapısını oluşturarak hukukun üstünlüğünü sağlamaya çalışan bu ülkelerde, başta işgücü verimliliği olmak üzere hukukun üstünlüğünün ekonomik ve sosyal yansımalarının analiz edilmesi önem taşımaktadır. Ayrıca çalışmada hukukun üstünlüğünün, işgücü verimliliği başta olmak üzere çeşitli ekonomik etkilerine yönelik analizlerin oldukça sınırlı olduğu görülmüş ve bu açıdan literatüre katkı sunulması hedeflenmiştir. Aynı zamanda değişkenler arasındaki ilişki, simetrik nedenselliğin yanında, değişkenlerin pozitif ve negatif bileşenleri arasındaki ilişki asimetrik olarak incelenmektedir. Çalışmada bu açıdan hem özgünlük taşımakta hem de literatüre önemli katkı sunmaktadır.

Çalışmada giriş bölümünden sonra literatür incelemesi yapılmaktadır. Üçüncü bölümde, veri seti ve ampirik yöntem tanıtıldıktan sonra ampirik bulgulara yer verilmekte ve elde edilen sonuçlar tartışılmaktadır. Dördüncü bölüm olarak nihai aşmada sonuç ve değerlendirmeler yapılmaktadır.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Hukukun üstünlüğü ve işgücü verimliliği üzerine yapılan çalışmaların ve tartışmaların toplam faktör verimliliğinin (TFP) ve maddi ve maddi olmayan sermayeye yapılan yatırımların işgücü verimliliğine etkileri üzerinde yoğunlaştığı belirtilmektedir (Roth, 2022: 44). Aynı zamanda hukukun üstünlüğünün işgücü verimliliği üzerindeki doğrudan etkilerine yönelik yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Çalışmanın literatür incelemesinde ele alınan çalışmalar genel bu iki kapsamda yapılan çalışmalardan oluşmaktadır.

World Bank (2006) çalışmasında hukukun üstünlüğü ve maddi olmayan sermaye arasındaki ilişki regresyon analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bu kapsamda hukukun üstünlüğünün maddi olmayan sermayeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

Haggard vd. (2008), hukukun üstünlüğü ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkiyi korelasyon analizinden yola çıkarak; hukukun üstünlüğü, mülkiyet hakları, yolsuzluk, hukuki sözleşmeler, yasal mevzuat hükümleri, yönetim gibi alt kurumsal değişkenler kanalıyla incelemişlerdir. Ekonometrik bir yöntemin kullanılmadığı politika bazlı araştırmada hukukun üstünlüğünün toplam faktör verimliliği ve ekonomik büyüme artışı arasındaki yüksek korelasyonlu etkileri dikkate alınarak oldukça önemli bir faktör olduğu ortaya konulmuştur. Çalışmanın politik çıkarsamalar kısmında, hukukun üstünlüğünün egemen olduğu ülkelerde minimal devlet anlayışı olgusunun hâkim olabileceği, mülkiyet hakları ve sözleşme güvencelerinin etkin işletilmesi sayesinde ekonomik gelişmişlik düzeylerinin artırılması önündeki hukuki engellerin kaldırılabilmesi saptanmıştır.

De la Croix ve Delavallade (2011), hukukun üstünlüğü, demokrasi ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmalarında, geleneksel ekonomik büyüme teorileri ile yolsuzluk ve hukukun üstünlüğü endekslerini kısmi denge yaklaşımı çerçevesinde modellemiştir. Büyümenin altın kuralı ve sermayenin altın kuralı kavramlarının da araştırıldığı çalışma sonucu elde edilen bulgular hukukun üstünlüğünün düşük yolsuzlukların yüksek olduğu bir ekonomide yatırımlar, faktör verimlilikleri ve dolayısıyla da büyüme oranının düşük olduğunu göstermektedir. Yine çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer çıkarsamaya göre hukuk ve adli sistemin kalitesi ne kadar iyiye, yolsuzlukla ve bunun toplam faktör verimliliği ile ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkileriyle mücadele etmek o derece kolay olmaktadır.

Irmen ve Kuehnel (2014), mikro temelli bir büyüme oluşturarak hukukun üstünlüğü ve teknolojik inovasyon yatırımlarının toplam faktör verimliliği ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini içsel büyüme teorileri çerçevesinde araştırmışlardır. Pareto optimalitesi ve genel denge analizlerinin yapıldığı çalışma sonucunda, hukukun üstünlüğünün toplam faktör verimliliğindeki sürdürülebilir bir artış için gerekli koşul olduğu tespit edilmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular hukukun üstünlüğünün düşük olduğu ülkelerde ekonominin, büyümeyen ekonomi (no-growth trap) tuzağına düşebileceğini ortaya koymaktadır.

Van (2020), 2010-2019 araştırma dönemi için Afrika ülkelerini ele

aldığı çalışmasında çoklu regresyon modelini kullanarak matematiksel modelleme yapmıştır. Çalışmada açıklanan değişken olarak işgücü sermaye verimliliğindeki artışın (toplam faktör verimliliği) temsilcisi bir değişken olarak reel GSYH, açıklayıcı değişkenler olarak ise hukukun üstünlüğü endeksi ve mülkiyet hakları endeksi modele dâhil edilmiştir. Çalışma sonucu elde edilen bulgular, Afrika ülkelerinde hukukun üstünlüğü ve mülkiyet hakları birbirleriyle yüksek korelasyona sahip olduğunu ancak toplam faktör verimliliği üzerinde ikincil etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bir başka ifadeyle hukukun üstünlüğü ve mülkiyet hakları Afrika ekonomilerinin gelişmesinde anlamlı bir etkiye sahiptir ancak bu etki sınırlı düzeydedir.

Roth (2022), 1998-2005 araştırma dönemi için Avrupa Birliği ülkelerini ele aldığı çalışmasında panel regresyon analizini kullanarak ekonometrik tahminde bulunmuştur. Çalışmada hukukun üstünlüğü ile toplam faktör verimliliği arasındaki etkileşim araştırılmıştır. Analiz sonucu elde edilen bulgular araştırma dönemi için Avrupa Birliği ülkelerinde hukukun üstünlüğünün işgücü verimliliğini artırmak suretiyle toplam faktör verimliliğini artırdığını ortaya koymaktadır. Çalışmada ayrıca hukukun üstünlüğünün bir ekonomiyi bilgi ekonomisine dönüştürme sürecindeki yapısal değişim açısından da son derece faydalı olduğu politik çıkarılması elde edilmiştir.

Literatürde yer alan çalışmalara bakıldığında, hukukun üstünlüğünün hem toplam faktör verimliliği hem de maddi olmayan sermayeye yapılan yatırımlar üzerinden işgücü verimliliğinin önemli bir belirleyicisi olduğu görülmektedir. Aynı zamanda hukukun üstünlüğünün sağlandığı durumlarda, işgücü verimliliğinin arttığı ve bu durumun doğal bir sonucu olarak ekonomik kalkınma ve sosyal ilerleme süreçlerinin hızlandığı anlaşılmaktadır. Literatüre bağlı olarak çalışma kapsamında bu iki değişken arasında pozitif ilişki beklenmektedir.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışmada Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) (Azerbaycan, Ermenistan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Ukrayna) ülke grubuna ve 2002-2021 dönemine ait işgücü verimliliği ve hukukun üstünlüğü verileri kullanılır.

mıştır. Çalışmada kullanılan veriler ve kaynakları Tablo 1’de detaylı olarak gösterilmektedir.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Veriler ve Kaynakları

Değişken Adı	Temsil Değişken	Tanımlayıcı Değişken	Kaynak
İşgücü Verimliliği	labour	Çalışan başına çıktının yıllık büyüme oranı (Sabit 2017 % SAGP \$)	ILOstat
Hukukun Üstünlüğü	rulaw	Yönetişim (% 90 güven aralığı)	Dünya Bankası Dünya Yönetişim Göstergeleri, 2022
İşgücü Verimliliğinin Pozitif Bileşeni	pozlabour	Çalışan başına çıktının yıllık büyüme oranı (Sabit 2017 % SAGP \$)	ILOstat
İşgücü Verimliliğinin Negatif Bileşeni	neglabour	Çalışan başına çıktının yıllık büyüme oranı (Sabit 2017 % SAGP \$)	ILOstat
Hukukun Üstünlüğünün Pozitif Bileşeni	pozrulaw	Yönetişim (%90 güven aralığı)	Dünya Bankası Dünya Yönetişim Göstergeleri, 2022
Hukukun Üstünlüğünün Negatif Bileşeni	negrulaw	Yönetişim (%90 güven aralığı)	Dünya Bankası Dünya Yönetişim Göstergeleri, 2022

3.1. Ampirik Yöntem

Çalışmada, hukukun üstünlüğü ve işgücü verimliliği arasındaki ilişki Konya bootstrap nedensellik testi ile incelenmektedir. Bu nedensellik testinin uygulanabilmesi için, homojenliğin ve yatay kesit bağımlılığın olup olmadığının kontrol edilmesi gerekmektedir. Menyah, Nazlıoğlu ve Rufael (2014: 389) birimlerin bünyesinde var olan farklılıkların sonucunda eğitim katsayılarının homojen olma ihtimalinin düşük olduğunu belirtmektedirler. Bu sebeple homojenliğin olup olmadığının kontrol edilmektedir.

3.1.1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Panel veri analizlerinde birimlerde (ülkelerde) meydana gelen şoklardan diğer birimlerin (ülkelerin) etkilenip etkilemediğinin araştırılması gerekmektedir ve bu durum yatay kesit bağımlılığı testleri ile kontrol edilmektedir. Aynı zamanda bu testler, elde edilen sonuçların güvenilirliğini ve analizlere uygun modellerin seçimini belirlemektedir (Ün, 2018: 90). Bu çalışmada yatay kesit bağımlılığının kontrolü için, Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testi tercih edilmiştir. Modelde LM testi şu şekilde formülize edilmektedir:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta_i' x_{it} + \varepsilon_{it} \quad i = 1, 2, 3, \dots, N \quad t = 1, 2, 3, \dots, T$$

i =birim, t = zaman boyutunu β_i eğim katsayısını göstermektedir. Yatay kesit bağımlılık testinin boş hipotezi tüm t ve en az bir çift $i \neq j$ 'ler için $H_0 = Cov(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{jt}) = 0$ (Yatay kesit bağımlılık yoktur), alternatif hipotezi ise, $H_1 = Cov(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{jt}) \neq 0$ (Yatay kesit bağımlılık vardır) şeklinde oluşturulmaktadır (Menyah, Nazlıoğlu ve Rufael, 2014: 390). Analiz sonucunda elde edilen olasılık değerlerinin 0.05'ten küçük olduğu durumlarda sıfır hipotezi reddedilmekte ve yatay kesit bağımlılığının olduğu sonucuna varılmaktadır.

3.1.2. Homojenlik Testi

Panel veri analizlerinde farklı birimlerin aynı özellikleri taşıdığını öne sürmek güçlü bir hipotez olarak değerlendirilmektedir. Tüm ülkelerin homojen olduğunu diğer bir ifade ile benzer özellikler taşıdığını varsaymak heterojenliğin yok sayılması anlamına gelmekte ve analiz sonucunda yanıltıcı sonuçlar elde etme ihtimali ortaya çıkmaktadır (Kar, Nazlıoğlu ve Ağır, 2011: 688).

Pesaran ve Yamagata, (2008)'ya göre

$y_{it} = \alpha_i + \beta_i' x_{it} + \varepsilon_{it} \quad i = 1, 2, 3, \dots, N \quad t = 1, 2, 3, \dots, T$ şeklinde homojen olmayan eğim katsayılarına sahip modelde, β_i' eğim katsayıları arasındaki heterojenlik kontrol edilmektedir. Bu modelde boş hipotez;

$H_0 = \beta_i = \beta$ (Eğim katsayıları homojendir) tüm i 'ler için, alternatif hipotez ise,

$H_1 = \beta_i \neq \beta_j$ (Eğim katsayıları homojen değildir) $i \neq j$ şeklinde kurulmaktadır (Pesaran ve Yamagata, 2008: 54). Analiz sonucunda elde edilen olasılık değerinin 0.05'ten küçük olması durumunda H_0 hipotezi reddedilmekte ve birimlerin homojen olmadığı tespit edilmektedir.

3.1.3. Konya Bootstrap Nedensellik Testi

Konya Bootstrap Nedensellik Testi incelenen modellerde yatay kesit bağımlılığının ve heterojenliğin var olduğu durumlarda kullanılması uygun görülmektedir. Konya nedensellik testinde SUR (seemingly unrelated regression) tahmini ile modelleme yapılmakta ve her birim için ayrı Wald istatistiği elde edilmektedir. Aynı zamanda bu testte, değişkenlerin zaman serisi özelliklerinin göz ardı edilmesinden birim kök ve/veya eşbütünleşme testlerine gerek duyulmamaktadır. Bu nedenle bu testte değişkenler, birim kök testleri uygulanmadan kullanılmaktadır (Konya, 2006: 981). Aynı zamanda bu testte değişkenlerde veri eksikliğine yol açan fark alma gibi işlemlerin uygulanmamasından dolayı değişkenlerin eğilimlerinin kaybolmasının önüne geçilebilmektedir (Menyah, Nazlıoğlu ve Rufael, 2014: 391).

Konya Bootstrap Nedensellik Testi, aşağıda belirtilen formül sistemleri aracılığıyla tahmin edilmektedir (Menyah, Nazlıoğlu ve Rufael, 2014: 391):

$$Y_{1t} = \alpha_{11} + \sum_{j=1}^{P_1} \beta_{11j} Y_{1t-1} + \sum_{j=1}^{P_1} \delta_{11j} X_{1t-1} + \varepsilon_{11t}$$

$$Y_{Nt} = \alpha_{1N} + \sum_{j=1}^{P_1} \beta_{1Nj} Y_{Nt-1} + \sum_{j=1}^{P_1} \delta_{1Nj} X_{Nt-1} + \varepsilon_{1Nt}$$

ve

$$X_{2,t} = \alpha_{2,1} + \sum_{j=1}^{p_2} \beta_{2,1,j} Y_{1,t-1} + \sum_{j=1}^{p_1} \delta_{2,1,j} X_{1,t-1} + \varepsilon_{2,1,t}$$
$$X_{N,t} = \alpha_{2,N} + \sum_{j=1}^{p_1} \beta_{2,N,j} Y_{N,t-1} + \sum_{j=1}^{p_1} \delta_{2,N,j} X_{N,t-1} + \varepsilon_{2,N,t}$$

Formüllerde x bağımsız ve y bağımlı değişkeni, N: ülkeleri (i:1,2...N), t dönemi ve l: gecikmeyi göstermektedir. Testlerde ülkelere özgü kritik Wald değerleri hesaplanırken X'ten Y'ye ve Y'den X'e nedenselliğin olup olmadığı kontrol edilmektedir (Konya, 2006: 984).

3.1.4. Asimetrik Konya Bootstrap Nedensellik Testi

Çalışma simetrik Konya Bootstrap Nedensellik analizinin yanında, Asimetrik Konya Bootstrap Nedensellik testi uygulanmıştır. Bahmani-Oskooee ve diğerleri, (2016: 66) çalışmalarında geleneksel Granger nedensellik testindeki temel varsayımın, pozitif ve negatif şokların nedensel etkilerinin simetrik olduğunu belirtmektedirler. Ancak bu varsayım kısıtlayıcı olduğunu, çünkü yatırımcılar veya tüketiciler gibi ekonomik birimlerin genellikle olumsuz bir şoka olumlu bir şoktan farklı tepki verdiğini belirtmektedirler. Hatemi-J (2012: 448) çalışmasında örneğin insanların finansal piyasalardaki negatif bir şoka kıyasla pozitif bir şoka farklı tepkiler verdiğini vurgulamaktadır. Bu açıdan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi içerisinde pozitif ve negatif şokların ayrı analiz edilmesi önem arz etmektedir.

Pozitif ve negatif şoklar sırasıyla şu şekilde tanımlanmaktadır (Hatemi-J, 2012: 449): $\varepsilon_{1it}^+ = \max(\varepsilon_{1it}, 0)$, $\varepsilon_{2it}^+ = \max(\varepsilon_{2it}, 0)$ ve $\varepsilon_{1it}^- = \max(\varepsilon_{1it}, 0)$, $\varepsilon_{2it}^- = \max(\varepsilon_{2it}, 0)$.

Asimetrik Konya Bootstrap Nedensellik testinde $M_{x_t^+ \rightarrow y_t^+}(\omega) = 0$ H_0 hipotezi “ Y^+ nedeni değildir X^+ ” şeklinde kurulmaktadır (Bahmani-Oskooee ve diğerleri, 2016: 72). Boş hipotezi aynı şekilde negatif bileşenler için de kurulmaktadır.

3.2. Ampirik Bulgular

Çalışma öncelikli olarak tüm modeller için yatay kesit bağımlılığı testleri yapılmıştır. Yatay kesit bağımlılığı testi sonuçları Tablo 2-4'te gösterilmektedir.

Tablo 2: Labour ve Rulaw Yatay Kesit Bağımlılık Testi Sonuçları

CD Tests	Stat.	Prob.
LM	144.703	0.000***
CD _{lm}	8.553	0.000***
CD	6.654	0.000***
LM _{adj}	12.691	0.000***

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 anlamlılık düzeylerinde anlamlıdır.

Tablo 3: Pozlabour ve Pozrulaw Yatay Kesit Bağımlılık Testi Sonuçları

CD Tests	Stat.	Prob.
LM	164.011	0.000***
CD _{lm}	10.394	0.000***
CD	4.960	0.000***
LM _{adj}	11.514	0.000***

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 anlamlılık düzeylerinde anlamlıdır.

Tablo 4: Neglabour ve Negrulaw Yatay Kesit Bağımlılık Testi Sonuçları

CD Tests	Stat.	Prob.
LM	176.016	0.000***
CD _{lm}	11.538	0.000***
CD	7.362	0.000***
LM _{adj}	19.578	0.000***

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 anlamlılık düzeylerinde anlamlıdır.

Test sonucunda, çalışma kapsamında kurulan tüm modellerde yatay kesit bağımlılığının olduğu görülmektedir. Aynı zamanda modellerin homojenlik kontrolleri yapılmış ve sonuçlar Tablo 5-7 kapsamında gös-

terilmektedir.

Tablo 5: Labour ve Rulaw Homojenlik Testi Sonuçları

	Stat.	Prob.
Δ_tilde	4.159	0.000***
Δ_tilde_{adj}	4.492	0.000***

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 anlamlılık düzeylerinde anlamlıdır.

Tablo 6: Pozlabour ve Pozrulaw Homojenlik Testi Sonuçları

	Stat.	Prob.
Δ_tilde	23.578	0.000***
Δ_tilde_{adj}	25.467	0.000***

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 anlamlılık düzeylerinde anlamlıdır.

Tablo 7: Neglabour ve Negrulaw Homojenlik Testi Sonuçları

	Stat.	Prob.
Δ_tilde	19.363	0.000***
Δ_tilde_{adj}	20.915	0.000***

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 anlamlılık düzeylerinde anlamlıdır.

Homojenlik testleri sonucunda tüm modellerde homojenliğin olmadığı anlaşılmaktadır. Modellerde hem yatay kesit bağımlılığın olması hem de heterojenliğin olması Konya Bootstrap Nedensellik Testinin uygulanmasının uygun olduğunu göstermektedir. Çalışmada Konya Bootstrap Nedensellik Testinin yanında seriler pozitif ve negatif bileşenlerine ayrılarak Asimetrik Konya Bootstrap Nedensellik Testi de uygulanmaktadır. Öncelikle Konya Bootstrap Nedensellik Testi uygulanmakta ve sonuçlar Tablo 8’de gösterilmektedir.

Tablo 8: Konya Bootstrap Nedensellik Testi Sonuçları

H₀: rulaw nedeni değildir labour							
Ülkeler	Katsayılar	Standard Sapma	Wald İstatistiği	Olasılık Değeri	Kritik Değerler		
					1%	5%	10%
Ermenistan	0.028	0.306	0.008	0.965	46.344	22.680	14.710
Azerbaycan	0.503	0.482	1.087	0.732	29.717	17.473	12.350
Belarus	-0.142	0.220	0.415	0.953	119.538	63.521	46.136
Kazakistan	-0.081	0.100	0.658	0.815	71.336	35.965	24.392
Kırgızistan	-0.172	0.180	0.914	0.626	39.784	19.029	12.744
Moldova	-1.507	0.765	3.884	0.361	49.558	22.721	14.470
Rusya	0.198	0.247	0.640	0.766	73.674	35.468	24.037
Tacikistan	-0.086	0.065	1.779	0.564	53.545	25.598	16.566
Türkmenistan	-1.258	0.506	6.182	0.512	76.015	38.801	27.108
Ukrayna	-1.382	0.520	7.078	0.317	65.235	33.480	21.494
Özbekistan	-0.142	0.096	2.161	0.275	15.433	7.830	5.223

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 anlamlılık düzeylerinde anlamlıdır.

Nedensellik testi sonucunda, Wald istatistikleri ve olasılık değerlerine bakıldığında BDT’de hiçbir ülkede hukukun üstünlüğünden işgücü verimliliğine doğru nedensellik tespit edilememiştir. Çalışmada aynı zamanda işgücü verimliliğinden hukukun üstünlüğüne doğru nedensellik araştırması yapılmış ve sonuçlar Tablo 9’da gösterilmektedir.

Tablo 9: Konya Bootstrap Nedensellik Testi Sonuçları

H₀: labour nedeni değildir rulaw							
Ülkeler	Katsayılar	Standard Sapma	Wald İstatistiği	Olasılık Değeri	Kritik Değerler		
					1%	5%	10%
Ermenistan	-0.044	0.027	2.626	0.376	35.455	16.053	10.300
Azerbaycan	-0.051	0.017	9.006	0.431	75.454	37.497	26.960
Belarus	-0.173	0.112	2.398	0.461	43.780	21.711	14.184
Kazakistan	-0.403	0.094	18.460	0.371	101.563	55.251	40.641
Kırgızistan	0.233	0.068	11.901	0.144	55.166	24.053	15.847
Moldova	0.012	0.024	0.246	0.813	59.287	24.441	15.699
Rusya	-0.068	0.059	1.314	0.746	56.947	31.570	22.278
Tacikistan	0.284	0.155	3.380	0.209	19.654	9.255	6.036
Türkmenistan	-0.027	0.029	0.901	0.683	59.032	28.286	18.420
Ukrayna	0.071	0.016	20.672	0.073*	48.966	24.358	17.552
Özbekistan	-0.187	0.094	4.004	0.169	18.204	8.871	6.013

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 anlamlılık düzeylerinde anlamlıdır.

Nedensellik testi sonucunda BDT ülkelerinde Ukrayna haricinde hiçbir ülkede nedensellik bulunamamıştır. Ukrayna'da işgücü verimliliğinden hukukun üstünlüğüne yönelik pozitif nedensellik tespit edilmiştir. Ukrayna'da işgücü verimliliğinde meydana gelen % 1 birimlik artış, hukukun üstünlüğünü % 0.071 birim desteklemektedir.

Çalışmada simetrik Konya Bootstrap Nedensellik Testinin yanında, seriler pozitif ve negatif bileşenlerine ayrılarak asimetrik nedensellik incelemesi yapılmıştır. İlk olarak serilerin pozitif bileşenleri arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmekte ve sonuçları Tablo 10'da gösterilmektedir.

Tablo 10: Asimetrik Konya Bootstrap Nedensellik Testi Sonuçları

H₀: pozrularw nedeni değildir pozlabour							
Ülkeler	Katsayılar	Standard Sapma	Wald İstatistiği	Olasılık Değeri	Kritik Değerler		
					1%	5%	10%
Ermenistan	1.577	0.202	60.945	0.093*	128.271	75.758	59.393
Azerbaycan	-0.541	0.315	2.957	0.556	32.212	18.503	13.377
Belarus	0.879	0.106	68.409	0.085*	125.724	80.916	64.936
Kazakistan	0.601	0.075	64.345	0.058*	102.643	67.819	53.658
Kırgızistan	0.640	0.425	2.270	0.980	113.898	66.170	50.758
Moldova	1.436	0.531	7.307	0.978	172.260	108.776	85.597
Rusya	2.546	0.218	136.914	0.016**	157.714	93.141	71.999
Tacikistan	0.082	0.065	1.584	0.991	89.429	54.271	42.924
Türkmenistan	0.177	0.619	0.082	0.984	73.080	39.846	29.209
Ukrayna	0.516	0.991	0.271	0.999	123.583	78.207	59.867
Özbekistan	-0.166	0.084	3.926	0.376	32.168	17.420	12.609

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 anlamlılık düzeylerinde anlamlıdır.

Asimetrik nedensellik incelemesi sonucunda, serilerin pozitif bileşenleri arasında simetrik nedensellik sonuçlarından farklı nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Simetrik nedensellik sonuçlarına göre hiçbir ülkede hukukun üstünlüğünden işgücü verimliliğine nedensellik bulunmamaktadır. Ancak asimetrik nedensellik sonuçlarına göre,

Ermenistan, Belarus, Kazakistan ve Rusya’da hukukun üstünlüğünün pozitif şoklarından işgücü verimliliğinin pozitif şoklarına doğru pozitif nedensellik bulunmaktadır. Hukukun üstünlüğünün pozitif bileşenlerinde meydana gelen % 1 birimlik artış, işgücü verimliliğinde sırasıyla Ermenistan’da (% 1.577), Belarus’ta (% 0.879), Kazakistan’da (% 0.601) ve Rusya’da (% 2.546) birim artışa yol açmaktadır. Ülkeler bazında değerlendirildiğinde en yüksek etkinin Rusya’da ve Ermenistan’da olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar The World Bank (2006), De la Croix ve Delavallade (2011), Irmen ve Kuehnel (2014) ve Roth (2022) çalışmalarında elde edilen sonuçlar ile örtüşmektedir.

Ayrıca işgücü verimliliğinin pozitif bileşenlerinden hukukun üstünlüğünün pozitif bileşenlerine doğru nedensellik incelemesi de yapılmakta ve sonuçlar Tablo 11’de gösterilmektedir.

Tablo 11: Asimetrik Konya Bootstrap Nedensellik Testi Sonuçları

H ₀ : pozlabour nedeni değildir pozrulaw							
Ülkeler	Katsayılar	Standard Sapma	Wald İstatistiği	Olasılık Değeri	Kritik Değerler		
					1%	5%	10%
Ermenistan	-0.048	0.036	1.753	0.979	100.469	66.844	52.394
Azerbaycan	0.017	0.019	0.789	0.977	109.613	61.903	46.680
Belarus	-0.115	0.075	2.345	0.961	111.622	70.492	54.794
Kazakistan	-0.767	0.108	50.892	0.077	92.554	59.262	46.184
Kırgızistan	0.063	0.023	7.820	0.979	152.764	91.873	72.689
Moldova	-0.002	0.019	0.015	0.986	76.799	44.714	33.838
Rusya	-0.166	0.067	6.066	0.659	78.875	44.826	33.246
Tacikistan	0.224	0.107	4.356	0.874	82.747	51.640	39.583
Türkmenistan	0.036	0.015	5.603	0.969	157.482	95.587	73.325
Ukrayna	0.062	0.015	17.670	0.700	124.582	78.470	63.052
Özbekistan	0.346	0.107	10.462	0.907	206.946	118.376	89.689

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 anlamlılık düzeylerinde anlamlıdır.

İşgücü verimliliğinin pozitif bileşenlerinden hukukun üstünlüğünün pozitif bileşenlerine doğru Kazakistan hariç diğer ülkelerde nedensellik tespit edilememiştir. Kazakistan'da ise, işgücü verimliliğinin pozitif şoklarından hukukun üstünlüğünün pozitif şoklarına doğru negatif nedensellik görülmektedir. İşgücü verimliliğinin pozitif şoklarında meydana gelen % 1 birimlik artış, hukukun üstünlüğünün pozitif şoklarında % 0.767 birim azalışa neden olmaktadır. Aynı zamanda Kazakistan'da serilerin pozitif bileşenleri arasında çift yönlü nedenselliğin olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı zamanda serilerin diğer bileşeni olan negatif bileşenler arasındaki nedensellik ayrı bir model olarak incelenmektedir. Hukukun üstünlüğünün negatif bileşenlerinden işgücü verimliliğinin negatif bileşenlerine doğru nedensellik sonuçları Tablo 12'de gösterilmektedir.

Tablo 12: Asimetrik Konya Bootstrap Nedensellik Testi Sonuçları

H₀: negrulaw nedeni değildir neglabour							
Ülkeler	Katsayılar	Standard Sapma	Wald İstatistiği	Olasılık Değeri	Kritik Değerler		
					1%	5%	10%
Ermenistan	1.636	0.379	18.637	0.712	133.644	87.647	70.007
Azerbaycan	-2.712	0.696	15.182	0.190	50.819	29.591	21.788
Belarus	-0.484	0.096	25.614	0.176	73.079	44.217	33.726
Kazakistan	0.565	0.184	9.460	0.512	74.286	43.151	31.844
Kırgızistan	-0.083	0.123	0.455	0.837	51.558	25.364	17.660
Moldova	1.001	0.462	4.695	0.891	97.837	54.550	40.280
Rusya	-0.008	0.190	0.002	1.000	129.896	84.169	67.636
Tacikistan	0.142	0.041	11.821	0.554	93.020	57.185	43.585
Türkmenistan	0.759	0.204	13.817	0.492	108.482	60.449	44.976
Ukrayna	1.277	0.537	5.659	0.957	200.673	116.957	91.753
Özbekistan	-0.022	0.064	0.116	0.884	25.973	13.892	9.881

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 anlamlılık düzeylerinde anlamlıdır.

Çalışma kapsamında değerlendirilen ülkelerde hukukun üstünlüğünün negatif şoklarından işgücü verimliliğinin negatif şoklarına doğru nedensellik tespit edilememiştir. Ayrıca işgücü verimliliğinin negatif şoklarından hukukun üstünlüğünün negatif şoklarına doğru nedensellik ilişkisi incelenmiş ve sonuçlar Tablo 13'te gösterilmektedir.

Tablo 13: Asimetrik Konya Bootstrap Nedensellik Testi Sonuçları

H₀: neglabour nedeni değildir negrulaw							
Ülkeler	Katsayılar	Standard Sapma	Wald İstatistiği	Olasılık Değeri	Kritik Değerler		
					1%	5%	10%
Ermenistan	-0.009	0.021	0.169	0.974	86.443	51.649	38.622
Azerbaycan	0.071	0.007	93.526	0.010**	93.490	51.250	38.267
Belarus	0.167	0.025	43.032	0.030**	63.790	34.970	25.639
Kazakistan	-0.038	0.051	0.556	0.904	63.019	35.167	25.365
Kırgızistan	-0.040	0.038	1.112	0.607	29.059	15.633	11.196
Moldova	0.029	0.019	2.437	0.909	63.593	36.005	26.962
Rusya	0.125	0.029	18.077	0.617	105.135	67.271	52.972
Tacikistan	-0.112	0.117	0.912	0.863	55.376	32.910	24.683
Türkmenistan	0.068	0.017	15.085	0.024**	21.901	10.819	7.250
Ukrayna	0.032	0.012	6.514	0.998	194.068	119.805	95.023
Özbekistan	-0.281	0.088	10.204	0.381	56.603	31.652	23.046

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 anlamlılık düzeylerinde anlamlıdır.

Analiz sonucunda Azerbaycan, Belarus ve Türkmenistan'da işgücü verimliliğinin negatif şoklarından hukukun üstünlüğünün negatif şoklarına doğru pozitif nedenselliğin olduğu görülmektedir. İşgücü verimliliğinin negatif şoklarında meydana gelen % 1 birimlik artış, hukukun üstünlüğünün negatif şoklarında Azerbaycan'da (% 0.071), Belarus'ta

(% 0.167) ve Türkmenistan'da (% 0.068) birim artış neden olmaktadır.

Simetrik ve asimetric Kónya bootstrap nedensellik testleri sonucunda, değişkenler arasındaki ilişkilerin ülkelere ve modellere göre değiştii görülmektedir. Aynı zamanda serilerin pozitif ve negatif bileşenleri arasında farklı nedensellik ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Asimetrik analiz sonucunda, simetrik analizde görülemeyen nedensellik ilişkisi yakalanmış ve hukukun üstünlüğünün işgücü verimliliğinin önemli bir belirleyicisi olduğu tespit edilmiştir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Hukukun üstünlüğü, ekonomik kalkınma ve sosyal ilerlemenin en temel yapı taşı olarak görülmektedir. Hukukun üstünlüğünün sağlandığı toplumlarda, başta yolsuzluklar olmak üzere çeşitli yozlaşmaların önüne geçilebilmektedir. Aynı zamanda mikro temelden makro yapıya kadar çeşitli iktisadi faaliyetlerin önemli belirleyicisi haline gelmiştir. Hukukun üstünlüğünde etkilenen en önemli iktisadi değişkenler arasında üretim verimliliği yer almaktadır. Üretim verimliliğinin en önemli belirleyicisi olarak da işgücü verimliliği gösterilmektedir. Hukukun üstünlüğünü sağlamış ve kurumsal yapısını başarılı bir şekilde oluşturmuş ülkelerdeki işgücü verimliliğinin diğer ülkelere nazaran yüksek olduğu belirtilmektedir (Samargandi, 2018: 1063).

Kurumsal yapılarını oluşturarak ve hukukun üstünlüğünü sağlayarak iktisadi kalkınmasını sağlamaya çalışan ülkelerin başında 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden BDT ülkeler gelmektedir. Bu ülkeler bağımsızlıklarını ilan etmelerinin akabinde siyasi, politik ve iktisadi reform hareketlerine hız ve önem vermişlerdir. Söz konusu istikrar politikaları kaynak dağılımında etkinliğe yol açmış ve üretimde verimlilik artışı sağlanmıştır (Ağayev ve Yamak, 2009: 182). Bu açıdan bu ülkelerde hukukun üstünlüğünün işgücü verimliliği üzerindeki etkilerinin incelenmesi önem taşımaktadır. Bu çalışmada, BDT'de hukukun üstünlüğü ve işgücü verimliliği arasındaki ilişki simetrik ve asimetric Kónya Bootstrap Nedensellik Testi yardımıyla incelenmiştir. Bu ülkelere ait 2002-2021 dönemine ait işgücü verimliliği ve hukukun üstünlüğü

verileri kullanılarak analiz yapılmıştır. Simetrik nedensellik analizi sonuçlarına göre, yalnızca Ukrayna’da işgücü verimliliğinden hukukun üstünlüğüne doğru nedensellik tespit edilmiş, diğer ülkelerde herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Analizin ikinci aşamasında değişkenler pozitif ve negatif bileşenlerine ayrılarak asimetrik nedensellik incelemesi yapılmıştır. Asimetrik nedensellik sonucunda, hukukun üstünlüğünün pozitif bileşenlerinden işgücü verimliliğinin pozitif bileşenlerine doğru, Ermenistan, Belarus, Kazakistan ve Rusya’da pozitif nedensellik tespit edilmiştir. İşgücü verimliliğinin pozitif bileşenlerinden hukukun üstünlüğünün pozitif bileşenlerine doğru yalnızca Kazakistan’da negatif nedensellik bulunmuş, diğer ülkelerde nedensellik bulunamamıştır. Hukukun üstünlüğünün negatif bileşenlerinden işgücü verimliliğinin negatif bileşenlerine doğru hiçbir ülkede nedensellik tespit edilememiştir. Ancak işgücü verimliliğinin negatif bileşenlerinden hukukun üstünlüğünün negatif bileşenlerine doğru Azerbaycan, Belarus ve Türkmenistan’da pozitif nedensellik tespit edilmiştir.

Çalışmada yapılan analizler sonucunda, hukukun üstünlüğünde meydana gelen ilerlemelerin işgücü verimliliği üzerinde pozitif etkilerinin olduğu görülmüştür. İşgücü verimliliğinde meydana gelebilecek artışların başta üretim verimliliği olmak üzere ülkelerin ekonomik büyümesine kalkınmasına katkıda bulunması tahmin edilmektedir. Bu açıdan gelişmekte olan ülkelerde başta hukukun üstünlüğü olmak üzere sağlam temeller üzerine kurulmuş ve başarılı bir şekilde işlerlik kazandırılmış kurumsal yapıların ülkelerin ekonomik kalkınmalarına önemli katkılar sunabileceği anlaşılmaktadır. Bu çalışma 2002-2021 döneminde BDT ülkeleri kapsamında yapılmıştır. Ancak hukukun üstünlüğü ile başta işgücü verimliliği olmak üzere farklı iktisadi değişkenler arasındaki ilişki, farklı dönem ve ülke ve/veya ülke grupları ele alınarak incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Ağayev, S. ve Yamak, N. (2009). Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerinde Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 23(4), 179-204.
- Altıntaş, F.F. (2021). Analysis of The Rule of Law Performances of The G7 Countries: An Application with The Uta Method, Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences, , 4(12), 1181-1192. Doi:10.26677/TR1010.2021.900
- Bahmani-Oskooee, M., Chang, T., & Ranjbar, O. (2016). Asymmetric causality using frequency domain and time-frequency domain (wavelet) approaches. Economic Modelling 56, 66–78. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.03.002>.
- De La Croix, D. and Delavallade, C. (2011). Democracy, Rule of Law, Corruption Incentives, and Growth, Journal of Public Economic Theory, 13, 155-187.
- Gomez, L. (2016). How does rule of law affect firm performance? – Comparing the effect of rule of law in companies located in countries with different level of development, çevrimiçi erişim:06/12/2022 <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=142033>
- Haggard, S.M., MacIntyre, A. & Tiede, L.B. (2008). The Rule of Law and Economic Development, Annual Review of Political Science, 11, 205-234.
- Hatemi-J, A. (2012). Asymmetric causality tests with an application. Empir Econ 43, 447-456. DOI 10.1007/s00181-011-0484-x.
- ILOStat. (2022). Statistics on Labour Productivity. <https://ilostat.ilo.org/topics/labour-productivity/> adresinden alındı
- Irmen, A., & Kuehnel, J. (2014). Innovation, Growth, and the Optimal Enforcement of the Rule of Law. The Scandinavian Journal of Economics. 116 (3), 797-819.
- Kónya, L. (2006). Exports and growth: Granger causality analysis on OECD countries with a panel data approach. Economic Modelling 23, 978–992.
- Loukoianova, E. ve Unigovskaya, A. (2004). Analysis of Recent Growth in Low-Income CIS Countries, IMF Working Paper, WP/04/151.
- Menyah, K., Nazlıoğlu, Ş., & Rufael, Y. (2014). Financial development, trade openness and economic growth in African countries: New insights from a panel causality approach. Economic Modelling 37, 386–394.
- Pose, A.R. ve Ganau, R. (2022). Institutions and the productivity challenge for European regions, Journal of Economic Geography, 22, 1–25.
- Roth, F. (2022). The Rule of Law and Labor Productivity Growth by Businesses: Evidence for the EU, 1998–2005. F. Roth içinde, Intangible Capital and Growth Essays on Labor Productivity, Monetary Economics, and Political Economy, Vol. 1 (s. 43-72). Springer <https://doi.org/10.1007/978-3-030-86186-5>.

- Samargandi, N. (2018). Determinants of Labor Productivity in MENA Countries, *Emerging Markets Finance & Trade*, 54, 1063–1081.
- Şaşmaz, M.Ü. (2019). Geçiş Ekonomilerinde Hükümet Etkinliği, Hukukun Üstünlüğü ve Ekonomik Refah Arasındaki Nedensellik İlişkisi, *S.C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(2), 150-163.
- Ün, T. (2018). Panel Veri Modellerinin Varsayımlarının Testi. S. Güriş içinde, *Uygulamalı Panel Veri Ekonometrisi* (s. 73-101). İstanbul: Der Yayınları.
- Ünlü, A. ve Bozkuş, S. (2021). Hukukun Üstünlüğü - Makroekonomik Değişkenler: Seçili Ülkeler ve Türkiye Üzerine Bir İnceleme, *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 13(1).
- Üstün, R. (1997). İşgücünün Verimliliği Nasıl Artırılabilir?, *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 55 – 70.
- Van, G. (2020). The Impact of the Rule of Law and Property Rights On Economic Output in Africa: An Empirical Analysis of the Correlation between the Rule of Law, Property Rights, and Economic Output, *University Library of Munich Germany MPRA Paper*, 102024, 1-17.
- World Bank. (2006). *Where is The Wealth Of Nations? Measuring Capital for the 21st Century*. Washington, D.C.: The World Bank .
- World Bank. (2022). *The Worldwide Governance Indicators*. <https://info.worldbank.org/governance/wgi/> adresinden alındı
- Yaylalı, M. (2018). Hukuk Devleti ve Hukukun Üstünlüğü Kavramları: Albert Venn Dicey ve Hans Kelsen, *Liberal Düşünce Dergisi*, 23(91-92), 93-109.
- Yılmaz, A. (2017). Sosyal Güvenlik Hukukunda İş Kazası Kavramı: Kıta Avrupası Ve Anglosakson Hukuk İstemlerinden Birer Örnek İle Türk Hukuku Karşılaştırması, *Sosyal Güvenlik Uzmanları Derneği Sosyal Güvence Dergisi*, 6 (11), 107-127.
- Yılmaz, Y. (2019). İşgücü Verimliliğini Etkileyen Faktörlerin Analizi: Bütüncül Bir Yaklaşım, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul.

7. BÖLÜM

UKRAYNA RUSYA ÇATIŞMASINDA PROPAGANDANIN GÖRÜNEN YÜZÜ TIKTOK SAVAŞLARI

Dr. Kamuran GÜLARSLAN DEĞER
İstanbul Esenyurt Üniversitesi,
kamurandeger@esenyurt.edu.tr
Orcid no: 0000-0002-1592-2628

GİRİŞ

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de devletlerarasındaki savaşların psikolojik boyutu kitle iletişim araçları üzerinden gerçekleştirilen propaganda ile yürütülmektedir. 19. Yüzyılda doğrudan hitap tarzına dayanan propagan-da mesafeleri en aza indirgeyen yeni iletişim teknolojileri sayesinde yaygın şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde iletiler radyo, gazete, tele-vizyon ve sinemayla insanlara ulaştırılabilmekte, böylece kitleler kolay bir şekilde etkili bir propagandaya maruz kalabilmekteydiler (Bektaş, 2018: 180). Günümüz açısından ele alındığında ise bilgisayar, internet ve mobil teknolo-jilerinin geldiği en son aşamada enformasyonun geleneksel medya ile kıyas-lanamayacak ölçüde hızlı ve eş zamanlı olarak geniş kitlelere ulaşma imkânı devletlerin yanı sıra, çeşitli güç odaklarının propagandayı çok daha etkin bir şekilde kullanmasına olanak sağlamıştır.

Günümüzde modern savaşların gücü yeni enformasyon teknoloji biçim-lerinin gelişimine bağlı olarak değişmektedir (Stevenson, 215: 325). İletişim teknolojilerinin en son geldiği aşamada dünyanın herhangi bir yerinde yaşa-nan bir savaşla ilgili her türlü ayrıntıyı içeren enformasyon hızlı bir şekilde yayılmaktadır. Böylece savaşların özünü oluşturan güç kavramı, kitle ileti-şim araçları ile sahip olduğundan daha yoğun ve etkili bir şekilde insanlar

üzerinde tesir etmeye başlamıştır (Bıçakçı, 2012: 208). Bu bağlamda ele alındığında Ukrayna Rusya Savaşı'nda her iki tarafının propagandada etkin bir şekilde kullandığı TikTok adeta bir anlam yaratma savaşı alanı haline gelmiştir. Çünkü savaşlar bir boyutuyla da psikolojik harptir ve bu harbin kazanılmasında propagandanın en etkili şekilde kullanılması gerek ülke içinde gerek ise ülke dışı kamuoyundan destek alabilme amacını taşımaktadır.

Bu kapsamda çalışmada Ukrayna Rusya Savaşı'nda Tiktok videolarının üretilerek paylaşılmasının nedenleri sorgulanırken, bir yandan da savaş sırasında sosyal medyada propaganda aracılığıyla kamuoyunun nasıl şekillendirilmeye çalışıldığı üzerinde durulmaktadır. Literatür incelemesine dayalı olarak gerçekleştirilen kuramsal çalışma dijital dünya ve iletişim teknolojileri, kamusal söylem aracı olarak sosyal medya, dijital propaganda ve sosyal medyada rızanın inşası ve Ukrayna Rusya çatışmasında Tiktok savaşları başlıkları altında ele alınmaktadır.

1. DİJİTAL DÜNYA VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ

Dijital sözcüğünün birçok enformasyon bilimci tarafından devrim sözcüğü ile kullanıldığını belirten Mutlu (2016: 208), bazı kimselerin dijital devrimi, sanayi devriminden ya da insanlık tarihindeki bütün anlayış yapılarını değiştiren bir dönemi simgeleyen Gutenberg devriminden sonraki benzer bir değişimi içeren en büyük gelişme olduğunu ileri sürdüğünü belirtmektedir. Bu anlamda dijitalleşme, iletişiminin küreselleşmedeki en önemli unsurlardan biri olarak insanlar arasındaki iletişimin yanısıra, hayata bakış açımızı, düşünme ve algılama şekillerimizi de değişime uğratmıştır. Nitekim dijital dünyanın insan ve toplum üzerindeki etkisini açıklamaya çalışan McLuhan ve Powers da (2001: 25) insan eliyle oluşturulmuş yeterince gelişmiş her yapının dönüp kullanıcıyı kendi içine alma eğilimine sahip olduğuna işaret etmektedir. Buna göre teknoloji insan duyularından herhangi bir tanesini öne çıkarmaya zorlarken aynı anda öteki duyuları ise ya zayıflatır ya da geçici olarak tümüyle ortadan kaldırır. Bu süreç insanoğlunun kendi uzantılarına ilahi niteliğin bir biçimi olarak tapınma eğilimini bir kez daha hayata geçirir, diğer bir ifade ile insanoğlu “kendi makinasının bir yaratığı” haline gelir.

Nitekim modern insan günlük yaşantısının her bir anında, dijital teknolojilerin mucitlerinin yıllar öncesinden amaçladığı şekilde kaçınılmaz olarak yeni medya dünyasında yer almaktadır. Sayısal medyanın mucitlerinin amacı da zaten sadece fiziksel medyanın birebir benzeşimlerini yaratmak değil, insanlara yeni yollarla iletişim, öğrenme ve yaratma olanağı sağlayacak özelliklere sahip yeni bir medyum yaratmaktır (Aydoğan, 2021: 58). Yirminci yüzyılın başlarında iletişim ve hesaplama tarihi için en önemli yıl 1936 olmuştur. İngiliz Matematikçi Alan Turing “Hesaplanabilir Sayılar Üzerine” başlıklı çığır açan çalışmasında, sonraki yıllarda kendi adıyla anılacak olan genel amaçlı bir bilgisayarı “Evrensel Turing Makinesi” ni betimlemiştir. Bu makine yalnızca dört işlem yapabilmesine rağmen bir insan tarafından yapılabilecek her türlü hesaplamayı gerçekleştirmektedir. Makine sonsuz bir bant üzerinde sayıları okuyup yazarak çalışmakta ve her adımda bir sonraki komutu elde ederek verileri değerlendirerek sonuca ulaşmaktadır (Crowley, Heyer, 2019: 373).

1940’lı yılların ortalarında yapılan ilk bilgisayarın kültürel temsil, ifade ve iletişim sağlayan medya olarak fonksiyonunun olmadığını anlaşılmaktadır, sonrasında ise bilgisayarı kültürel makineye dönüştüren fikirler ve teknikler geliştirilmiştir. Bu sayede kullanıcılar metin yaratabilme, düzenleyebilme, çizim yapabilme ve sanal bir nesne etrafında dolaşabilme imkânına sahip olurken, Kay ve çalışma arkadaşları ise bu teknikleri sistematikleştirip grafik kullanıcı ara yüzü şemsiyesi altında toplayarak bilgisayarın kültürel bağlamda kendi diline sahip olmasını sağlamışlardır. Ortaya çıkan şey henüz bir başka medya değildir, ancak nitel olarak diğerlerinden farklı ve tarihsel olarak öncülü olmayan bir oluşum olarak nitelendirilir (Aydoğan, 2021: 66). Sonrasında ise varolan bütün iletişim araçları bilgisayarın erişebileceği sayısal verilere çevrilmiştir. Sonuç olarak grafikler, hareketli görüntüler, sesler, şekiller, alanlar ve metinler hesaplanabilir olmuş yani basitçe bilgisayar verileri öbeği haline gelerek yeni medya haline gelmiştir. Böylece artık yalnızca bir hesap makinası olan, kontrol mekanizması ve iletişim aygıtı olmaktan çıkan bilgisayar bir medya işlemcisi haline dönüşmüştür (Crowley, Heyer, 2019: 374). Bugün ulaşılan noktada dijital teknolojiler ve yeni medya insanların yaşamını sarmalarken bir yandan bireylerin diğer yandan ise toplumların geleceğini de inşa ettiği söylenebilir.

2. KAMUSAL SÖYLEM ARACI OLARAK SOSYAL MEDYA

Yüzbinlerce yıl önce insanlar birbirleriyle konuşmaya başladıklarında ilk ağı ortaya çıktığını ileri süren Poe (2019: 354), zaman içinde insanların yeni iletişim araçları icat edip onları bir öncekinden daha büyük yeni ağlar kurmak için kullandığını belirterek aslında bir anlamda yeni ağların eskilerinin üstüne tesis edildiğini ifade etmektedir. Konuşmanın üstüne yazı, yazının üstüne matbaa, matbaanın üzerine görsel işitsel iletişim araçları ve son olarak da görsel işitsel araçların üstüne internet, yani asıl ağ gelmiştir. Bugün gelinen noktada Castells'in ifadesiyle (2013: 158) günümüz dünyası ağ toplumu olarak isimlendirilmektedir. Ağ toplumunda iletişim alanı yoğunlaştıkça insanların kamusal söyleme daha çok katılımının yanı sıra, kolektif katılma ve kolektif hareketi daha iyi destekleme olanakları oluşmuştur.

Nitekim günümüzde başta Twitter olmak üzere birçok sosyal ağ herhangi bir konu ya da sorunla ilgili olarak kamuoyunun oluşumunda önemli bir rol üstlenmektedir. Habermas'ın ifadesiyle (2018: 205) insanlardan oluşan ve akıl yürüten kamusal topluluk ortak varlığın sorunları üzerinde uzlaşma sağlandığında vatandaşlardan oluşan akıl yürüten kamusal topluluk biçimini alır. Habermas tarafından halkın bilgiyi ve farklı görüşleri paylaştığı bir ağ olarak tanımlanan kamusal alan ise bireyler arasında iletişim kurulmasını ve ortak bir fikir oluşmasına imkân sağlar. İnsanların fikirler ürettiği ve bu fikirleri paylaşarak kamuoyunun oluşumuna katkı sağladığı kamusal alan, fikir alışverişinde bulunulan ve insanların birbirini etkilediği herhangi bir yer olabilir (Lilleker, 2013: 237-238). Burke'nin ifadesiyle gerçek anlamda demokratik bir ülkede vatandaşlar siyasal, toplumsal, ekonomik konu ya da sorunlarla ilgili düşünmenin ve düşüncelerini ifade etmenin en doğal hakları olduğunu bilirler. Öte yandan toplumu ilgilendiren konular hakkında sadece görevi gereği katılan ve bu kişilerin bir başkasının görüşüyle karşı karşıya gelmekten kaçındığı ülkelerde bu tür yaklaşımlar sergilenmez (Aktaran Habermas, 2018: 187). Bir ülkede demokrasinin varlığından bahsedilebilmesi için kamuoyu, kamuoyunun oluşumu için de vatandaşların özgürce düşünceleri ve yine özgür bir şekilde düşüncelerini ifade edebilme imkânına sahip olması gerekir. Günümüzde düşüncelerin ifade edilme ve paylaşılması artık sadece geleneksel medya değil, yeni medya üzerinden gerçekleşmektedir. Bu anlamda toplumu ilgilendiren herhangi bir sorun ya da konu hakkında insanların

düşüncelerini dile getirmesi ve üzerinde tartışılması demokrasi açısından oldukça önemli olmakla birlikte sosyal medyanın bazı çıkar odakları tarafından kolayca manipüle edilen bir araç olması nedeniyle de endişe kaynağı olarak da görülmektedir.

Bu noktada Lipman ve Habermas'ın kamuoyu ve kamusal alan ile ilgili eleştirel yaklaşımları kayda değerdir. Lipman (2020: 10) kamuoyunu tanımlanması kolay ancak tespit edilmesi zor bir kavram olarak değerlendirmektedir. Birey kişisel olarak sahip olduğu düşünsel ortamı kitle içinde bulamaz, ayrıca kitlelere yönelik olarak oluşturulan genel yargılar bireyin gerçeğe ulaşmasını engeller. Bu sebeple kamuoyu kavramı aslında genelde manipülasyon sonucunda ortaya çıkar. Özgün ve doğal olmadığı gibi insandan insana, insandan topluma değil örgütten insana doğru bir yol izler. Habermas da (2018: 315) basının evvelce bir kamusal topluluk olarak bir araya gelen özel şahısların akıl yürütme faaliyetlerini aktarabilip güçlendirirken, şimdi ise bu faaliyetin kitle iletişim araçları tarafından belirlendiğini ifade etmektedir. Buna göre yazı yazan özel şahısların yaptığı gazeteciliğin kitle iletişim araçlarının kamusal hizmet faaliyetine dönüştüğü yolda imtiyazlı bir temsil olanağı bulan özel çıkarların akını altında değişime uğramıştır. Bu durumda kamusal alanın gerçek fonksiyonunu tam olarak yere getirdiği söylenemeyeceği gibi demokrasilerde önemli bir yere sahip olan kamuoyunun sağlıklı oluşumu tartışmalı bir konu olarak değerlendirilmektedir.

Yeni medya aslında geleneksel medyanın yeni iletişim teknolojilerine uyarlanmış halidir. İnsanların çeşitli amaçlar doğrultusunda bir araya geldikleri, düşüncelerini açıkladıkları ve paylaştıkları alanlar olarak değerlendirilen sosyal medya, bir kamusal alan olarak ifade edilse de çeşitli güç odaklarının belirli hedefler doğrultusunda toplumu yönlendirmek için kullandığı bir manipülasyon aracına da dönüşebilmektedir. Örneğin geleneksel medyada olduğu gibi bazı haberlerin gündemde yer alması zorlaştırabilir, ya da çerçeveleme ile izleyicinin ilgisini önemli bir ayrıntıdan başka bir yöne çekilerek apolitik bir kamusal alanın yaratılması sağlanabilir. Siyasal iletişimde sıkça rastlanan haberin ambalajlanması, aşırı basitleştirilmesi, siyasi söylemlerin estetize edilmesi ve haberde duygusallaştırmanın kullanılması kamusal alanda siyasi olanı öteleme ve gelip geçici konulara ise daha fazla önem verilmesine olanak sağlar (Lilleker, 2013: 240).

Benzer şekilde Google, Facebook, Youtube, Instagram, Tik Tok, Twitter ve

bunun gibi ağların çalışmasını sağlayan dişlileri kullanıcılar ve onların ürettiği içerikler oluşturmaktadır. Ağlar genellikle nefret söylemi, tehdit, şiddet, pornografi gibi içerikleri kapsayan metinler, görseller, videolar konusunda hassastır ve benzer kategorilerin dişındaki konuları ise göz ardı edebilmektedir. Bunun sonucunda doğru olmayan, üzerinde oynanmış görsellerin, videoların ve güvenilir olmayan kaynaklardan paylaşılan bağlantıların manipölasyon amacıyla ağlar üzerinde dolaşımı sağlanmaktadır. Nitekim 2016 ABD başkanlık seçimleri sırasında yayılan ve doğru haberlerden daha çok etkileşim alan yalan haberlerin kullanıcıları manipüle ettiği ve kamuoyunu aldattığı yönündeki gerçek tüm dünyada sosyal ağların rolünün sorgulanmasına yol açmıştır (Uluk, 2018: 74).

3. DİJİTAL PROPAGANDA VE SOSYAL MEDYADA RIZANIN İNŞASI

Belirli çıkarlar doğrultusunda bireylerin ya da grupların başkalarının kanılarını ve davranışlarını etkilemek amacıyla önceden tasarlayarak ikna ve telkin tekniklerini kullanarak gerçekleştirdikleri eylemlere propaganda denilmektedir (Bektaş, 2018: 150). Sosyal bilimlerin egemen gündemini 1920’lerdeki Avrupa ve Amerika’da dönemin koşulları doğrultusunda propaganda yöntemi ile kamuoyuna şekil vermek, diğer bir ifade ile toplulukları istenilen şekilde yönetmek oluşturmaktaydı. Bu gündem doğrultusunda pasif izleyici ve doğrudan etkiyi anlatan “taşırma kemeri”, “hipodermik iğne” veya “sihirli mermi” olarak isimlendirilen kitle iletişim kuramları oluşturulmuştur. Bu ilk yaklaşımlar Avrupa ve Amerika’da 19’uncu yüzyıldan beri artan işçi hareketleri ve kitlelerin başkaldırısını kontrol etme gereksiniminden doğmuştur (Erdoğan ve Alemdar, 2010: 56). Çağdaş propandaya çok büyük katkıları olan Hitler ve Goebbels, Lenin’in uyguladığı propaganda yaklaşımını geliştirmiş ve her olgu için kullanılabilen kendi başına bir silah haline getirmişlerdir. Buna göre, Domenach’ında belirttiği gibi kendi öz gücü açısından ele alındığında gerçek bir psikolojik topçuluk olarak nitelendirilen propandada vurucu değerı bulunan her şey kullanılır (Aktaran Bektaş, 2018: 156).

1930’lar siyasal dünyasında gelişen psikolojik savaş düşüncesi, İtalya ve Nazi Almanya’sındaki liderlerin nutuk ile kitleleri harekete geçirme görüşü ile desteklenmiştir. Bu anlamda Goebbels, propaganda ve psikolojik savaşı

günümüzdeki anlamıyla ele alan ve geliştiren kişi olarak kabul edilmektedir. Goebbels, Hitlerin doğrudan ve polemikçi propaganda tekniği düşüncesinin aksine eğlenceyi en etkili propaganda biçimi olarak görmüştür ve Hitler ile çatışmasına rağmen bu yönde film, müzik ve kısa haber filmleri üretimini teşvik etmiştir (Erdoğan ve Alemdar, 2010: 56). Katolik Kilisesi, Stalin Rejimi ve Pol Pot'un yanısıra, Hitler gibi birçok diktatör lider tarafından toplumsal kontrol yöntemi olarak kullanıldığı için propaganda olumsuz algıya sahiptir. Bununla birlikte kamusal alanda hegemonyayı güçlendirmesi ve demokrasiye zarar vermesinden dolayı eleştirilere neden olan propagandanın günümüzde siyasal reklamcılık, halkla ilişkiler ve haber yorum yönetiminde yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir (Lilleker, 2013: 224). Totaliter sistemlerde insanların seçme özgürlüğünden bahsetmek mümkün değildir, çünkü kendilerine sunulan farklı seçenekler bulunmamaktadır (Kapani, 1992: 142). Nitekim propaganda çoğulculuğun olmadığı, farklı düşüncelerin dile getirilemediği totaliter toplumlarda ve savaş gibi iletişim alanının yoğun kontrolünün gerektirdiği koşullarda kullanılan bir yöntemdir. Bununla birlikte Komünist propagandanın SSCB'nin dağılmasını engelleyemediği düşünüldüğünde propagandanın asıl başarısının amaca ulaşmasına bağlı olarak değiştiği söylenebilir (Maigret, 2019: 73). Bektaş ise (2018: 153) ahlaki yönü olmayan ve ne olumlu ne de olumsuz olarak değerlendirilen propagandanın amaca ulaşabilir olmasını yaşama geçirildiği çevrede insanların sahip olduğu değerlere ve davranış şekline bağlı olarak değiştiğini belirtmektedir.

Rızanın imalatı tezi demokrasilerde yönetimlerin uyum, uzlaşma ve vatandaşlık görevine bağlılığın tersine, medya ve mesajlarının ustaca kullanımı sonucu halkın manipülasyonu yoluyla gerçekleştirildiğini savunmaktadır. İlk olarak 1922 yılında Walter Lippman tarafından ortaya atılan kavram demokraside propagandanın kullanımı fikrine dayanmaktadır. Buna göre belirli bir politika için rıza, gerekli illüzyonların uygulanması yoluyla üretilmekte ve genel olarak söz konusu illüzyonlarda siyasi liderler aşırı olmayan küçük anlaşmazlıklar var ederek bir meseleyi ortaya atmaktadırlar (Lilleker, 2013: 145). Öte yandan medyanın düşünceleri yansıtma gücü kadar susturma gücü de göz ardı edilmemelidir, çünkü kamuoyu ilişkisel değil tümüyle nesnelleştirilebilir bir gerçekliktir. Diğer bir ifade ile medya, bireylerin düşüncelerini dile getirme olanağı sağladığı gibi düşüncelerin yansıtılmasının da önüne geçebilir (Maigret, 2019: 256).

Nitekim Herman ve Chomsky siyasal iletişimde propagandist modelin hâkim olduğunu savunarak medyayı eğlendirmek ve bilgilendirmek için tasarlanmış bir seri sembol ve mesajı basit bir şekilde kamuoyuna ileten, boyun eğen bir aktör olarak konumlandırmaktadır. Diğer bir ifade ile fikirler üzerinde bir hegemonyanın olduğu ve gücün uzmanlaşmış bir sınıfın yani küçük bir elit grubun elinde toplandığı savunulmaktadır (Lilleker, 2013: 145). Chomsky'ye göre (Aktaran Değer, 2016: 158) kamuoyunun tahakküm altına alındığı süreçte kitleleri ikna etmekte kullanılan en etkili iletişim yöntemlerinin başında propaganda gelir. Bir toplumdaki propaganda çalışmalarına hâkim olan düşüncüyü, diğer bir ifadeyle hegemonyaya hizmet eden düşüncelerin algılanabilmesi için halkla ilişkiler endüstrisi liderlerinin, toplumdaki entelektüellerin, diğer bir ifade ile yazarların, gazetecilerin ve akademisyenlerin ne söylediğine bakmak yeterli olacaktır, çünkü propaganda modeline göre medyada yer alan haberler siyasal iktidarların yanısıra büyük sermaye kuruluşların amaçlarına ulaşmasına hizmet etmektedir (A.g.e.: 153).

Öte yandan günümüzde otoriter rejimler kitle iletişim araçları üzerinde sıkı kontrol yöntemleri uygularken internet yeni ve âdemi merkezîyetçi bir iletişim alanı sunmuştur. Dijital dünyadaki bu iletişim alanı ezilen grupları güçlendirme ve yeni bir demokrasi dalgasına başlatma potansiyeline sahiptir. 2000'li yılların ortalarında Facebook ve Twitter gibi sosyal medya platformlarının yükselişiyle dijital cihaz ve internet bağlantısı olan herhangi bir vatandaşın "kitlesele öz iletişim" kurması kolaylaşmıştır (Aktaran Solmaz, 2019: 224). "Kitlesele öz iletişim" kavramını ilk kez kullanan Castelles (2013: 17) günümüzde internetteki sosyal ağları, geleneksel medya organlarını kontrolü altına almış her türlü siyasal ve ekonomik gücün dışında kalan özerk alanlar olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte devletlerin ve çeşitli güç odaklarının çeşitli amaçlar doğrultusunda sosyal ağları propaganda aracı olarak kullandığı gerçeği göz ardı edilmemelidir. Diğer bir ifade ile dijital propagandada insanların yanı sıra internetin, bilgisayar ve mobil cihazların da kampanya sürecine dâhil olmaktadır. Dijital propagandanın geleneksel yöntemlerde olduğu gibi sadece hedef kitleye meydanlarda değil, internet erişiminin olduğu her yerde ve zamanda ulaşmak mümkündür. Diğer yandan iletişim teknolojisinin getirdiği yenilikler sayesinde dijital propagandada hedef kitle sadece mesajlardan etkilenen nesne değil, aynı zamanda iletişimin öznesi konumunda yer almaktadır (Aktaran Solmaz, 2019: 205).

4. RUSYA VE UKRAYNA ÇATIŞMASINDA TİKTOK SAVAŞLARI

Propagandanın Birinci Dünya Savaşı'nda yoğun olarak kullanıldığı ve propaganda etkinliklerinin kamuoyunda önemli yer tuttuğu bilinmektedir. Bu dönemde savaşı tarafların askerlerinin ve yaralıların konuşturulduğu mitinglerin yanı sıra, ABD'deki sinemalarda dört dakikada anlatılan acımasızlık içeren öyküler propaganda etkinliklerinden bazılarıdır. Bunun yanı sıra Alman askerlerinin Belçika'da çocukların ellerini kestiği yönündeki asılsız öyküler Almanlara karşı nefret duygusunun oluşmasında büyük başarı sağlamıştır. Bu tür acımasızlık öykülerinin çoğu uydurma olsa da insanların bu tarz hikâyelere inanmaları savaş sırasında propagandanın etkinlik alanını arttırmıştır. Bu nedenle savaş propagandası daha önceki tarihsel dönemlerde görülmemiş derecede etkili ve başarılı kullanıldığı için propagandanın gerçek yerini Birinci Dünya Savaşı'nda bulduğu değerlendirilmesi yapılır (Bektaş, 2018: 146-147).

Despotik yönetimlerin de gerek kendi kamuoyu gerekse uluslararası kamuoyunda ses bulabilmek için kitle propagandası amaçlı yapımların üretilmesini sağladıkları bilinmektedir. Örneğin Kuzey Koreli despot lider Kim Jong-il ünlü Güney Koreli yönetmen Shin Sanok'u kaçırap Kuzey Kore ile ilgili "çalışkan ve ezelden beri ezilen halk" temalı filmler yapmasını emretmiştir. San-ok, önderin başyapımcılığı altında Kuzey Kore ile ilgili olarak propaganda içerikli yedi film yapmıştır (Poe, 2019: 262). Siyasal propagandanın 20. Yüzyılın ilk yarısından itibaren büyük önem kazanan olgulardan biri haline geldiği anlaşılmaktadır. İkinci Dünya Savaşı esnasında da propaganda müttefik kazanmak, tarafsız ülkelerle iyi ilişkiler kurmak, düşmanın itibarını azaltmak ve onu zayıf düşürmek amacıyla yoğun şekilde kullanılmıştır. Lenin, Bolşevizmi yaşama geçirilmesinde büyük ölçüde propagandaya borçludur, yine Hitler de iktidara gelişinden 1940 yılına kadar bütün amaçlarına propaganda yöntemiyle ulaşmıştır. Farklı ideolojilere sahip olmakla beraber yakın tarihimizi derinden etkileyen bu iki lider birer devlet adamı olmadan önce birer propaganda dehası olarak kabul edilmektedir (Bektaş, 2018: 148).

Siyasi liderler daha çok iç ya da dış güçlerden kaynaklı ulusal tehdit algısının bulunduğu zamanlarda halkın desteğini ve konsensüsünü sağlamak için propaganda yöntemini kullanmaktadırlar. Eğer halk içeriden bölünmüş

ise herhangi bir askeri ya da ekonomik kampanya engellenmiş olacaktır, bu nedenle savaş hazırlıkları öncelikli olarak ülke içinde başlatılmaktadır (Lilleker, s.148). Bu noktada propagandanın yaşama geçirilmesi ve toplumsal iletişimin etkili bir şekilde sağlanmasında geleneksel medyanın yanında yeni medya teknolojileri de önemli bir yere sahiptir. Castells'in ifadesiyle (2012: 20-21) dijital çağda iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle medya, gerek küresel gerek ise yerel anlamda değişim içinde olan bir ağ üzerinden toplumsal hayatın tüm pratiklerine yayılmaktadır. Bunun sonucunda enformasyonun bilgisayar teknolojileri üzerinden küresel yayılımı 'terminal yurttaşı' kavramını doğurmuştur. Buna göre yakın ile uzak arasındaki zamansal ilişkinin yok olmasıyla insanlar daha yakınlarındaki kişisel ve komünal ilişkilerinin fiili fiziksel yakınlığı yerine ekran gerçekliğiyle daha ilgili hale gelmiştir. Diğer bir ifade ile dijital dünyadaki sanal gerçeklik terminal yurttaşı kavramı ile gerçekliği bütünlemek yerine gerçekliğin yerini almıştır (Stevenson, s.328). Nitekim günümüz modern savaşlarında insanlar ekranlarda hedefine doğru yol alan füzeleri takip eden kameraların ve cepheaden görüntüler ulaştıran gazetecilerin yer aldığı görsel bir savaşın birer izleyicisi haline gelmiştir (Lilleker, s.148). Bu anlamda savaşlarla ilgili haberlerin gerçeği aktarıp aktarmadığı ya da aktarıyor ise ne kadarını aktardığı sorusu önem kazanmaktadır.

Modern zaman savaşların tarihi aynı zamanda kitle iletişim araçlarının tarihi, diğer bir ifade ile medyanın da tarihi olarak da değerlendirilebilir. Nitekim savaşlar açısından medya tarihine bakıldığında televizyon ekranlarında yer alan ilk savaşın Vietnam olduğu, Körfez savaşında ise haberciler arasında sergilenen büyük mücadelenin televizyon ekranlarına yansıdığı söylenebilir (<https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya>, Erişim Tarihi: 03.10.2023). Diğer yandan 1994 tarihinde Çeçenistan'ın başkenti Grozni'yi işgal eden Rusya'nın Çeçen direnişini kısa sürede kıracağı düşünülürken, iletişim teknolojileri sayesinde olaylar beklenildiği şekilde gelişmemiştir. Çeçenlerin ölen Rus askerlerinin fotoğraflarını İnternet'e yüklemesi ve tüm dünya kamuoyuyla paylaşması çatışmanın seyrini değiştirmiştir. Bu anlamda Çeçenler savaşta başta internet olmak üzere bütün medya imkânlarını kullanarak, bilgi savaşının ilk örneklerini vermiştir. Rusya ve Çeçenistan arasında yaşanan siber saldırılar günümüz modern savaşlarında gerçekleştirilen siber savaşların ilki olarak tarihe geçmiştir (Bıçakçı, 2012: 209). ABD'nin 2004 tarihinde Irak'a gerçekleştirdiği operasyon YouTube kanalına yansırken, 2012 tarihinde İsrail Devleti ve

Hamas arasında yıllara dayanan gerilimin Twitter’da ses getirdiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde 2016 tarihinde IŞİD terör örgütü ile çatışan Irak askerinin görüntüleri Facebook üzerinden yayımlanırken, bugün ise Ukrayna ve Rusya arasında yaşanan çatışmaların bu kez TikTok üzerinden dünya kamuoyuyla paylaşıldığı görülmektedir. (<https://www.cumhuriyet.com.tr>, Erişim Tarihi: 03.10.2023). Öyle ki Rusya ve Ukrayna arasındaki propaganda savaşında TikTok, savaşla ilgili üretilen sahte videoların milyonlarca kişi tarafından izlendiği sosyal medya platformlarından biri haline gelmiştir. Farklı sosyal medya platformlarında savaşla ilgili olduğu iddia edilen aslında izleyicileri yanlış yönlendiren sahte fotoğraf ve videolar paylaşılmıştır. Örneğin Ukrayna ile ilgili olduğu iddiasıyla paylaşılan ancak BBC’nin yıllar öncesine ait olduğunu teyit ettiği bir görüntü sosyal medyada sadece bir günde 27 milyon kez izlenmiştir (<https://www.bbc.com>, Erişim Tarihi: 03.10.2022).

Rusya’nın Ukrayna’yı işgalinin ilk görüntülerinin vatandaşlar aracılığıyla TikTok üzerinden yayınlanmış olması Rusya-Ukrayna savaşının “TikTok Savaşları” olarak yorumlanmasına yol açmıştır. Savaş sırasında TikTok’ta Ukrayna’da füze saldırılarıyla tahrip olan binalar, boş market rafları, benzin istasyonlarının önünde yığılmış uzun araba kuyrukları ve patlama anında cam kırıklarına karşı nasıl korunması gerektiğine dair bilgi içerikli videolar paylaşılmıştır. Rusya saldırısıyla ilgili olarak “İnsanların bunun bir şaka olmadığını anlamasını istiyorum, bu Ukraynalıların karşı karşıya olduğu ciddi bir durum” mesajını paylaşan ve görüntülerde duman saçarak gökyüzünde ilerleyen bir füzeyi paylaşılan TikTok videosu paylaşımı ise 131 binden fazla yorum almıştır. Ukrayna’nın başkenti Kiev’de işgalin ilk günü yayınlanan ve şehre havai fişek gibi düşen füzeleri görüntüleyen TikTok videosu ise bazı çevrelerce adeta işgalin belgeseli olarak yorumlanmıştır. Bir başka kullanıcının video paylaşımında ise Ukrayna’da savaş sırasında “Tipik bir gün” adını taşımakta ve bir sinema binasının bombalanma görüntüleriyle sona ermektedir (<https://www.cumhuriyet.com.tr>, Erişim Tarihi: 03.10.2023). Ukraynalıların savaş görüntülerini paylaşarak tüm dünyaya mesajlarını aktardıkları Tiktok videoları karşısında Rusların da dijital platformda propaganda çalışmalarına yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Örneğin “Z” harfinin yazılı olduğu siyah tişörtler giyen bir grup tarafından Güney Cephesi adı verilen dijital medya platformu aracılığıyla Rusya lideri Vilademir Putin’i destekleyen içeriklere sahip videoların TikTok’un yanısıra Youtube, Telegram gibi sosyal medya platformlarından paylaşılmıştır. Başta TikTok olmak üzere

pekçok sosyal medya platformunda söylenilenin aksine Rus ordusunun girdiği topraklarda barış ve huzuru getirdiği mesajı dünya kamuoyuyla paylaşmıştır (<https://www.bbc.com>, Erişim Tarihi: 04.10.2022).

SONUÇ

Castells (2012: 20) insanların zihinlerinde anlam yaratmanın güçlü bir iktidar kaynağı olduğunu belirterek, asıl iktidar mücadelesinin insanların zihinlerinde anlam yaratma savaşı olduğunu söylemektedir. Bu anlamda bir toplum ya da ülke üzerinde zora ve şiddete dayalı egemenlik kurma çabasına dayanan savaşlarda, tarafların gerek kendi toplumları gerek ise dünya kamuoyunun desteğini alabilmek amacıyla gerçekleştirdikleri propagandanın anlam yaratma savaşı üzerinden kurgulandığı söylenebilir. Nitekim Rusya ve Ukrayna savaşında her iki tarafın sosyal medyada özellikle TikTok hesaplarında tüm dünya ile paylaştıkları videoları kendi ülke kamuoyu ve dünya kamuoyuna bir yandan savaşmaktaki haklı gerekçelerini, diğer yandan ise savaşta kendi vatandaşlarının uğradığı zulmü anlatmayı hedeflemektedir.

Siyasal iletişimde duygusal zekâ kuramına göre insan duygularının tetikleyicinin öfke, baskılayıcısının korku olduğu ileri sürülmektedir. Bu doğrultuda ele alındığında savaşın psikolojik boyutunu yönetmek amacıyla kullanılan propaganda ile öfke gayri adil bir eylemin algılanması ve eylemden sorumlu kişinin tanımlanmasıyla birlikte artar. Korku duygusu ise tehlikeden kaçınmayla ilişkili olan tedirginliği tetiklerken, bir yandan da iletişime dayalı bir eylem sürecinde diğer bireylerle dayanışmaya dönüştüğünde öfkeyi harekete geçirerek risk alma davranışını beraberinde getirir. Böylece dijital dünyada ağlar oluşturan bireyler korkuyu coşku sayesinde aştıklarında ise bilinçli ve kolektif bir aktöre dönüşürler (A.g.e.: 190). Bu anlamda ele alındığında Ukrayna Rusya Savaşı'nda savaşın psikolojik boyutunda yer alan propaganda da TikTok videoları, insanların korku ve öfke duygularını harekete geçirerek kimi zaman düşman tarafı yıpratma kimi zaman ise kendi toplumuna moral kazandırma hedefleri doğrultusunda kullanılmaktadır. Propaganda savaşındaki hedeflere ulaşılmasında ise yeni medya teknolojilerinin en etkin şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aydoğan F. (Ed). (2021). Yeni Medya Kuramları I. Manovic L., “Alan Key ve Evrensel Medya Makinesi”. (47-69). İstanbul: Der Yayınları.
- Bektaş, A. (2000). Kamuoyu, İletişim, Demokrasi. Domenac, J.B. (1995). “Politika ve Propaganda”, s.156. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Bıçakçı, S. (2012). “Yeni Savaş ve Siber Güvenlik Arasında NATO’nun Yeniden Doğuşu”, *Uluslararası İlişkiler*, 9 (34), 205-226.
- Castelles (2013). Umut ve İsyân Ağları. (Çev. E. Kılıç). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Crowley D., Heyer P. (2019). İletişim Tarihi. (Çev. Berkay Ersöz). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Değer, K. (2016). Siyasal Korkuların Üretimi ve Yayılımında Kitle Medyasının Etkisi. Ankara: Nobel Yayınları.
- Habermas, J. (2018). Kamusalılığın Yapısal Dönüşümü. (Çev. T. Bora, M. Sancar). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kapani, M. (1992). Politika Bilimine Giriş. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Lilleker, D.G. (2013). Siyasal İletişim Temel Kavramlar. (Ed. Y. Devran, A. Nas ve diğ.). İstanbul: Kaktüs İletişim.
- Lippman, W. (2020). Kamuoyu. (Çev. O. D. Yılmaz). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Maigret, E. (2019). Medya ve İletişim Sosyolojisi. (Çev. H. Yücel). İstanbul: İletişim Yayınları.
- McLuhan M. & R.Powers B. (2001). Global Köy. (Çev. B. Ö. Düzgören). İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Mutlu, E. (2016). Globelleşme, Popüler Kültür ve Medya. Ankara: Ütopya Yayınları.
- Poe, T.M. (2019). İletişim Tarihi. (Çev. U. Y. Kara). 2. Baskı. İstanbul: Isık Yayınları.
- Rusya’nın Ukrayna’yı işgali sonrası sosyal medyada savaşla ilgili paylaşılan gerçek dışı fotoğraf ve videolar, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-60623850>, Erişim tarihi: 03.10.2022.
- Stevenson, N. (2015). Medya Kültürleri Sosyal Teori ve Kitle İletişimi. (Çev. G. Mumcu, B. 3Aksoy). Ankara: Ütopya Yayınları.
- Solmaz, B. (Ed.). (2019). Siyasal İletişimin Dijital Dönüşümü. Farkas J. (2018). “Persuasion in the Digital Age: A Theoretical Model Of Persuasion in Terse Tex”. A Doctaral Thesis. Loughborough University.Uk.” s. 5. Joweth G.S. (2015). Propaganda and Persuation USA: SAGE Publications, Inc. s.397. Ankara: Literatürk Academia.

Uluk, M. (2018). Hakikat Sonrası Çağda Yeni Medya ve Yalan Haberler. Konya: Dorion Yayınları.

Ukrayna-Rusya krizini bir de böyle okuyun: Birinci TikTok Savaşı, <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/ukrayna-rusya-krizini-bir-de-boyle-okuyun-birinci-tiktok-savasi-1918360>, Erişim tarihi: 03.10.2023.

8. BÖLÜM

SIYASET BİLİMİ EĞİTİMİNDE TEMEL YÖNTEMLER

Doç.Dr. Recep GÜLMEZ

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

rgulmez@erzincan.edu.tr

GİRİŞ

Siyaset bilimi alan olarak sosyal bilimlerin çatısı altında temelde iyi vatandaş olmanın ilke ve uygulamalarını vatandaşlara öğreten, ideal devletin yapısı ve hedeflerine dair kavramlaştırmalar yapan, siyasal davranış ve demokrasi konularını anlamlandırmaya çalışan, diğer devletlerle ilişkilerin temellerini açıklayan bir bilim dalıdır. Ancak tüm bu konuların açıklanması ve anlamlandırılabilmesi için sosyal bilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi siyaset biliminin üniversitelerde öğretilmesinde yeterli metodolojik çalışma yapılmamıştır. Nitekim Türkiye’de üniversitelerde siyaset bilimi bölümlerinde¹ Amerika Birleşik Devletlerinde veya Batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Siyasal Metodoloji kürsüsü bile bulunmamaktadır². Metodoloji ile ilgili araştırmalar bilimsel araştırma yöntemleri dersi ile sağlanmaktadır. Oysaki ABD’de birçok üniversitede siyasal yöntembilim kürsüsü bulunmakta ve bu kürsü altında siyaset biliminin nasıl öğretileceği ile ilgili bir araştırma alanı takip edilmektedir³. Siyaset biliminin yönetsel açıdan Türkiye’de yeterlilik arz etmeme-

---

1 Çeşit nominasyonlar kullanılmaktadır örneğin, Siyaset Bilimi Kamu Yönetimi, Siyaset ve Küresel Araştırmalar, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler vb.

2 Burada ABD üniversite yapısını takip eden Boğaziçi Üniversitesi hariç diyebiliriz. Ancak söz konusu üniversitede siyaset bilimi bölümünde Siyasal İktisat ve metodoloji adı altında bir kürsü bulunmasına rağmen Siyaset Biliminin Öğretilmesi ile ilgili herhangi bir ders veya araştırma alanı mevcut değildir.

3 <https://www.usnews.com/best-graduate-schools/top-humanities-schools/political-methodology-rankings> (Erişim Tarihi: 20.12.2022)

sinin beşeri, tarihsel ve siyasi kökenleri söz konusudur. Ancak bu yetersizlik siyaset bilimi alanında çalışan araştırmacıların yöntem takip etmediği anlamına gelmemektedir. Bu çalışmamızda özellikle siyaset biliminin öğretiminde pedagojik sorunlar olduğu ve bu sorunların kaynağı/kaynakları tartışılacaktır.

Siyaset bilimi üniversitelerde sadece siyaset bilimi veya kamu yönetimi bölümünde okutulan bir ders olmayıp vatandaşlık ve kamu kurumlarının işleyişine odaklanan tüm bölümlerde okutulması gereken/okutulmakta olan bir alandır. Bu açıdan siyaset biliminin doğru bir şekilde öğretilmesi, öğrencilerin alana ilgi duyması öğretmenin/akademisyenin öğretim yöntemine bağlıdır. Öğrencinin derse olan ilgisi ve motivasyonu, öğretim teknik ve yöntemlerine bağlı olduğundan sınıf içerisinde yöntem kavramı bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak öğreticilerin pedagojik formasyon almamaları veya daha sonra öğretim teknikleri ile ilgili hazırlık olmaması dersin klasik öğretmen temelli öğretim yöntemi ile öğretilmesine yol açmaktadır. Oysaki başta ABD olmak üzere birçok batı Avrupa ülkesinde siyaset bilimi öğreticilerinin yöntembilim vasıtasıyla siyaset bilimi öğreticisi/öğretmeni yetiştirilmektedir. Bu çalışmamızda Türkiye’de bulunan siyaset bilimi bölümlerinde yöntembilim alanında yapılan çalışmalardan bahsedilecek olup siyaset biliminde dünyada yaygın olarak kullanılan yöntemlere değinilecektir. Böyle bir konuyu ele alması ve gündeme taşınması nedeniyle çalışmamız orijinaldir.

Siyaset bilimi öğretiminde kullanılan teknik ve öğretim yöntemine ilişkin ilk tartışmaları ele alan *Goals for Political Science (Siyaset Biliminin Hedefleri)*(Association, 1951) adlı eserde siyaset biliminin öğretiminin klasik öğretmen merkezli, eleştiriden uzak ve sadece bilgi transferini amaçlayan bir yöntemin takip edilmesi eleştirilerek değerlendirilmiştir. Amerika Birleşik Devletlerinde 252 kuruma 15 sayfalık sorulardan oluşan anket, yöntem, vatandaşlık, uluslararası ilişkiler, kamu hizmeti, alan yeterliği, sosyal bilimlerle ilgili dersler, lise-üniversite ilişkisi, lisansüstü eğitim gibi konuları içermiştir. Türkiye’de ise siyaset biliminin öğretimi ile ilgili ele alınan ilk eser olarak görülebilecek araştırma Erozan ve Turan (2004) tarafından yapılmıştır. Ancak yine bu çalışmada yöntem veya teknikten daha ziyade siyaset biliminin tarihsel gelişimi ele alınmış ve siyaset biliminin Türkiye’de kıta Avrupa’sından Fransız ve Alman ekollerinden esinlenirken Anglosakson dünyadan çok uzak olmadığı da vurgulanmıştır. Ayrıca, siyaset biliminin eğitim öğretimde özellikle yükseköğretimde açılan bölüm ve lisansüstü programlar yoluyla ge-

liştiği belirtilmektedir. Ancak öğrencilerin siyaset bilimi uzmanı (politolog) olarak yetişmesinde izlenecek yol ve yöntemler ile ilgili bir konuya değinilmemiştir. Bu çalışmamızda daha çok takip edilmesi gereken yöntemler ele alınacak olup tarihsel kökenlere kısaca değinilecektir.

1. TÜRKİYE’DE SİYASET BİLİMİNİN TEMELLERİ

Siyaset biliminin bilim olarak temelleri 19. Yüzyıla dayanmaktadır. Ancak teori ve uygulama alanı resmi olarak kurumsallaşmasından çok öncesine aittir. Türkiye’de aynı tarihlerde siyaset bilimi ile ilgili temeller atılmıştır. Siyaset bilimi Anglo-Sakson ülkelerde ahlak felsefesinden doğmuşken dünyada ve özellikle kıta Avrupa’sında hukuk disiplininin ortaya çıkmıştır. Bu yüzden bugün birçok yerde özellikle Fransa’da siyaset bilimi hukuk bilimleri ile anılmaktadır. Batı’yı özellikle Kıta Avrupa’sını modernleşme ve bilim açısından takip eden Türkiye’de yine hukuk disiplininin doğan siyaset bilimi kavramını alan yazına kazandırmıştır. Türk siyaset biliminin gelişimine bakıldığında Fransız modeli ağırlık kazanmaktadır. Her ne kadar bugün ABD siyaset bilimi açısından takip edilse de Fransız siyaset bilimi ekolü yerini korumaktadır. Fransa’da Emile Boutmy tarafından kurulan *Ecole Libre des Sciences Politiques* (1871) yani bugünkü adıyla *Sciencepo* Türkiye’den giden Jön Türklerin ana durağı olmuş ve siyasal deneyimleri bu okulda atmışlardır (Mardin, 2017). Çankaya’dan alıntılaman Erozan ve Turan (2004) ilk siyasal okulun 1859 yılında *Mülkiye* adıyla İstanbul’da açıldığını bilgi dolu üst ve orta düzey bürokrat yetiştirmeyi amaçladığını belirtmektedirler. Ancak klasik bilgi aktarma tarzında burada eğitim verildiği aşikârdır. Nitekim *Mülkiye*’nin ders programı ağırlıklı olarak kıta Avrupası siyaset biliminin “Osmanlı’ya” aktarımına dayanmaktadır. Cumhuriyetin kuruluşu sonrası diğer devlet kurumlarında olduğu gibi Mülkiye’de Siyasal Bilgiler Fakültesi adıyla 1931 yılında Cumhuriyetin başkenti Ankara’ya taşınmıştır. Burada rejime sadık memur ve bürokratların yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Devletin ideolojik eğitim merkezi olarak adlandırılabilen *Mülkiye* Atatürk İlke ve İnkılaplarına ve kurumlarına sıkı sıkıya bağlı bürokratlar yetiştirilmiştir.

1950’lerden sonra çok partili hayat siyaset biliminin gelişimine katkıda bulunarak yeni açılan üniversitelerde okutulmaya başlanmıştır. Demokrat Par-

ti politikalarının ABD'ye yaklaşması ile siyaset bilimi alanı daha çok ABD merkezli düşünceye eğilim göstermiş ve siyaset bilimi öğrencileri kıta Avrupa'sından daha ziyade ABD'ye gitme yaklaşımı içerisine girmişlerdir. 1960lar sonrası dönemde siyaset biliminin okutulmasının hükümetin doğru politikalar yürütmesi adına zorunlu olduğu anlaşılmıştır. Bu yüzden siyaset bilimi bölümleri daha çok hükümete yön verme kapsamında yetiştirilen bürokratları eğitmekle ilgilenmiştir. Ancak "siyaset biliminin" kamuda bir karşılığı olmayınca "Kamu Yönetimi" ve "Uluslararası İlişkiler" olarak iki ayrı bölüm ortaya çıkmış ve 1980'lerden sonra İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi altında bu bölümler gelişim göstermiştir. Müfredatlarda pedagojik yöne yani eğitim yöntemine ağırlık verilmeden bölümlerde eğitim devam etmektedir. Bugün itibariyle Türkiye'de tüm üniversitelerde Siyaset Bilimi ve türevleri açık olup öğrenci almaktadır. Bu çalışmada Siyaset Biliminin gelişiminden daha ziyade bu bölümlerde eğitimin kalitesini artırmak için siyasal yöntemlerin nasıl olması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Daha özelden ise siyaset bilimi eğitiminde kullanılan yöntemler ele alınacaktır.

2. SİYASET BİLİMİ ÖĞRETİMİNDE YAYGIN OLARAK KULLANILAN YÖNTEMLER

Yöntem, bir öğretmenin eğitim öğretimi organize etmek ve öğrenmeyi kolay ve etkili hale getirmek için izlediği bir prosedür aracıdır. Öğretmen tarafından mantıksal ve sistematik olarak düzenlenmiş birkaç önemli adımdan oluşur. Yöntem, "bir grup öğrenci ile öğrenmeyi planlama, yönlendirme, paylaşma ve değerlendirme sürecidir". Eğitim-öğretim sürecinde öğrencilerin önemini kabul eder, ilgilerini bireysel olarak dikkate alır ve eğitimin sürekli bir yeniden düzenleme ve deneyimleri yeniden yapılandırma süreci olduğunu vurgular. Bir grup öğrenciyle başarılı olan bir yöntem, başka bir grup öğrenciyle başarılı olmayabilir. Bu yüzden yöntem zorunlu olup esnek ve uygulanabilir olmalıdır. Siyaset bilimini öğretimde dört temel yaklaşım kanıksanmıştır.

- a) **Tümevarımsal Yaklaşım** : Belli olay veya olgudan hareketle genel sonuca ulaşmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım benimsendiğinde öğrencilere somut örnekler verilir ve bu örnekler vasıtasıyla belli sonuç veya ilkelere ulaşmaları sağlanır.

- b) **Tümdengelimsel Yaklaşım** : Bu yaklaşım ile öğrencilere genel ilkeler ve kurallar verilerek çok özel örnekler vermeleri beklenir.
- c) **Yapılandırmacı Yaklaşım** : Yapılandırmacı yaklaşım yoluyla önceki bilgi ve öğrenmeler ile bağlantı kurulması beklenir. Bilgi ve öğrenme, hem öğrenen hem de öğretene tarafından gerçekleştirilir. Daha çok öğretimden öğrenmeye geçiş vurgulanır.
- d) **Disiplinlerarası Yaklaşım** : Disiplinlerarası yaklaşım siyaset bilimi ile diğer disiplinler arasında bağlantı kurulmasını amaçlar. Örneğin, tarih, coğrafya, sosyoloji, temel bilimler, yabancı dil vs disiplinler ile ilişkili öğrenme ve öğretim gerçekleşir.

Siyaset Bilimi dersinin yaygın olarak Siyaset Bilimi bölümlerinde öğretildiği kanısı doğru olmakla birlikte hayatın her alanının bir parçası olan siyaset diğer disiplinler içinde öğretilmesi gereken bir konu başlığı olarak değerlendirilmektedir. Bu açıdan siyaset biliminin özellikle üniversitelerde öğretilmesine dair çeşitli yönetsel araçlar geliştirilmiş olup bu çalışmamızda genel olarak kullanılan yöntemlerin derlemesi ve içerik analizi yapılacaktır.

1950 öncesi dönemde siyaset bilimi siyasal iktidarı ve devletin konumunu sorgularken 1950 sonrası dönemde siyaset bilimi toplumu ilgilendiren bütün konulara nüfuz etmiştir. Siyaset bilimi yöntemlerinin doğru şekilde kullanılmasıyla öğrenciler, ortaöğretim sınıflarında Siyaset Bilimi öğrenme ihtiyacını anlayabilir; siyaset biliminin amaç ve hedefleri hakkında eleştirel bir anlayış geliştirebilir; demokratik ve laik bir ülkede bilim, siyasetin doğası ve felsefesi hakkında eleştirel bir anlayış geliştirebilirler. Ayrıca, siyaset bilimi ve toplumla etkileşebilir; siyaset biliminde sınıf içi süreçlerle ilgilenebilir; siyaset bilimi müfredatının doğasını ve pedagojik yaklaşımını anlayabilir; anayasanın temel ideallerini anlamlandırabilir ve bir demokraside sorumlu ve aktif vatandaşlar olarak gelişimlerini sağlayabilirler. Diğer taraftan, ulusal bütünleşmenin ve uluslararası ilişkilerin önemini anlayıp, barışın ve temel insan haklarının korunmasının önemini fark edebilirler. Bu yüzden yöntem seçimi tüm bu hedefleri yerine getirmede işe yarayacaktır.

Siyaset bilimi eğitimini (yöntem dahil) odak konusu olarak ele alan dergilerden en önemlisi “*Journal of Political Science Education*” dergisidir. Bunun haricinde diğer siyaset bilimi dergileri öğretim yöntemlerini doğrudan ele almasalar da bu konu ile ilgili yayınlar elbette ki yayınlamaktadırlar. Güncel yaklaşım ve yöntemlerin kullanılmasına yer veren siyaset bilimi alanında öğ-

retim tekniklerini ele alan muhtemelen tek kaynaktır.

Bu çalışmamızda siyaset biliminde en yaygın olarak kullanılan yöntemlerden “Anlatım Yöntemi”, “Tartışma Yöntemi”, “Münazara Yöntemi”, “Seminer Yöntemi”, “Panel Tartışması”, “Aktif Öğrenme”, “Deneyimsel Öğrenme” ve “Probleme Dayalı Öğrenme”den bahsedilecektir. Bu yöntemler temel yöntemler olarak görülebilir. Ancak öğretici bu yöntemlerin karma bir yapısını kullanarak öğretimi sağlayabilir. Günümüzde halen daha siyaset bilimi öğretiminde geleneksel yöntemler yaygın olarak kullanılmaktadır.

Tablo 1. Geleneksel ve Çağdaş Siyaset Bilimi Öğrenme-Öğretim Yöntemleri

Geleneksel Siyaset Bilimi Öğrenme-Öğretim Yöntemi	Modern Siyaset Bilimi Öğrenme-Öğretim Yöntemi
• Hikayelendirme	• Toplumsal deneyimler
• Soru Cevap	• Karşılaştırmalı Analiz
• Ders Kitabı Eleştirisi	• Güncel olaylar
• Vaka Öncelemesi	• Tartışma
• Anlatım	• Diyalog
	• Tartışma
	• Dramatizasyon/Oyun
	• Ampirik Araştırma
	• Gezi
	• Saha Araştırmaları, Kamu kurumlarına ziyaretler
	• Bireysel ve takım projeleri
	• Gerçek Yaşantılar
	• Gözlem
	• Panel tartışma
	• Problem çözümü
	• Eleştirel Sorgulama
	• Raporlandırma
	• Seminer
	• Kaynakların sorgulanması

Bu çalışmamızda tüm bu öğretim yöntemlerini ele almamız kitap bölümü olarak kısıtlılık arz etmektedir. Bu nedenle sadece belirli ana yöntemlere değinmemiz yeterli olacaktır. Zira temel olarak sadece bahsi geçen yöntemler yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu yöntemlerin birçoğu modern yöntem olarak ABD ve Avrupa’da yaygın olarak kullanılmaktadır.

3. SİYASET BİLİMİNDE TEMEL ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ

3.1. Anlatım Yöntemi

Anlatım yöntemi klasik monoton olarak öğretici-öğrenci yönlü bir yaklaşım olup daha çok bilgi aktarımı amaçlıdır. Ders anlatımı en eski öğretim yöntemidir. Bu yöntemde öğretmen anlatır öğrenciler dinlemeye ve not almaya devam eder. Bu yöntem son sınıf öğrencilerinden oluşan büyük sınıflar için en iyisidir. Öğrenciler pasif dinleyiciler olarak kalırlar; İki kutuplu öğretim ve öğrenme sürecinde aktif katılımcılar haline gelemeyiz. Anlatım yönteminin olumlu özellikleri hemen tekrarlanabilir olmasıdır ve modifiye edilerek öğrencilerin ezber yoluyla öğrenme konusunda iyi bir eğitim ve deneyim kazanmalarını sağlar. Ayrıca öğrencilerin zaman ve enerjisinden tasarruf sağlar. Öte yandan, anlatım yönteminin dezavantajları ise öğrenciler pasif dinleyici konumundadır ve öğretmen tarafından etkin bir şekilde kullanılamaz. Birçok öğretmen etkili bir şekilde nasıl ders anlatacağını bilmiyorsa, bu anlatım yöntemi öğrencilerin sıkılmalarına ve dikkat eksikliğinin doğmasına neden olabilir.

3.2. Tartışma Yöntemi

Tartışmanın temel amacı “grup düşüncesi” ve “kolektif karar” sürecinde bireyleri eğitmek ve öğretmektir. Tartışma, başkalarıyla fikir alışverişinde bulunmanın önemli bir aracıdır ve “genellikle fikirlerin birleştirilmesi ve ortak eylem üzerine odaklanır”. Anlaşma, bir tartışmanın beklenen amacıdır. Her zaman disiplinli bir ortamda organize edilir ve yürütülür. Bir tartışmanın temel parçaları şunlardır:

- i) Lider - öğretmenin kendisidir. Ancak öğretmen tüm sahneye hâkim olmamalıdır; öğrenciler zorluklarla karşılaştığında hızlı bir rehber olarak hareket etmelidir.
- ii) Grup- genellikle her tür mizaç ve zihin çeşitliliğinden oluşan öğren-

cilerdir. Öğretmenin görevi her öğrenciyi tartışmaya katılmaya teşvik etmektir,

iii) Problem ya da tartışılacak konu.

iv) İçerik- tartışma sırasında aktarılacak bilgi bütünüdür. Ayrıca haritalar, çizelgeler, diyagramlar vb. de içermelidir. Tartışma esasen bir grup çalışmasıdır ve öğretici samimi bir ortamda bunu sağlamalıdır. Tartışma zamana uygun olarak ve kontrollü yapılmalıdır. Öğrencilerin dersin ana temalarından sapmalarına izin verilmemelidir. Hiçbir partizan duygunun tartışmaya girmesine izin verilmemelidir. Çok hararetli konulardan veya dini tartışmalardan genellikle kaçınılmalıdır. Resmi tartışmalar ise bilgi şöleni, münazara, panel tartışmaları olarak gerçekleştirilir. Ancak bu tür tartışmaların çok fazla ön hazırlık gerektirdiği unutulmamalıdır.

3.3. Münazara Yöntemi

Münazara yöntemi, Siyaset Biliminin belirli konularını geniş bir gruba öğretmek için yaygın olarak kullanılmaktadır. Öğreticiler münazarayı genellikle eğitim/seminer oturumları sırasında öğrencilerin ilgisini ve katılımını etkili bir şekilde artırmak için kullanırlar. Bir öğretici münazarayı öğrenme için bir çerçeve olarak kullandığında, öğrencilerin konuyla ilgili kapsamlı bir araştırma yapmalarını, destekleyici kanıtlar toplamalarını, işbirliğine dayalı öğrenmeye katılmalarını, görev değişikliği yapmalarını, iletişim, liderlik ve takım becerilerini geliştirmelerini sağlamayı umar. Tartışma için kapsamı olan bir konu olmalıdır, yani argümanlar konunun hem lehinde hem de aleyhinde olmalıdır. Münazaraya hazırlanma sürecinde, öğrenciler akranlarını daha iyi tanır ve anlarlar, görev dağılımı/paylaşımı, konular hakkında araştırma yapma, materyal toplama ve önemli hususları özetleme süreçlerine dahil olurlar. Bu da iletişim becerilerinin gelişmesinde ve meseleleri farklı perspektiflerden görme yeteneklerinin keskinleşmesinde rol oynar. Günün sonunda, öğrencilerin büyük bir çoğunluğu konuyu daha iyi kavramış ve hem artıları hem de eksileri anlayarak sadece daha fazla değil, aynı zamanda daha etkili bir şekilde öğrenmiş olacaktır. Bu yöntem, öğretmenin dersini pasif bir şekilde dinlemek veya öğretmen tarafından verilen bir konu hakkında kompozisyon yazmak gibi geleneksel öğretim-öğrenme yöntemlerine tercih edilir. Bu, öğrenciler öğrenme sürecinin aktif katılımcıları oldukları için onların daha fazla bilgiyi hatırlamalarına yardımcı olan bir deneyimsel öğrenme biçimidir.

3.4. Seminer Yöntemi

Seminerler, bir grup insanın belirli tekniklerin ve konuların tartışılması ve öğrenilmesi için bir araya geldiği konulardır. Bir seminerde moderatör ve birkaç konuşmacı vardır ve bu konuşmacılar genellikle kendi alanlarında uzmandır. Seminer boyunca her gün çeşitli temalar planlanır ve katılımcılar genellikle bu planlanmış temalar arasından konu seçimlerini yaparlar. Seminer yöntemi en modern ve gelişmiş öğretim yöntemidir. Ayrıca seminer, genellikle yükseköğretimde kullanılan gelişmiş bir grubu hedefleyen tekniktir. Bir grubun belirli bir tema üzerinde kendi aralarında rehberli bir etkileşime girmeleri için bir durum yaratmayı içerdiğinden ayrıca bir öğretim tekniğidir. Bu yöntem, bilişsel ve duyuşsal alanların pekiştirilmesi için kullanılır. Yüksek düzeyde öğrenme süreci, psikolojik ilkelere dayalı etkileşimli ve entegre metodolojiler gerektirir. Seminer yöntemi, insanların etkileşimli bir şekilde öğrenme ve öğretim deneyimini içerir.

3.5. Panel Tartışma Yöntemi

Panel tartışma yönteminde birkaç kişinin insanların huzurunda bir konuyu tartışması ve insanların panel sonunda bu diyaloga veya tartışmaya katılmaları ile gerçekleşir. Seyirciler önemli soruları gündeme getirerek uzmanlara sorarlar ve konunun aydınlatılmasını sağlarlar. Eğitsel panel tartışmaları panel tartışmalarının bir parçası olarak siyaset biliminde eğitim kurumlarında temel ve kavramsal bilginin aktarılması ve bazı teori ve ilkelerin anlaşılmasını sağlar. Panel tartışmalarının tarafları ise, alanında uzman öğretici, moderatör, seyirci/katılımcı ve panelistlerden oluşmaktadır. Panel tartışmalarının avantajları arasında katılımcılara alanında uzmanlar tarafından bilgi verilmesi, kişisel görüşlerini belirtmesi ve karşılıklı tartışma sayılabilir. Bu sayede, katılımcılar başkalarının ne düşündüğünü öğrenmiş olur. Ayrıca sosyal öğrenme ve tartışmayı destekleyen panel tartışmaları, yüksek düzeyde bilişsel ve duyuşsal öğrenmeyi teşvik eder, eleştirel düşünme ve problem çözümüne odaklanır, başkalarına saygı duymayı ve analitik düşünmeyi sağlar.

3.6. Aktif Öğrenme

Aktif öğrenme, öğrencilerin tartışmalar, problem çözme, vaka çalışmaları, rol oyunları ve diğer yöntemler aracılığıyla ders materyalleriyle aktif olarak ilgilenmelerini içeren bir öğretim yaklaşımıdır. Aktif öğrenme yaklaşımları, ders anlatımı gibi pasif yaklaşımlara kıyasla öğrenciye daha fazla sorumluluk yükler, ancak aktif öğrenme sınıfında eğitimci rehberliği hala çok önemlidir. Aktif öğrenme aktivitelerinin uzunluğu birkaç dakikadan tüm sınıf oturumlarına kadar değişebilir veya birden fazla sınıf oturumunda gerçekleştirilebilir.

Bonwell ve Eison (1991) "öğrenciler pasif dinleme dışında bir şey yaptıklarında [aktif öğrenmeye] katılırlar" demektedir. Hanson ve Moser (2003)'e göre sınıfta aktif öğretim tekniklerinin kullanılması öğrenciler için daha iyi akademik sonuçlar yaratmaktadır. Scheyvens vd. (2008) ayrıca "aktif öğrenmenin, küçük grup çalışmaları, rol yapma ve simülasyonlar, veri toplama ve analizini içeren öğrenme stratejilerini kullanarak, öğrencilerin ilgi ve motivasyonunu artırdığı ve öğrencilerin eleştirel düşünme, problem çözme ve sosyal becerilerini geliştirdiği"ni belirtmiştir. Öğrencilerin öğrenmek için sadece dinlemekten daha fazlasını yapmaları gerekmektedir. Okuma, yazma, tartışma ve problem çözmeye katılmalıdırlar. Bu süreç, bilgi, beceri ve tutumlar olarak adlandırılan üç öğrenme alanıyla ilgilidir. Bu öğrenme davranışları taksonomisi "öğrenme sürecinin hedefleri" olarak düşünülebilir (Bloom & Krathwohl, 2020). Öğrenciler özellikle analiz, sentez ve değerlendirme gibi üst düzey düşünme görevlerini yerine getirmelidir. Kyriacou (1992) aktif öğrenme ilkelerini şu şekilde önermiştir:

- **Amaçlı:** görevin öğrencilerin ilgileriyle ilgili olması.
- **Yansıtıcı:** öğrencilerin öğrenilenlerin anlamı üzerine düşünmesi.
- **Müzakere:** öğrenciler ve öğretmenler arasında hedeflerin ve öğrenme yöntemlerinin müzakere edilmesi.
- **Eleştirel:** öğrenciler içeriği öğrenmenin farklı yollarını ve araçlarını beğenmesi.
- **Karmaşık:** Öğrenciler öğrenme görevlerini gerçek hayatta var olan karmaşıklıklarla karşılaştırır ve yansıtıcı analiz yapar.
- **Durum odaklı:** öğrenme görevlerini oluşturmak için durumun ihtiyaçları göz önünde bulundurulur.

- **Katılımlı:** gerçek yaşam deneyimleri öğrenme için yürütülen faaliyetlere yansıtılır.

Diğer taraftan aktif öğrenme, doğru stratejinin uygulanması yoluyla uygun öğrenme ortamları gerektirir. Öğrenme ortamının özellikleri ise şunlardır(Panitz, 1999):

- Yapılandırmacı stratejilerle uyumludur ve geleneksel felsefeden evrilmiştir.
- Sorgulama yoluyla araştırmaya dayalı öğrenmeyi teşvik eder ve özgün bilimsel içerik içerir.
- Kişisel gelişim faaliyetleri yoluyla öğrencilerin liderlik becerilerini teşvik eder
- Bilgili öğrenme toplulukları oluşturmak için işbirlikçi öğrenmeye uygun bir atmosfer yaratır.
- Disiplinler arası öğrenme yoluyla dinamik bir ortam yaratır ve daha iyi bir öğrenme deneyimi için yüksek profilli faaliyetler üretir.
- Öğrenciler arasında zengin bir bilgi yapısı oluşturmak için önceki bilgilerin yeni bilgilerle bütünleştirilmesi gerekir.
- Öğrencilere sınıfta öğrenilen konu hakkında gerçekçi bir pratik anlayış kazandırarak göreve dayalı performans geliştirir.

Aktif öğrenme yönteminde kullanılan simülasyonlar yoluyla siyaset bilimi öğretimi üzerine yapılan bir çalışmada Amerikan hükümetinin işlevleri ile ilgili olarak eğitim verilmiştir. *The game of politics* adlı esere bakılarak olay örgüleri düzenlenmiştir ve Amerikan hükümetinin yasama ve yürütmesi anlatılmaya çalışılmıştır (Kandırılmaz, 2021).

3.7. Deneyimsel Öğrenme

Deneyimsel öğrenme modeli daha çok hizmet ederek veya bir kurumda staj yaparak edinilen öğrenme yöntemidir. Diğer disiplinlerin aksine Türkiye’de siyaset bilimi alanında hizmet ederek öğrenme durumu ancak mezuniyet sonrası gerçekleşmektedir. Öğretim süreci yaşantılarla desteklenerek pekiştirilmektedir. Eğitimde görsel-işitsel araçların kullanılmasını destekleyen Dale (1974) görsel-ve işitsel yöntemlerin yeni kavramların kazanılmasını aşağıdaki koni ile göstermiştir.

Şekil 1: Edgar Dale- Öğrenme Konisi⁴

Deneyimsel öğrenme yöntemlerinden Kolb öğrenme stili bu tür öğrenme yönteminin desteklemekte siyaset bilimi öğrencilerinin somut ve soyut kavramsallaştırmalarına yardımcı olmaktadır. Kandırılmaz bu öğrenme modeli ile ilgili olarak şu açıklamaları yapmaktadır:

“Kolb’un öğrenme modelinin birinci aşamasında somut yaşantı gelmektedir. Bu aşama Kolb’un öğrenme modeline göre, öğrenme süreçlerinin başlangıcını veya temelini oluşturmaktadır. Öğrencilere somut yaşantılar kazandırabilmek, zihinlerini ve duygularını

4 Türkçe’ye adaptasyon Google görsellerden <https://slideplayer.biz.tr/slide/4256302/> web sayfasından alınmıştır.

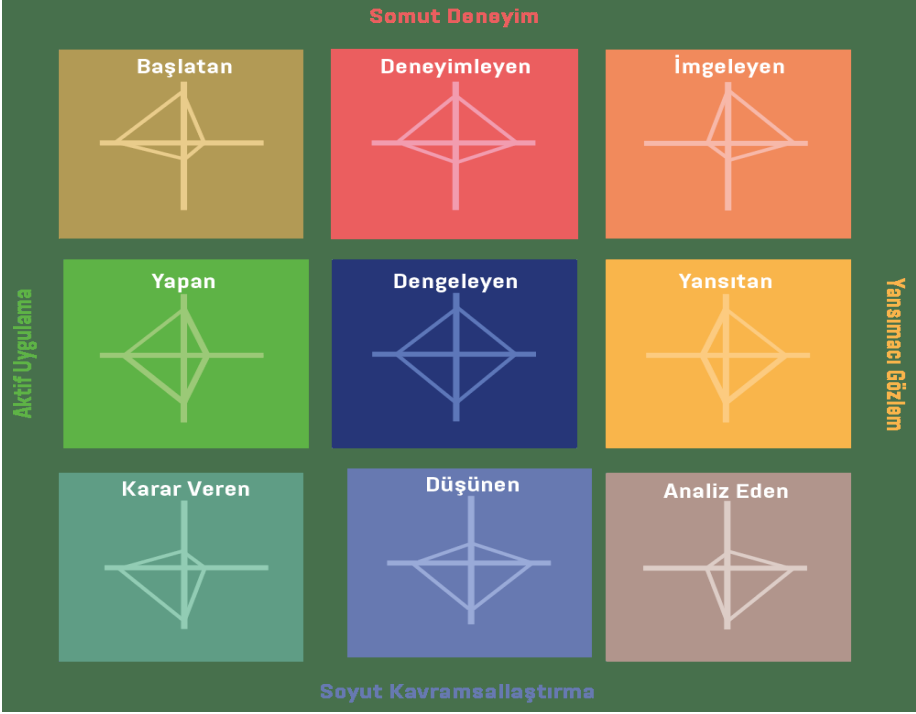

harekete geçirmek için sınıf içi gösteriler, anekdotlar, simülasyonlar, hikâye anlatımı, şakalar, çizgi filmler, gazete makaleleri, beklenmedik/şaşırtıcı sonuçlar içeren istatistiksel korelasyonlar ve filmler kullanılabilir.

Somut yaşantılar, öğrencilere öğrendiklerini gerçek yaşam ile ilişki kurarak öğrenme olanağı sağlar. Brock ve Cameron (1999), öğrencilerin ilk oy verme deneyimlerini veya siyasi bir kampanyaya katılımlarını, öğretim elemanının yakın tarihte yapılan bir seçimi veya öğrencilerin yerleşim yerlerine yakın seçim bölgelerindeki sonuçları alternatif olarak tartışması somut yaşantıya örnek olarak göstermişlerdir”.

Kolb'un deneyimsel öğrenme dairesi içerisinde somut, deneyim, soyut kavramsallaştırma, yansımacı gözlem ve aktif uygulama olmak üzere dört boyut söz konusudur.

- Somut Deneyim - öğrenci somut bir deneyimle karşılaşır. Bu yeni bir deneyim ya da durum olabileceği gibi, mevcut deneyimin yeni kavramlar ışığında yeniden yorumlanması da olabilir.
- Yansımacı Gözlem - öğrenci mevcut bilgileri ışığında yeni deneyimi yansıtır. Deneyim ve anlayış arasındaki tutarsızlıklar özellikle önemlidir.
- Soyut Kavramsallaştırma - yansıtma yeni bir fikrin ortaya çıkmasına veya mevcut soyut bir kavramın değiştirilmesine neden olur (kişi deneyimlerinden yola çıkarak öğrenmiştir).
- Aktif Uygulama - yeni yaratılan ya da değiştirilen kavramlar deneylere yol açar. Öğrenci ne olduğunu görmek için fikir(ler)ini etrafındaki dünyaya uygular.

Şekil 2: Kolb'un Deneyimsel Öğrenme Stilleri

Etkili öğrenme, bir kişi dört aşamadan oluşan bir döngüde ilerlediğinde görülür: (1) somut bir deneyim yaşama, ardından (2) bu deneyimin gözlemlenmesi ve üzerinde düşünülmesi, bu da (3) soyut kavramların (analiz) ve genellemelerin (sonuçlar) oluşmasına yol açar, bunlar daha sonra (4) gelecekteki durumlarda bir hipotezi test etmek için kullanılır ve yeni deneyimlerle sonuçlanır.

3.8. Probleme dayalı öğrenme ve öğretim

Probleme Dayalı Öğrenme (PDÖ), gerçeklerin ve kavramların doğrudan sunumunun aksine, öğrencilerin kavramları ve ilkeleri öğrenmesini teşvik etmek için karmaşık gerçek dünya problemlerinin araç olarak kullanıldığı bir öğretim yöntemidir. PDÖ, ders içeriğine ek olarak eleştirel düşünme becerile-

rinin, problem çözme yeteneklerinin ve iletişim becerilerinin geliştirilmesini teşvik edebilir. Ayrıca gruplar halinde çalışma, araştırma materyalleri bulma ve değerlendirme ve yaşam boyu öğrenme için fırsatlar sağlayabilir (Duch vd., 2001). Probleme dayalı öğrenme, gerçek dünya problemlerine çözüm aramak için gruplar halinde işbirliği içinde çalışarak öğrencileri “öğrenmeyi öğrenmeye” zorlayan bir öğretim yöntemidir. Bu problemler öğrencilerin merakını uyandırmak ve konuyu öğrenmelerini başlatmak için kullanılır. PDÖ, öğrencileri eleştirel ve analitik düşünmeye ve uygun kaynakları bulup kullanmaya hazırlar (Duch vd., 2001).

Bu yaklaşım, geleneksel not alma ve dinleme alıştırmalarına kıyasla öğrencilerin daha fazla bilgiyi akıllarında tutmalarını sağlar ve öğrencilere “siyasi sürece ilişkin daha derin bir kavrayış düzeyi” kazandırır (Smith & Boyer, 1996). İkinci olarak, bu yaklaşım sıradan dersler için bir mola sağlar ve öğrencilerin derste edindikleri bilgileri gerçek problemleri çözmek için uygulamalarına olanak tanır. Üçüncüsü, «gerçek dünyadaki» koşulları daha iyi yansıtan işbirlikçi çalışmayı (simülasyonlarda her zaman mevcut olmayan) teşvik eder. Dördüncüsü, karşılaştırmalı siyasete olan ilginin artmasına yardımcı olur.

Öğrenme-Öğretim Araçları

Öğretme-öğrenme araçları, öğretme-öğrenme sürecini etkili ve ilgi çekici hale getirmek için kullanılır. Bu araçlar, konuları açık ve kolay anlaşılır hale getirmek için kullanılır. Bu kaynakların kullanımı ile sınıf ortamı daha canlı hale gelir. Öğrenme sürecinde bireyin tüm duyuları kullanıldığında öğrenciler daha aktif ve katılımcı olurlar. Öğretim kaynaklarının kullanımı sayesinde, öğretilen konuyla ilgili olarak öğrencilerin zihninde belirli imajlar yaratılır. Böylece, düşünme ve hayal etme kapasiteleri artar. Öğretilenlerle daha kolay bağlantı kurarlar ve öğrendiklerini daha uzun süre akıllarında tutabilirler. Günümüzde, etkili öğretme-öğrenmeyi teşvik etmek için çeşitli kaynaklar kullanılmaktadır. Kara tahtaların kullanımından multimedya kaynaklarına kadar, öğretme-öğrenme kaynaklarının formlarında büyük bir büyüme ve gelişme olmuştur. Bu kaynaklar “işitsel”, “görsel” ve “işitsel-görsel” olarak gruplandırılabilir. İşitsel kaynaklar, öğrenmeyi teşvik etmek için bireyin işitsel duyusundan yararlanan kaynaklardır. Bireyler duyarak öğrenirler. Dolayısıyla radyo dinlemek, ses kayıtları, şarkılar vb. bu kategoriye girer. Öte yandan görsel kaynaklar öğrenmeyi teşvik etmek için görme duyusunu kullanır, bireyler bir şey görür ve ondan öğrenirler. Yazı tahtası, küre, grafikler, resimler, powerpo-

int sunular, bazı video kesitleri vb. görsel öğretme-öğrenme kaynakları kategorisi altında toplanabilir. “Görsel-işitsel” kaynaklar, öğrenmeyi teşvik etmek için hem işitme hem de görme duyusunu birleştirir. TV, Filmler, Video klipler, A-V programları ve benzerleri bu kategoriye girer.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Siyaset biliminde öğretim yöntemleri Türkiye’de az çalışılan bir alan olmuştur. Bunun tarihsel nedenleri arasında bu disiplinin modernleşme hareketleri ile birlikte kıta Avrupa’sından Türkiye’ye girişi ve daha çok Avrupa örneklerinin benimsenmesi sayılabilir. Diğer taraftan, medrese usulü yani öğretmen merkezli ders anlatımı siyaset bilimi alanında da görülmektedir. Farklı yöntem ve yaklaşımların benimsenmesi için pedagojik eğitimin siyaset bilimi bölümlerinde verilmesi ve yöntembilim alanlarının yaygın hale getirilmesi gerekir. Türkiye’de sadece birkaç üniversitede bulunan siyasal metodoloji bölümlerinin yaygın hale getirilmesi için daha fazla zaman ve kaynağa ihtiyaç duyulmaktadır. Türkçe alan yazında siyaset bilimi eğitimi ile ilgili kaynakların veya araştırmaların yapılmamış olması bir eksiklik olmakla birlikte siyasal yöntembilim alanında çalışmalar kıta Avrupa’sında da eksikliğini hissettirmektedir.

Bu çalışmamızda ön plana çıkan belli başlı yöntemlerden bahsettik ancak daha detaylı bir çalışma için daha fazla zaman ve kaynağa ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kaynaklara erişim eğitim ve siyaset alanı ile ilgili olan yoğun araştırmalar gerektirmektedir. Giriş niteliğinde olan çalışmamızda Aktif Öğrenme, Ders Anlatımı, Deneyimsel Yaklaşım, Panel, Seminer, Münazara ve Probleme Dayalı Yöntemlere değinilmiştir. Bu yaklaşımlar her biri ayrı ayrı bir kitap olabilecek çalışmalardır. Siyaset bilimi alanına bu yöntemlerin uygulanması ve deneyimlenmesi söz konusu yöntemlerin işlevselliğini doğrulayacaktır.

KAYNAKÇA

- Association, A. P. S. (1951). *Goals for Political Science: Report of the Committee for the Advancement of Teaching, American Political Science Association*. Sloane. <https://books.google.com.tr/books?id=nfWsyAEACAAJ>
- Bloom, B. S., & Krathwohl, D. R. (2020). *Taxonomy of educational objectives: the classification of educational goals*. . David Mc Kay.
- Bonwell, C. C., & Eison, J. A. (1991). *Active learning: Creating excitement in the classroom. 1991 ASHE-ERIC higher education reports*. Jossey-Bass.
- Brock, K. L., & Cameron, B. J. (1999). Enlivening Political Science Courses with Kolb's Learning Preference Model. *PS: Political Science & Politics*, 32(2), 251-256. <https://doi.org/10.2307/420560>
- Dale, E. (1974). *Audio-visual Methods in Teaching*. Dryden Press. <https://books.google.com.tr/books?id=wNrRAAAAMAAJ>
- Duch, B. J., Groh, S. E., & Allen, D. E. (2001). *The power of problem-based learning : a practical "how to" for teaching undergraduate courses in any discipline* (1st ed.). Stylus Pub.
- Erozan, B., & Turan, İ. (2004). The Development of Political Science in Turkey. *PS: Political Science and Politics*, 37(2), 359-363. <https://doi.org/10.1017/S1049096504004512>
- Hanson, S., & Moser, S. (2003). Reflections on a Discipline-wide Project: Developing active learning modules on the human dimensions of global change. *Journal of Geography in Higher Education*, 27(1), 17-38. <https://doi.org/10.1080/0309826032000062441>
- Kandırılmaz, M. (2021). *Siyaset biliminde eğitim: Eleştirel bir inceleme* [Yayınlanmamış, Kadir Has Üniversitesi]. İstanbul.
- Kyriacou, C. (1992). Active Learning in Secondary School Mathematics. *British Educational Research Journal*, 18(3), 309-318. <https://doi.org/https://doi.org/10.1080/0141192920180308>
- Mardin, S. e. (2017). *Jön Türklerin siyasi fikirleri, 1895-1908*. İletişim Yayınları.
- Panitz, T. (1999). Collaborative versus Cooperative Learning: A Comparison of the Two Concepts Which Will Help Us Understand the Underlying Nature of Interactive Learning.
- Scheyvens, R., Griffin, A. L., Jocoy, C. L., Liu, Y., & Bradford, M. (2008). Experimenting with Active Learning in Geography: Dispelling the Myths that Perpetuate

Resistance. *Journal of Geography in Higher Education*, 32(1), 51-69. <https://doi.org/10.1080/03098260701731496>

Smith, E. T., & Boyer, M. A. (1996). Designing In-Class Simulations. *PS: Political Science & Politics*, 29(4), 690-694. <https://doi.org/10.2307/420794>

9. BÖLÜM

BEŞERİ SERMAYENİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ROLÜ: AB ÜLKELERİ İÇİN PANEL VERİ ANALİZİ

Arş. Gör. Sedanur DEMİR

Kocaeli Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü,

sedanur.demir@kocaeli.edu.tr,

ORCID ID: 0000-0002-1473-9610.

GİRİŞ

Ülke ekonomisinin temel amaçlarından olan büyüme ve kalkınmaya dair günümüze kadar çeşitli teoriler oluşturulmuş ve bu teorilerin bir kısmı (içsel büyüme teorileri) beşeri sermayenin geliştirilmesinin önemine dikkat çekmiştir. Beşeri sermaye, iktisadi büyümenin önemli faktörlerinden biri olarak 1960'lı yıllarda ortaya çıkmış, bilgi ve teknolojinin yoğun olarak kullanıldığı üretim sürecinin artmasıyla birlikte büyüme ve kalkınma aşamalarındaki önemi de artmıştır.

Temelinde bilgi, eğitim ve tecrübe unsurlarını barındıran beşeri sermaye olgusu, işgücünün sahip olduğu ve verimliliğini artıran bilgi ve becerilerin toplamından oluşmaktadır. OECD'nin tanımına göre beşeri sermaye, genel olarak, insanlarda somutlaşan ve üretken olmalarına yardımcı olan bilgi, beceri ve diğer kişisel özellikler stokudur. Bireyler, beşeri sermayelerine sadece örgün eğitimle değil, aynı zamanda resmi olmayan (aile bireyleri ya da büyüklerden) öğrenme, iş başında öğrenme ve iş deneyimlerinin tümüyle de yatırım yapmaktadırlar. Beşeri sermaye, fiziki sermayenin ve işgücünün verimliliğini artırarak, yeni istihdam olanakları oluşturarak ve teknolojik gelişmelerin artması ve yayılmasını sağlayarak üretimi ve böylece ekonomik büyümeyi etkilemektedir.

www.oecd.org Erişim Tarihi: 21.12.2022)

Schultz (1963) ve Denison (1967), eğitimin iktisadi büyümeye katkısını, ulusal gelirdeki yükselişin fiziki sermaye ve işgücündeki artış ile açıklanamayan kısmı olarak değerlendiren ilk isimler olmuşlardır. Schultz'a (1963) göre eğitim harcamaları, ekonomik büyümeyi artıran önemli bir etken olduğundan tüketim harcamasından ziyade bir yatırım harcaması konumundadır. Schultz'un (1963) çalışmasından sonra, işgücünün bilgi ve beceri düzeyinin üretim çıktısı ve büyüme üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar da literatürde çoğalmıştır (Özşahin ve Karaçor, 2013, 149). Beşeri sermayenin büyüme üzerindeki rolü, büyüme modellerine Lucas (1988) tarafından dahil edilmiştir. İçsel büyüme modellerinden olan ve beşeri sermayenin büyüme üzerinde itici bir güce sahip olduğunu ifade eden Lucas Büyüme Modeli Eşitlik-1'deki gibi tanımlanmaktadır. Burada Y , üretimi; A , teknoloji düzeyini; K , fiziki sermayeyi; L , işgücünü; ℓ , toplam işgücü süresinin çalışmak için harcanan kısmını; h ise beşeri sermayeyi ifade etmektedir.

$$Y = AK^\alpha(\ell hL)^{1-\alpha} \quad (1)$$

Lucas büyüme modelini dikkate alarak, beşeri sermayenin büyüme üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmaların birçoğunda beşeri sermaye, eğitim verileri ile birlikte sağlık verileri ile de modele dahil edilmektedir. Özellikle eğitim ve sağlık harcamaları başta olmak üzere okula kayıtlı öğrenci sayısı, öğrenci-öğretmen oranı, kişi başına düşen doktor sayısı, doğumda beklenen yaşam süresi, insani gelişme endeksi gibi çeşitli değişkenler beşeri sermayenin bir göstergesi olarak analizde yer almaktadır.

Bu çalışma, Lucas büyüme modelini baz alarak beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Avrupa Birliği (AB) ülkeleri özelinde incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, AB üyesi olan 27 ülkenin 2000-2019 yıllarına ait kişi başına gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH), brüt sabit sermaye oluşumu, toplam işgücü, GSYİH'deki eğitim, sağlık ve Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) harcamaları verileri ile panel veri analizi yapılmıştır. Eğitim ve sağlık harcamalarının GSYİH'deki payları, beşeri sermayenin belirleyicileri olarak; Ar-Ge harcamalarının GSYİH'deki payı ise teknoloji düzeyinin göstergesi olarak modele dahil edilmiştir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Literatür incelendiğinde, beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştıran çok sayıda çalışmanın bulunduğu görülmektedir. Literatürde yer alan çalışmalardan bir kısmı, beşeri sermaye unsurlarının iktisadi büyüme üzerinde pozitif; bir kısmı ise negatif etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Bazı çalışmalarda ise beşeri sermayenin iktisadi büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı sonucuna varılmıştır. Tablo 1’de beşeri sermaye ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin varlığını ve yönünü inceleyen çalışmalardan birkaç tanesi yer almaktadır.

Tablo 1. Literatür Taraması

Yazar(lar) ve Yayımlı Yılı	Ülke ve Dönem	Değişkenler	Yöntem	Bulgular
Serel ve Masatçı (2005)	Türkiye, 1950-2000	Gayri safi milli hasıla (GSMH), sabit sermaye yatırımları, işgücü miktarı, orta öğretime kayıtlı öğrenci sayısı	Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testi	Uzun dönemde beşeri sermaye büyüme üzerinde pozitif etkiye sahipken kısa dönemde herhangi bir etkiye sahip değildir.
Ljungberg ve Nilsson (2009)	İsveç, 1870-2000	Beşeri sermaye stoku, üretken nüfusun kişi başına düşen GSYİH değeri	Granger nedensellik testi	Beşeri sermaye stokundaki değişimler, 1970'lere kadar İsveç ekonomik büyümesinde nedensel bir faktördür.

Prados de la Escosura ve Rosés (2010)	İspanya, 1850–2000	Gelir ve eğitime dayalı beşeri sermaye birikimleri, çalışılan saat başına GSYİH, sermaye girişi	Büyüme muhasebesi	Beşeri sermaye, teknolojik yeniliği kolaylaştıran işgücü verimliliği artışına küçük de olsa olumlu bir katkı sağlamıştır.
Haldar ve Mallik (2010)	Hindistan, 1960-2005	Kişi başına reel GSMH, toplam fiziki sermaye yatırımı, beşeri sermaye harcaması, eğitim harcamaları, sağlık harcamaları, brüt 8. sınıfa kayıt artışı	Johansen eşbütünleşme testi	Eğitim ve sağlığa yapılan yatırımlar, ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve uzun vadeli önemli bir etkiye sahiptir.
Tatoğlu (2011)	OECD ülkeleri, 1975-2005	Sağlık harcamaları, kişi başına GSYİH	Panel eşbütünleşme ve panel hata düzeltme modeli	Sağlık harcamalarındaki artış, kısa ve uzun dönemde tüm ülkeler için ekonomik büyümede artışa neden olmaktadır.
Koç (2013)	27 AB ülkesi, 2012	Ekonomik büyüme, doğumda yaşam beklentisi, beklenen okullaşma yılı, ortalama okullaşma yılı	Yatay-kesit analizi	Ekonomik büyüme üzerinde beşeri sermayenin anlamlı ve pozitif yönlü etkisi vardır.

Arabi ve Abdalla (2013)	Sudan, 1982-2009	Reel GSYİH, tüketici fiyat endeksi, öğretmen-öğrenci oranı, doktor sayısı, insani gelişim indeksi, eğitim ve sağlık harcamaları	Üç aşamalı en küçük kareler tekniği	Eğitim ve sağlık kalitesi, ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.
Özşahin ve Karaçor (2013)	Türkiye, 1980-2010	GSYİH, toplam işgücü, işgücüne katılım oranı, eğitim harcamalarından yükseköğrenime ayrılan pay, yükseköğrenim kayıtları, istihdam oranı	Regresyon analizi	Yükseköğrenim harcamaları ve yükseköğrenim kayıtları, iktisadi büyümeyi olumlu yönde etkilemektedirler.
Pelinescu (2015)	AB ülkeleri, 2000-2012	Kişi başına düşen reel GSYİH, GSYİH içindeki eğitim harcamaları, orta öğretim mezunu çalışan sayısı, mal ve hizmet ihracatı, patent sayısı	Havuzlanmış en küçük kareler (POLS)	Eğitim harcamaları ile büyüme arasında negatif, diğer değişkenler ile büyüme arasında ise pozitif anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

Wang ve Liu (2016)	55 ülke, 1960-2009	Kişi başına düşen GSYİH, ortalama eğitim yılı, yaşam beklentisi	Panel veri analizi	Eğitim beşeri sermayesi, ekonomik büyüme üzerinde önemli bir pozitif etkiye sahiptir. Yaşam beklentisi ve kişi başına düşen GSYİH arasında önemli bir pozitif korelasyon vardır.
Ali vd. (2018)	Pakistan, 1980-2016	Kişi başına düşen GSYİH, brüt sermaye oluşumu, resmi kalkınma yardımı, beşeri sermaye, insani gelişme endeksi	Johansen eşbütünlük ve Granger nedensellik testi	Beşeri sermaye ile büyüme arasında nedensel ilişki bulunmamaktadır. Beşeri sermaye ile insani gelişme endeksi ve fiziki sermaye arasında çift yönlü nedensel ilişki bulunmaktadır.
Beşer ve Beşer (2020)	Hong Kong, Japonya, Çin, Singapur, Kore, 1990-2016	GSYİH, brüt sabit sermaye oluşumu, doğumda beklenen yaşam süresi, insani gelişme endeksi	Panel nedensellik analizi	Ekonomik büyümeden insani gelişme endeksine doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Fukao vd. (2021)	Japonya, 1885– 2015	İşgücü kalitesi, çalışılan saat, eğitim düzeyi	Büyüme muhasabe- si, doğru- dan toplama yöntemi	Emek kalitesinin iyileştirilmesi, Japonya'nın uzun vadeli ekonomik büyümesinde önemli bir rol oy- namaktadır.
Salleh vd. (2022)	Malezya, 1982- 2019	Beşeri sermaye endeksi, ekono- mik büyüme, istihdam oranı	Basit doğrusal regresyon analizi	Beşeri sermaye endeksinin ekono- mik büyüme üye- rinde anlamlı bir etkisi yoktur.
Acet ve Erkoçak (2022)	G20 ül- keleri, 2000- 2019	GSYİH, sabit sermaye harca- maları, eğitim harcamaları, sağlık harca- maları, doktor sayısı, temel eğitim almış işgücü oranı, kişi başına dü- şen sağlık har- camaları, doğ- rudan yabancı yatırımlar	Panel veri analizi	Sağlık harcamaları ve sabit sermaye harcamaları ile GSYİH arasında negatif anlamlı bir ilişki, kişi başına düşen sağlık har- camaları ile GS- YİH arasında ise pozitif anlamlı bir ilişki vardır.
Kazancıgil (2022)	Türkiye, 1945- 2016	GSYH, nüfus, brüt elektrik tüketimi, eği- tim endeksi ve sağlık endeksi	Gecikmesi dağıtılmış otoregresif (ARDL) sınır testi	Türkiye'nin eğitim endeksi, ekonomik büyümesi üzerinde olumlu yönde etki etmektedir. Ancak sağlık endeksinin herhangi bir etkisi yoktur.

Abakırov ve Bayraktutan (2022)	Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan, 1990-2018	GSYİH, eğitim endeksi, sağlık endeksi, dışa açıklık oranları	Panel regresyon modeli, Granger nedensellik testi	Ele alınan ülkelerin eğitim ve sağlık endeksleri, GSYH'yi artırmakta; dışa açıklık oranları ise azaltmaktadır.
Madugba vd. (2022)	Nijerya, 2004-2021	Reel GSYİH, eğitime sermaye harcaması, tekrarlayan eğitim harcamaları, sağlığa sermaye harcaması, tekrarlayan sağlık harcamaları, evrensel temel eğitim	Sıradan en küçük kareler (OLS) regresyon analizi	Beşeri sermaye yatırımlarının ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır.

Filiz (2022)	40 gelişmiş ülke (kontrol grubu) ve 21 gelişmekte olan ülke (deney grubu), 1996-2020	İşgücü başına düşen milli gelir, işgücü başına düşen Ar-Ge harcaması, bir milyon kişi içinde Ar-Ge alanında çalışan araştırmacı sayısı, kişi başına düşen eğitim ve sağlık harcamaları, işgücü başına düşen sabit sermaye stoku	Havuzlanmış en küçük kareler (POLS)	Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin Ar-Ge çalışmaları, eğitim ve sağlık yatırımları, ülkelerin ekonomik büyümelelerini artırmaktadır.
Turna ve Ceylan (2022)	Türkiye, 1965-2014	GSYİH, fiziki sermaye, beşeri sermaye, toplam fosil yakıt tüketimi	Doğrusal olmayan gecikmesi dağıtılmış otoregresif model (NARDL)	Beşeri sermaye ve GSYİH arasında doğrusal olmayan bir ilişki bulunamamış, fakat pozitif yönlü doğrusal bir etkinin varlığı tespit edilmiştir.

2. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı, Avrupa Birliği (AB) ülkeleri özelinde beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ölçmektir. Bu bağlamda, modelin bağımlı değişkenini ekonomik büyüme, bağımsız değişkenlerini ise fiziki sermaye, işgücü, beşeri sermaye ve teknoloji oluşturmaktadır. Modelin bağımlı değişkenini oluşturan ekonomik büyüme için kişi başına düşen GSYİH verileri logaritması alınarak kullanılmıştır. Beşeri sermaye ise temel belirleyicilerinden olan ve literatürde (Tablo-1) sıklıkla kullanılan eğitim harcamaları ve sağlık harcamaları şeklinde modele dahil edilmiştir. Fiziki sermaye için brüt sabit sermaye oluşumu verileri, işgücü için toplam işgücü verileri ve teknoloji için ise Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) harcamaları kullanılmıştır. Tablo-2, modele dahil edilen değişkenlerin açıklamalarını ve kaynaklarını göstermektedir. Çalışmanın kapsadığı dönem, AB üyesi 27 ülkenin bahsi geçen verilerine erişimin olduğu en geniş aralık olan 2000-2019 dönemi olarak belirlenmiştir. Çalışmada, söz konusu verilerle panel veri analizi yöntemi uygulanmıştır.

Tablo 2. Analizde Kullanılan Değişkenler

Değişken	Tanım	Kaynak*
lgsyih	Kişi başına GSYİH (logaritması alınmış)	World Bank, Dünya Kalkınma Göstergeleri (WDI)
lsser	Brüt sabit sermaye oluşumu (logaritması alınmış)	World Bank, WDI
lisgucu	Toplam işgücü (logaritması alınmış)	World Bank, WDI.
saglik	Hükümetin sağlık harcamaları (% GSYİH)	International Monetary Fund (IMF)
egitim	Hükümetin eğitim harcamaları (% GSYİH)	IMF
arge	Ar-Ge harcamaları (% GSYİH)	World Bank, WDI

*Erişim Tarihi: 16.12.2022

Analizde kullanılan değişkenlere ilişkin temel istatistikler incelendiğinde (Tablo-3), Ar-Ge harcamaları hariç her bir değişkenin toplam gözlem sayısının 540 olduğu görülmektedir. 27 ülkenin 2000-2019 yılları arasındaki kişi başına düşen GSYİH'sinin (logaritmik) ortalama değeri 10, en düşük ve en yüksek değeri ise sırasıyla 8.2 ve 11.6'dır. En düşük 20.7 ve en yüksek 27.4 değerleri alan sabit sermaye oluşumunun (logaritmik) ortalama değeri ise 24.3'tür. Toplam işgücünün (logaritmik) ortalama değeri 15.1, minimum ve maksimum değerleri ise sırasıyla 11.9 ve 17.6'dır. En düşük 2.8 ve en yüksek 7.1 değerleri alan GSYİH'deki sağlık harcamaları %'sinin ortalaması ise 5.1'dir. Bir diğer beşeri sermaye göstergesi olan GSYİH'deki eğitim harcamaları %'sinin ortalama değeri 5.9, minimum ve maksimum değerleri ise 2.5 ve 8.9'dur. Modeldeki bir başka açıklayıcı değişken olan GSYİH'deki Ar-Ge harcamaları %'sinin ise ortalaması 1.5, en düşük ve en yüksek değerleri de sırasıyla 0.2 ve 3.9'dur.

Tablo 3. Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem S.	Ortalama	Std. Sapma	Minimum	Maksimum
lgsyih	540	10.039	0.697	8.221	11.630
lsser	540	24.269	1.538	20.689	27.349
lisgucu	540	15.069	1.356	11.953	17.608
saglik	540	5.122	0.952	2.806	7.132
egitim	540	5.967	1.393	2.457	8.871
arge	532*	1.456	0.887	0.227	3.874

*İsveç ve Yunanistan'ın 2000, 2002; Lüksemburg'un 2001, 2002 ve Malta'nın 2000, 2001 yıllarına ait Ar-Ge harcamaları verileri eksiktir.

Çalışmanın verilerininin hem yatay kesit (27 ülke) hem de zaman serileri (2000-2019) verisi içermesi nedeniyle yöntem olarak panel veri analizi tercih edilmiştir. Öncelikle Eşitlik-2'deki regresyon modeli oluşturulmaktadır. Modelde μ_p birim etkiyi; λ_p zaman etkiyi ve ise hata terimlerini ifade etmektedir.

$$lgsyih = \beta_0 + \beta_1 lsser + \beta_2 lisgucu + \beta_3 saglik + \beta_4 egitim + \beta_5 arge + \mu_i + \lambda_t + u_{it} \quad (2)$$

Model kurulduktan sonra modelde birim (μ_i) ve/veya zaman etkinin (λ_t) olup olmadığı test edilmektedir. Bunun için En Çok Olabilirlik (Maximum Likelihood) yöntemi uygulanarak aşağıda yer alan hipotezler sınanmakta ve modelde birim ve/veya zaman etkinin olup olmadığı ölçülmektedir.

$$H_0: \sigma_\mu = 0 \text{ (Birim etki yoktur)}$$

$$H_0: \sigma_\lambda = 0 \text{ (Zaman etki yoktur)}$$

Modelde birim ve/veya zaman etkinin varlığı halinde, bu etki(ler)in sabit etkiler mi yoksa tesadüfi etkiler mi olduğuna Hausman testi ile, eğer modelde varsayımdan sapmalar varsa Robust Hausman testi ile karar verilmektedir. Modelin klasik model (birim ve zaman etkisi yok) ya da sabit/tesadüfi etkilere sahip birim ve/veya zaman etkili model olması dikkate alınarak varsayımlara ait testler yapılmaktadır.

Varsayım testleri için ilk olarak modelin normal dağılıma uyup uymadığı D'Agostino, Belanger ve D'Agostino (1990) çarpıklık-basıklık testi ile kontrol edilmektedir. Bu test, çarpıklık ve basıklığın ayrı ayrı ve birlikte sınanması şeklinde uygulanmaktadır. Bir diğer varsayım olan çoklu doğrusal bağlantı problemi için ise Varyans Şişirme Faktörü (variance inflation factor, VIF) kullanılmaktadır. VIF testi, modeldeki bağımsız değişkenlerin her birinin ayrı ayrı bağımlı değişken, diğer bağımsız değişkenlerin ise bağımsız değişkenler olarak dahil edildiği yardımcı regresyon modellerinden elde edilen R^2 değerleri yardımıyla hesaplanan bir kriterdir. $p - 1$ bağımsız değişkenlerin sayısı olmak üzere VIF değerinin hesaplanması Eşitlik-3'teki gibidir. Kesin bir kriter bulunmamakla birlikte, $VIF \geq 5$ veya $VIF \geq 10$ olması, modelde çoklu doğrusal bağlantının varlığını ifade etmektedir (Craney ve Surles, 2002: 392).

$$VIF_i = 1/1 - R_i^2, \quad i = 1, 2, \dots, p - 2 \quad (3)$$

Modelde değişen varyans (heteroskedastisite) sorununun olup olmadığını belirlemek için etkilerin sabit ya da tesadüfi olmasına bağlı olarak Modified Wald testi ya da Brown ve Forsythe (1974) testi yapılmaktadır. Varsayımlar-

dan bir diğeri olan otokorelasyon problemi için temel hipotezini sınavan Baltagi ve Wu'nun (1999) yerel en iyi değişmez (locally best invariant, LBI) testi uygulanmaktadır. Modelde birimler arası korelasyon olup olmadığına bakmak için de Pesaran'ın (2004) yatay kesit bağımlılığı (cross-section dependence, CD) testi kullanılmaktadır. Söz konusu varsayımlardan sapmalar olması halinde ise uygun dirençli tahminciler kullanılarak model tekrar tahmin edilmektedir. Bahsi geçen tüm analizler, Tatoğlu'nun (2012) uygulamalarından faydalanılarak Stata 15.0 paket programı ile yapılmıştır.

3. BULGULAR

Öncelikle, 27 AB ülkesinin 2000-2019 dönemini kapsayan 20 yıllık kişi başına GSYİH, sabit sermaye oluşumu, toplam işgücü, sağlık harcamaları, eğitim harcamaları ve AR-GE harcamaları (Tablo-2) verileri ile Eşitlik-2'deki regresyon modeli analiz edilmiştir. Daha sonra modelde birim ve/veya zaman etkinin olup olmadığı en çok olabilirlik yöntemi ile test edilmiştir. Test sonucuna göre modelde hem birim etkinin ($prob = 0.000 < \alpha = 0.05$) hem de zaman etkinin ($prob = 0.000 < \alpha = 0.05$) olduğu tespit edilmiştir. Modeldeki birim etkinin sabit etkiler mi tesadüfi etkiler mi olduğunu belirlemek için Robust Hausman testi yapılmış ve modeldeki birim etkinin tesadüfi etkiler ile daha etkin olduğu ($prob = 0.2338 > \alpha = 0.05$) anlaşılmıştır. Benzer şekilde, zaman etkisinin sabit etkiler mi tesadüfi etkiler mi olduğunu belirlemek için yine Robust Hausman testi yapılmış ve modeldeki zaman etkinin sabit etkiler ile daha tutarlı olduğu ($prob = 0.000 < \alpha = 0.05$) tespit edilmiştir. Böylece modelde çift yönlü etkinin (sabit zaman etkileri ve tesadüfi birim etkileri) olduğuna karar verilmiştir. Bu durumda, kukla (dummy) değişkenlerle sabit zaman etkileri modele dahil edilerek analizlere tesadüfi etkilere uygun yöntemlerle devam edilmiştir.

Tablo 4. Varsayımlara Ait Testler ve Sonuçları

Varsayım	Testin Adı	Hipotez	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
<i>Normal dağılım</i>	D'Agostino, Belanger ve D'Agostino Testi	(Birimler normal dağılmaktadır.)	chi2(2): 3.40	0.182
<i>Çoklu doğrusal bağlantı</i>	VIF Kriteri	ise çoklu doğrusal bağlantı yoktur.	Mean VIF: 2.60	-
<i>Heteroskedastisite</i>	Brown ve Forsythe Testi	(Birimlerin varyansları eşittir.)	W ₀ : 7.256 W ₅₀ : 5.054 W ₁₀ : 6.395	0.000 0.000 0.000
<i>Otokorelasyon</i>	Baltagi-Wu LBI Testi	(Otokorelasyon yoktur.)	DW: 0.352 B.Wu: 0.577	-
<i>Birimler arası korelasyon</i>	Pesaran Testi	H ₀ : Birimler arası korelasyon yoktur.	-2.212	0.027

Modelin türünün çift yönlü tesadüfi etkiler modeli olduğuna karar verildikten sonra varsayımlardan sapmalara bakılmıştır. Normal dağılım varsayımı için yapılan D'Agostino, Belanger ve D'Agostino (1990) testine göre birim etkilerin normal dağıldığı ($prob = 0.1823 > \alpha = 0.05$) tespit edilmiştir. Çoklu doğrusal bağlantı problemi için uygulanan VIF testi ise modelde çoklu doğrusal bağlantı probleminin olmadığını ($VIF = 2.60 < 5$) göstermiştir. Model tesadüfi etkilere sahip olduğu için heteroskedastisitenin varlığı Brown ve Forsythe'nin (1974) testi ile test edilmiştir. Test sonucuna ($p = 0.000 < \alpha = 0.05$) göre, modelde heteroskedastisite yani değişen varyans sorunu bulunmaktadır. Bir diğer varsayım için Baltagi ve Wu'nun (1999) LBI otokorelasyon testi yapılmış, elde edilen $DW = 0.352$ ve $Baltagi - Wu LBI = 0.577$ değerleri 2'den küçük olduğu için modelde otokorelasyon bulunduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, modelde birimler arası korelasyon olup olmadığına bakmak için de Pesaran'ın (2004) CD testi uygulanmıştır. Test sonucuna göre, ($prob = 0.027 < \alpha = 0.05$) modelde birimler arası korelasyon gözlemlenmiştir (Tablo-4).

Tablo 5. Tesadüfi Etkilere Sahip Modelin Nihai Hali

Bağımlı Değişken: lgs-yih						Wald chi2 (24): 3.05E+08	
Gözlem Sayısı: 532						Prob > chi2: 0.000*	
Grup Sayısı: 27						R-sq: 0.896	
Açıklayıcı Değişkenler	Katsayı	Drisc/Kraay Std. Hata	t	P> t	[95% Güven A.]		
lsser	0.472534	0.054908	8.61	0.000*	0.3576	0.5875	
lisgucu	-0.527214	0.041940	-12.57	0.000*	-0.6149	-0.4394	
saglik	-0.005956	0.014842	-0.40	0.693	-0.0370	0.0251	
egitim	-0.010871	0.013897	-0.78	0.444	-0.0399	0.0182	
arge	0.053858	0.027537	1.96	0.065***	-0.0038	0.1115	
d0	-0.205578	0.029644	-6.93	0.000*	-0.2676	-0.1435	
d1	-0.194499	0.026045	-7.47	0.000*	-0.2490	-0.1399	
d2	-0.164497	0.027926	-5.89	0.000*	-0.2229	-0.1061	
d3	-0.157097	0.026054	-6.03	0.000*	-0.2116	-0.1026	
d4	-0.143373	0.022993	-6.24	0.000*	-0.1915	-0.0953	
d5	-0.133865	0.020236	-6.62	0.000*	-0.1762	-0.0915	
d6	-0.125950	0.015485	-8.13	0.000*	-0.1584	-0.0935	
d7	-0.121924	0.011871	-10.27	0.000*	-0.1467	-0.0971	
d8	-0.113852	0.010236	-11.12	0.000*	-0.1353	-0.0924	
d9	-0.085354	0.018822	-4.53	0.000*	-0.1248	-0.0459	
d10	-0.055432	0.019353	-2.86	0.010*	-0.0959	-0.0149	
d11	-0.058576	0.015657	-3.74	0.001*	-0.0914	-0.0258	
d12	-0.049321	0.016177	-3.05	0.007*	-0.0832	-0.0155	
d13	-0.038955	0.016651	-2.34	0.030**	-0.0738	-0.0041	
d14	-0.028700	0.015487	-1.85	0.079***	-0.0611	0.0037	
d15	-0.029532	0.011187	-2.64	0.016**	-0.0529	-0.0061	
d16	-0.016643	0.010825	-1.54	0.141	-0.0393	0.0060	
d17	-0.008048	0.006604	-1.22	0.238	-0.0219	0.0058	
d18	0.006693	0.004242	1.58	0.131	-0.0022	0.0156	
sabit	6.615678	0.899564	7.35	0.000*	4.7329	8.4985	

Not: Modele eklenen $d0, d1, \dots, d18$ değişkenleri, 2000-2018 yılları için oluşturulan kukla (dummy) değişkenleri ifade etmektedir. * $\alpha=0.01$, ** $\alpha=0.05$ ve *** $\alpha=0.10$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Varsayımlara yönelik yapılan testler (Tablo-4), modelde varsayımlardan sapmalar olduğunu göstermiştir. Bütün varsayımlardan sapmalar olması halinde uygulanan Driscoll ve Kraay (1998) düzeltme yöntemi ile model tekrar tahmin edilmiş ve nihai sonuç Tablo-5'te verilmiştir. Nihai modele göre, model bir bütün olarak anlamlı ($p = 0.000 < \alpha = 0.05$) ve bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama oranı (R^2) %89'dur. Tablo-5'ten de anlaşıldığı üzere, brüt sabit sermaye oluşumunun ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Bu etkiye göre, brüt sabit sermaye oluşumundaki %1'lik değişim, kişi başına GSYİH üzerinde %0.47'lik bir artış sağlayacaktır. Toplam işgücünün ekonomik büyümeye etkisi ise istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönlüdür. Bu durumda, toplam işgücünde yaşanacak %1'lik değişim kişi başına GSYİH üzerinde %0.53'lük bir azalma oluşturacaktır. GSYİH'deki Ar-Ge harcamalarının payında yaşanacak %1'lik bir değişimin, kişi başına GSYİH üzerindeki etkisi ise pozitif ve %0.05'tir. Buna karşın, sağlık ve eğitim harcamalarının kişi başına GSYİH üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamıştır.

SONUÇ

Ekonomik büyümenin, fiziki sermaye ve işgücündeki artışla açıklanamayan kısmını, işgücüne ait bilgi ve becerilerin oluşturduğuna yönelik fikirlerin ortaya çıkmasıyla birlikte 1960'lardan sonra çalışmalar eğitimin büyüme üzerindeki etkisini incelemeye yönelmiştir. Kavramsal olarak beşeri sermaye ise Lucas (1988) tarafından büyüme modellerine dahil edilmiş ve beşeri sermayenin büyüme üzerinde itici bir güce sahip olduğu ifade edilmiştir.

Bu çalışmada, beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri, AB ülkeleri özelinde incelenmektedir. Çalışmanın kapsamı, 2000-2019 dönemine ait 27 AB ülkesinin kişi başına GSYİH, brüt sabit sermaye oluşumu, toplam işgücü, GSYİH'deki sağlık, eğitim ve Ar-Ge harcamaları (%) verilerini içermektedir. Panel veri analizi yöntemi kullanılarak söz konusu verilerle bir regresyon modeli kurulmuş ve modelde hem sabit zaman etkileri hem de tesadüfi birim etkileri olduğu gözlenmiştir. Bu nedenle sabit zaman etkileri kukla değişkenlerle modele dahil edilmiş ve modelde varsayımlardan sapmalar olup olmadığı kontrol edilmiştir. Varsayımlardan sapmalar tespit edildiği için modelin son hali, dirençli tahminciler kullanılarak oluşturulmuştur.

Elde edilen bulgular, incelenen dönem içerisinde AB ülkelerindeki beşeri sermayenin (eğitim ve sağlık harcamalarının) ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığını göstermektedir. Buna rağmen fiziki sermaye (brüt sabit sermaye oluşumu), işgücü ve teknolojinin (Ar-Ge harcamalarının) ise ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Fiziki sermaye ve teknolojinin etkisinin pozitif, işgücünün etkisinin ise negatif yönlü olduğu tespit edilmiştir.

Fiziki sermaye ve teknolojinin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisi, endüstri 4.0 ile daha da artan makineleşme sürecinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Zira makineleşme ve robotik üretim, üretimde verimi artırarak ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Fakat beşeri sermayenin iktisadi büyüme üzerinde anlamlı bir etkisinin olmaması, büyüme modellerinden Lucas'ın (1988) önerdiği büyüme modeline uymamaktadır. Bu durumda, Lucas büyüme modelinin AB ülkeleri için 2000-2019 dönemi boyunca geçerli bir model olmadığı söylenebilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abakırov, S. ve Bayraktutan, Y. (2022). *Beşeri Sermayenin İktisadi Etkileri: Orta Asya Ülkeleri Üzerine Bir Analiz*. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11(4), 1480-1491.
- Acet, H. ve Erkoçak, H.E. (2022). *Fiziki, Beşeri ve Doğrudan Yabancı Sermayenin Ekonomik Büyümeye Etkisi: G20 Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama (Panel Veri Analizi)*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 25(1), 141-155.
- Ali, H., Siddique, H.M.A., Ullah, K. and Mahmood, M.T. (2018). *Human Capital and Economic Growth Nexus in Pakistan: The Role of Foreign Aid*. Bulletin of Business and Economics, 7(1), 13-21.
- Arabi, K.A.M. and Abdalla, S.Z.S. (2013). *The Impact of Human Capital on Economic Growth: Empirical Evidence from Sudan*. Research in World Economy, 4(2), 43-53.
- Baltagi, B.H. and Wu, P.X. (1999). *Unequally Spaced Panel Data Regressions with AR(1) Disturbances*. Econometric Theory, 15(6), 814-823.
- Beşer, N.Ö. ve Beşer, M. (2020). *Effects of Human Capital on Economic Growth in Selected Asian Countries*. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,

18(Özel Sayı), 117-128.

Brown, M. and Forsythe, A. (1974). *The Small Sample Behavior of Some Statistics Which Test the Equality of Several Means*. Journal of the American Statistical Association, 69(346), 364-367.

Craney, T.A. and Surlles, J.G. (2002). *Model-Dependent Variance Inflation Factor Cutoff Values*. Quality Engineering, 14(3), 391-403.

D'Agostino, R.B., Belanger, A. and D'Agostino, R.B.Jr. (1990). *A Suggestion for Using Powerful and Informative Tests of Normality*. The American Statistician, 44(4), 316-321.

Denison, E.F. (1967). *Why Growth Rates Differ*. Washington D.C: Brookings.

Driscoll, J.C. and Kraay, A.C. (1998). *Consistent Covariance Matrix Estimation with Spatially Dependent Panel Data*. The Review of Economics and Statistics, 80(4), 549-560.

Filiz, A. (2022). *AR-GE Çalışmaları ve Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeye Etkileri: Matematiksel Bir Modellemenin Ekonometrik Çözümü*. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 21(83), 1098-1108.

Fukao, K., Makino, T. and Settsu, T. (2021). *Human Capital and Economic Growth in Japan: 1885-2015*. Journal of Economic Surveys, 35(3), 710-740.

Haldar, S.K. and Mallik, G. (2010). *Does Human Capital Cause Economic Growth? A Case Study of India*. International Journal of Economic Sciences and Applied Research, 3(1), 7-25.

International Monetary Fund (IMF). *Government Finance Statistics*. Erişim Adresi: <https://data.imf.org/?sk=a0867067-d23c-4ebc-ad23-d3b015045405>, Erişim Tarihi: 16.12.2022.

Kazancıgil, D. (2022). *Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme: Türkiye Örneği*. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 26(1), 201-218.

Koç, A. (2013). *Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yatay Kesit Analizi ile AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme*. Maliye Dergisi, 165, 241-258.

Ljungberg, J. and Nilsson, A. (2009). *Human Capital and Economic Growth: Sweden 1870-2000*. Cliometrica, 3, 71-95.

Lucas, R.E.Jr. (1988). *On the Mechanics of Economic Development*. Journal of Monetary Economics, 22, 3-42.

Madugba, J.U., Oparah, V.I. and Onuoha, C.J. (2022). *Effect of Human Capital Investment on Economic Growth: Nigeria Perspective*. Journal of Management and Economic Studies, 4(3), 282-297.

OECD. *Productivity, Human Capital and Educational Policies*. Erişim Adresi: <http://www.oecd.org/>

- ps://www.oecd.org/economy/human-capital/ Erişim Tarihi: 21.12.2022
- Pelinescu, E. (2015). *The Impact of Human Capital on Economic Growth*. Procedia Economics and Finance, 22, 184–190.
- Pesaran, M. (2004). *General Diagnostic Tests for Corss Section Dependence in Panels*. IZA Discussion Paper, 1240.
- Prados de la Escosura, L. and Rosés, J.R. (2010). *Human Capital and Economic Growth in Spain, 1850–2000*. Explorations in Economic History, 47, 520–532.
- Salleh, N.M., Bujang, I., Andin, C. and Mazlan, M.N.A. (2022). “*The Impact of Human Capital Index on Economic Growth in Malaysia*”. Proceedings 2022, 82, 71.
- Serel, H. ve Masatçı, K. (2005). *Türkiye’de Beşeri Sermaye ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Ko-Entegrasyon Analizi*. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 19(2), 49-58.
- Schultz, T.W. (1963). *The Economic Value of Education*. NewYork: Columbia University Press.
- Tatoğlu, F. Y. (2011). *The Relationships between Human Capital Investment and Economic Growth: A Panel Error Correction Model*. Journal of Economic and Social Research, 13(1), 77-90.
- Tatoğlu, F.Y. (2012). *Panel Veri Ekonometrisi*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Turna, Y. ve Ceylan, R. (2022). *Türkiye’de Ekonomik Büyüme ile Fiziki Sermaye, Beşeri Sermaye ve Enerji Tüketimi Arasındaki İlişki: NARDL Yaklaşımı*. Mehmet Akif Ersoy İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(1), 223-242.
- Wang, Y. and Liu, S. (2016). *Education, Human Capital and Economic Growth: Empirical Research on 55 Countries and Regions (1960-2009)*. Theoretical Economics Letters, 06, 347-355.
- World Bank. *World Development Indicators*. Erişim Adresi: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, Erişim Tarihi: 16.12.2022.

10. BÖLÜM

AHMET MİTHAT'IN EYVAH ADLI OYUNUNUN ALMANCA ÇEVİRİSİNDE EVLİLİK VE BOŞANMAYA İLİŞKİN YANMETİNLER

Doç. Dr. Sevim ŞERMET

Sinop Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ssermet@sinop.edu.tr

ORCID: 0000-0001-8990-2278

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, yanmetin kavramı bağlamında Ahmet Mithat'ın Eyvah oyununun Almanca çevirisinde evlenme ve boşanmaya dair yanmetinlerin irdelenmesidir. Bu çeviri 1913 yılında Doris Reeck tarafından yapılmıştır. Metinlerarasılık, yanmetinsellik ve çeviri ilişkisine değinildikten sonra söz konusu eser tanıtılmıştır. Çeviri eserlerde orijinal metin dışında kalan çevirmenin ürettiği metinler, hedef okur kitlesinin çeviri metni nasıl okumaları gerektiği ve kendilerini nelerin beklediği konusunda aracılık etmektedir. Bu metinler, okurların olası bilgi beklentilerini karşılamak üzere ve diğer kültürün koşullarına göre üretilmektedir. Çalışmada örnek metinler kullanılarak bu metinler aracılığıyla hedef okur kitlesiyle kurulan bağ gösterilmiştir.

1. METİNLERARASILIK VE YANMETİNSELLİK¹

Julia Kristeva ve onun metin konusunda öne sürdüğü tanımlamalardan etkilenen Roland Barthes'in bu alanda ortaya attığı görüşlere bağlı olarak gelişen metinlerarasılık (intertextuality) metinlerin kendi varlığı dışındaki diğer metinlerden bağımsız olamayacağı düşüncesinden doğmuştur. Bu düşünce metinlerin kendinden önce ya da aynı dönemde yazılan metinlerle yakınlık, benzerlik ya da karşıtlık ilişkileri mevcut olduğu ve bu metinlerin birbirlerine açık ya da örtük bir biçimde göndermede buldukları savıyla hareket eder: “Metinlerarası, kabaca iki ya da daha çok metin arasında bir alışveriş, bir tür konuşma ya da söyleşim biçimi olarak anlaşılmalıdır. Kavram genel anlamıyla bir yenidenyazma (réécriture) işlemi olarak da algılanabilir. Bir yazar başka bir yazarın metninden parçaları kendi metninin bağlamında kaynaştırarak yeniden-yazar.” (Aktulum 2000: 17)

Julia Kristeva ile anılan kuram esasen özünü XX. yüzyılın en etkili edebiyat eleştirmenlerinden olan Rus kuramcı Mikhail Bakhtin'den alır. Julia Kristeva'nın Bakhtin'in çalışmalarını Fransa'da tanıtmasıyla, söyleşimcilik kuramı yeni bir isimle Batı eleştiri söylemine metinlerarası adıyla benimsenen bir kavram olarak girer. Bakhtin metinlerarasılığı söyleşimcilik adı altında sunumlarken Julia Kristeva'nın görüşü ile metinlerarasılık bir metin ile öteki metinler arasındaki her tür ilişkidir. Julia Kristeva ile kuramsal olarak tanımlanan metinlerarasılık, Fransız kuramcı Gérard Genette ile belli bir düzene kavuşmuştur. Metinlerarası kuramı çerçevesinde yapılan tartışmalar, Gerard Genette'in *Palimpsestes, la littérature au second degre* adlı eseriyle belli bir dinginliğe erişir. Genette *Palimpsestes* eserinde metinlerarası kavramını alt kategorilere ayırarak, kendi metinlerarası örnekçesini daha sistemli bir sınıflandırmayla oluşturur. *Palimpsestes* eserinde tüm öteki ilişki türlerinden yalnızca birisi olan metinlerarasısını, ya da kendi deyişiyle metinsel aşkınlığı (transtextualite) metnin yazınsallığının temel unsuru yapar. Genette, iki yapıt arasındaki olası her tür alışverişe bir metinlerarası yerine metinsel aşkınlık adını verir. Genette metinler arasındaki olası ilişkilerin tümüne “metinselaşkınlık” (ya da metin-ötesi) adını verip onu beş kategoriye ayırır.

1 Çalışmanın kuramsal çerçevesinde bahsi gerekli olan metinlerarasılık kuramı ile ilgili teorik çerçeve kaynakçada ismi mevcut olan Kubilay Aktulum'un *Metinlerarası İlişkiler* adlı eserinden esin alınarak oluşturulmuş ve doğrudan alıntılar dipnot olarak gösterilmiştir.

1. Metinlerarası (intertextualité)
2. Ana-metinsellik (hypertextualité)
3. Yan-metinsellik (paratextualité)
4. Üst-metinsellik (architextualité)
5. Yorumsal üst-metin (métatextualité) (Aktulum, 2000: 83-90)

Türkçeye yanmetinsellik olarak aktarılan Paratextualität sözcüğü, Fransız kuramcı Gérard Genette tarafından ortaya atılan ve geliştirilen bir kavramdır. Genette, kavramı şöyle açıklar: “Bir metnin ilk bakışta aynı metnin dışında kalan, ikinci dereceden metinsel unsurlarla yani başlıklar, alt-başlıklar, ara-başlıklar, önsözler, sonsözler, uyarılar, notlar, tanımlıklar, yer verilen resimler, kapağı ve metin-öncesi unsurlar (yani karalamalar, taslaklar) ile olan ilişkilerini kapsar.” (Aktulum, 2000: 85) Yanmetinsellikte asıl metne göre ikinci planda kalan metinsel unsurlar söz konusudur ve bu unsurlar okur ve metin arasındaki ilişkilerin kurulmasına katkıda bulunur. Çoğu zaman asıl metinden ayrılan yanmetinsel unsurlar hep metindışı unsurlar olarak görülmekle birlikte metnin alımlanması ve yorumlanmasındaki rolleri kimi zaman o denli önemlidir ki yanmetinsel unsurların bazıları metnin ayrılmaz parçaları olurlar. Çeviri metin incelemelerine farklı veriler sunan yanmetinler asıl metni sarmalayan, ona bir bütünlük kazandıran ve okurla iletişimi sağlayan unsurlardır. Okurun metne girmesini kolaylaştıran yanmetinler, okurun ilgisini çektiği gibi öte taraftan okumasını da belirli bir ölçüde yönlendiren yanmetin öğeleri çoğu zaman okuru tanınırlığı muhtemel diğer eserlere göndererek, onlarla ilgili ipuçları verir.

Yanmetinsellik (Paratextualité), bir metnin kendisine eşlik eden yanmetinlerle kurduğu ilişkidir. “Yanmetinler, asıl metni başlangıç sürecinden bitiş süreci boyunca, anlamsal ilişkisi içerisinde bütünleyen, tamamlayan öğeler olarak ifade edilebilir. Yanmetinler ne asıl metnin kendisidir ne de tamamen farklı bir metindir. Aksine asıl metne eşlik eden, onun etrafında olan, onunla sıkı bir bağı olan, çerçevede yer alan küçük yazı parçalarıdır.” (akt. Aksöz 2019: 266) Asıl metne nazaran ikinci planda kalan öğeler olmasına rağmen okur ve metin arasındaki ilişkilerin kurulmasını etkiler. Biçimsel olarak saptanabilen metinsel unsurları inceleyen Genette’in yanmetinsel unsurları okurun metin karşısındaki tepkisini koşullandırır. Bu unsurlardan bazıları yazın kavramı var olduğundan beri yazınsal metne eşlik eden her yapıtta

yer alan başlıklar, alt-başlıklar, resimler, önsözler gibi bilindik unsurlardır. Genette, esas metnin dışında kalan birtakım özelliklerin ve metinlerin, ana metnin yorumlanmasındaki etkisine değinir. Bu dış metinlerin varlıklarının metne katkısı ve bunların okuyucu üzerindeki etkileri ile okuma süreçlerini ne şekilde biçimlendirdiği sorgulanır.

Biçimsel çözümlenmelerde çoğu zaman üzerinde durulmayan, metnin kökensel olarak tanımlanması üzerinde etkin rol oynayan yan-metne ait unsurlar, metindışı unsurlar olarak görülür ve asıl metinden ayrık durur. Ancak çoğu zaman asıl metne sıkı sıkıya bağlı olan yanmetinsel unsurlar metnin ayrılmaz parçalarıdır ve bazı durumlarda metnin alınılması ve yorumlanmasında çok önemli rol oynarlar. Aksöz'e göre yanmetinler o denli önemlidir ki aynı alan içinde bile farklı bakış açılarıyla incelenmesi her birine ayrı ayrı katkı sağlayacaktır.

“Hatta yanmetinler aynı alan içinde bile farklı bakış açılarıyla incelenmekte ve işlevleri ortaya konmaktadır. Örneğin bir edebiyatçının yanmetinlere bakış açısı, ortaya çıkarmak istediği işlevleri ile edebiyat çeviri bilimi ile uğraşan birinin çıkarttıkları ile aynı olmayacaktır” (Aksöz, 2018: 44).

2. YANMETİNSEL UNSURLAR OLARAK NOTLAR/ DİPNOTLAR

Metin imkânlar açısından sonsuz genişlikte bir aygıt değildir. Metinde her söylem yazarın seçimleri sonucu onun belleğinden süzülerek yer alır. Metnin imkânlarının sonsuz olmadığından hareket edilecek olursa metnin kendi kültür alanından başka bir kültür alanına aktarımı anlamına gelen çeviri söz konusu olduğunda açık alanlar ortaya çıkması kaçınılmaz görünmektedir. Bu açık alanlar çeviri metinlerde dipnotlar aracılığı ile kapatılma yoluna başvurulmaktadır.

Not ya da dipnotlar çevirmenin bilinçli ya da bilinçsiz görünürlüğünü sergilemek için başvurduğu yöntemlerdendir. Dipnot eklemeleri aynı zamanda okurun işini kolaylaştırmak gibi bir işlevselliği de üzerinde taşır.

“Erek okurlar tarafından bilinmeyeceğini, fark edilmeyeceğini ya da anlaşılmayacağını düşünerek çevirmen notlarında

kültürlerarası iletişimi sürdürmek adına metindeki kültürel, tarihsel, politik olaylar ile yerlere ve edebi kişilere dair yapılan göndermeler için açıklamalar yapabilirler. Aynı zamanda, okurlara çevrilen eserlerin inceliklerini gösterme ve duyarlılık kazandırma, zihinsel bir antrenman yaptırarak metni okuyup yorumlama ve buna göre bir sonuca ulaşma gibi amaçları da söz konusu olabilir. Okurların yazarın evrenine girebilmeleri için yazarın niyetini tanıtmaya çalışarak yazarın ne demek istediğine ve metinde kullandığı sözcük oyunlarına dair ek açıklamalar yapabilirler. Üstelik yazarı düzeltme veya ek okumalar tavsiye etmek için de çevirmen notlarını kullanabilirler” (Taş 2019: 100).

Yazarın ait olduğu toplumun kültürü ile ilgili bilgi vermek amaçlı çeviri eserde dipnotlara yer vermesi metnin akışını farklılaştırdığı gibi okurun entelektüel evrenine katkı anlamına da gelmektedir.

Yanmetinsel unsurlar kimi zaman okurun ideolojisine şekil veren ve eğilimlerini yönlendiren unsurlar da içerebilmektedir.

“Hermans, çevirinin yalnızca kendi içinde ve kendisi için değil, farklı çıkarlar doğrultusunda farklı dizgeler için de işlev gördüğünün, bu nedenle de çeviri metnin işlevini yerine getirebilmesi için belirli bir amaç doğrultusunda yönlendirildiğinin altını çizmiştir” (akt. Karadağ& Bozkurt&Alimen, 2015: 96).

Çeviriyi ideoloji, yönlendirme içeren bir eylem olarak kabul eden bu anlayışta çevrilen dilin mensup olduğu kültürü empoze etme fikri çeviriye hâkim olur. Bu şekli ile çeviri manipülatif bir aygıt görevi üstlenir. “Çeviride yanmetinsel unsur olarak ele alınan dipnotlar, çeviriye yön veren, bilgilendirme amaçlı tercih edilen manipülatif stratejilerdendir” (Uluşahin, 2020: 244).

Çevirmen notu olarak dipnotlar diğer bilim dallarındaki dipnotlardan² farklı olarak metin içindeki olayların, kişilerin hedeflenen okur tarafından daha iyi anlaşılması ve metnin kavranması için çeviren tarafından eklenen notlardır. Çevirmenin kendini görünür kılması, sesini duyurmak istemesinin

2 Notlar ya da dipnotlar bilim disiplinlerinin tümünde mevcut olan bir kullanım genişliğine sahiptir. Dipnotun, tarihsel süreç içerisinde anlatıları kanıtlamak ya da aksine çarpıtmak için kullanıldığı, farklı bakış açıları ile okura sunulduğu, ancak belli oranda bir otorite sağlayıp bir yeterlilik işareti de olduğu bilinen bir gerçektir. Notlar ya da dipnotlar bilgilere geçerlilik kazandırmada ve esere şeffaflık sağlamada aracı işlevi görerek eserin sahibine birtakım avantajlar sağlar.

sonuçlarını Parlak şu şekilde çoğaltır:

“Çevirenin söylemsel varlığını belirgin kılarak çevirmenin görünmezliği ve çeviri metnin şeffaflığı ile ilgili “garip” beklenti normunu kırar. Çevirmenin kaynak metnin okuru olarak “kimliğini” görünür ve belirgin kılar. Çevirmenin erek metnin yazarı olarak “sembolik gücünü” gösterir. Çevirmenin kaynak metin için nasıl bir örtük okur öngördüğünü gösteren veriler sunar. Çevirmenin kendi örnek okurunu nasıl oluşturmaya çalıştığını gösteren veriler sunar” (Parlak 2009: 5).

Çevirmen hedef okur açısından metnin anlaşılabilirliğini artırmak için sıklıkla dipnot ekleme ihtiyacı duyar. Çevirmen tercihine bağlı olarak dipnotların sayıca çok olması zaman zaman da olumsuzlanmıştır. Bu bakış açısı ile dipnotlar yazar ve okur arasına girme, metnin akıcılığını bozma, dikkat dağıtma ve okurun bilgisini küçümseme gibi özellikler taşırlar. Umberto Eco'ya göre aktarımın mümkün olmayıp kayıpların ortaya çıkma durumu söz konusu olduğunda ancak son çare olarak dipnot kullanılmalıdır. Eco bu durumu “çevirmen yenilgisinin onaylanması” (Parlak, 2009: 4) olarak görmektedir.

3. EYVAH OYUNUNUN ÇEVİRMENİ DORIS REECK

Doris Reeck, Ahmet Mithat'ın *Eyvah* adlı oyununun çevirmenidir. Yayımcı ve editör Georg Jacob, Anadolu yaşamına oryantalistlerden daha fazla hâkim olduğunu düşündüğü Doris Reeck'in çeviriyi yapabileceğine inandığı ve dil düzeyini yeterli gördüğü için çevirisini beğenmiş, eserin *Turkisch Bibliothek* 'te temsil edilmesine onay vermiştir. Doris Reeck'in biyografisi ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır ve yaşam öyküsüne dair ayrıntılı bilgi yoktur. Onun yaşam öyküsü ile ilgili bilgiler Alman oryantalistler arasında oldukça tanınmış babası Andreas David Mordtmann'a ait kaynaklarda ve belgelerde yer almakta olup bu belgeler ve kaynaklar aracılığıyla yaşam öyküsü şekillenebilmektedir. Ancak esasen Mordtmann ailesinin yaşam öyküsü, Doris Reeck'in evlilik öncesi biyografisini aydınlayabilecek yeterliliktedir.

Doris Reeck, 11 Şubat 1811 ile 31 Aralık 1879 yılları arasında yaşamış ünlü Alman oryantalist Andreas David Mordtmann'ın kızıdır. (Mordtmann, 1925:

VIII) İlginç bir yaşam öyküsüne sahip olan Andreas David Mordtmann'ın biyografisi Doris Reeck'in nasıl bir ortamda yetiştiği ve Türklere ilgisinin kökenleri hakkında yeterince aydınlatıcıdır. Mordtmann ailesinin yaşamında baba Andreas David Mordtmann'ın çok güçlü bir figür olması sebebiyle oryantalist gelenek babadan çocuklara aktarılır. Geleneksel kodların sürgünü evlatlarda da ortaya çıkar. Andreas David Mordtmann'ın izini takip etmiş dört çocuğun içinde Doris Reeck de yer almaktadır.

Doris Reeck'in biyografisi ile ilgili baba Andreas David Mordtmann'ın yaşam öyküsü içinden edinilen veriler dışında yine baba Andreas David Mordtmann'a ait olan *Anatolien* adlı eserin önsözü edinilen bilgilere kaynak oluşturmuştur. Baba Andreas David Mordtmann'ın *Anatolien* adlı eserinin önsözünde ailenin İstanbul'a geliş süreci ile ilgili bilgiler yer almakta, Doris Reeck'in de İstanbul'a gelen aile fertlerinden biri olduğu ifade edilmektedir. Aynı önsözde Doris Reeck'in *İm Reiche des İslam* adlı eserin yazarı, Ahmet Mithat'ın *Eyvah* oyununun çevirmeni ve 17 Nisan 1841 Hamburg doğumlu (Mordtmann, 1925: VIII) olduğu bilgisi de yer almaktadır.

4. AHMET MİTHAT'IN EYVAH OYUNU

Eyvah adlı eser Ahmet Mithat'ın ilk oyun denemesidir. 30 Mart 1873'te oynanan eser *Letâif-i Rivâyât*'in³ yedinci cüzü olarak iki kez basılmıştır.⁴ Ahmet Mithat iki eşliliği eleştirel bir yaklaşımla ele alarak oyunu bir facia ile sonlandırmaktadır. Bununla birlikte Eyvah oyununda “şahıslar iyi çizilmiştir ve hepsinde Ahmet Mithat'ın sevgi dolu kalbi hissedilir” (Enginün, 1990:7).

Eyvah oyunu beş perdeden oluşmaktadır. Sabire Hanım ile evli olan Meftun Bey'in eşinden habersizce Leyla ile olan evliliği ve iki kadının arasında

3 Kaynakçada yer alan Fazıl Gökçek ve Sabahattin Çağın'ın birlikte hazırladığı, *Letaif-i Rivayat*'in Latin harfli çevirisinde yedi numara boş bırakılmış ve *Eyvah* adlı oyuna yer verilmemiştir. Ömer Faruk Akün, esere yazdığı *Ahmet Mithat Efendi ve Letaif-i Rivayat* adlı tanıtım yazısında bir tiyatro eseri olan yedinci cüz hariç yeni harflere aktarıldığını bildirmekte, Fazıl Gökçek ise aynı eserin içinde yer alan “*Letaif-i Rivayat Hakkında*” başlıklı yazısında külliyyatın yedinci kitabının bir tiyatro eseri olduğuna işaret etmektedir.

4 Ahmet Mithat'ın *Eyvah* oyunu *Letaif-i Rivayat*'in yedinci cüzü olarak, 1288 (1871) ve 1302 (1885) olmak üzere iki kez basılmıştır. Çalışmada İnci Enginün'e ait *Ahmed Midhat Efendi'nin Tiyatroları* kaynağından faydalanmakla birlikte Doris Reeck çevirisini takip edebilmek için Doris Reeck'in çeviri yaptığı orijinal kaynak kullanılmış, kaynakçada yer alan iki baskıdan 1288(1871) yılına ait olan ilk baskı esas alınmıştır.

parçalanmış hayatı anlatılır. Meftun Bey hem Sabire Hanım'a hem de Leyla Hanım'a derin bir bağlılık hissetmektedir. Aynı zamanda Leyla ve Sabire de birbirinden habersiz Meftun'u büyük bir aşkla sevmektedirler. Sabire ve Leyla farklı evlerde Meftun Bey'e aşık olarak yaşamakta, Meftun Bey iş bahanesi ile karısı Sabire'ye yalan söyleyerek haftanın iki gecesini Leyla Hanım'ın evinde geçirmektedir. Böylelikle Meftun Bey İstanbul'un iki farklı mahallesinde iki evli, iki eşli ve haftayı da ikiye bölen tedirgin bir yaşam sürmektedir. Oyunda Meftun'un ilk eşi Sabire Hanım'ın babası Rifat Efendi'nin olanları sezmesi ve damadından kızı Sabire'yi boşamasını istemesiyle olaylar yön değiştirir. Ancak her iki eşini de çok seven Meftun'un ikisinden de ayrılmaya gönlü elvermemektedir. Bununla birlikte Sabire'nin babası Rifat Efendi'nin öneri ve yönlendirmeleri ile zaten çıkmaza düşmüş olan Meftun, Sabire'ye kötü davranarak onu kendinden uzaklaştırmaya çalışır ve boşar. Bu boşanma Sabire'ye iyi gelmez ve üzüntüsünden yataklara düşer. Sabire, son kez görmek için yanına çağırttığı Meftun'dan Leyla'yı boşamasını ister. Sabire'nin ölmeden önceki son arzusunu yerine getiren Meftun yapayalnız kalır. Çünkü Leyla'yı boşamış, Sabire ise ölmüştür.

İnci Enginün "Örfün cevaz verdiği poligami insanları bedbaht etmektedir." (Enginün, 1990: 6) diyerek oyunda konu edilen evliliği poligami olarak adlandırmasına karşılık Almanca çevirinin editörü Georg Jacob çevirinin önsözünde bu evliliği poligamiden ayırmakta ve Doğu dünyasında geçerli olan poligami tarzı evliliğin bir başka tarzı olan bigami olarak isimlendirmektedir.

Eyyah adlı oyunda Meftun'un ilk eşi Sabire çok kıskanç bir kadın olarak canlandırılmaktadır. Kocasının kadınlardan söz etmesine bile tahammül edemeyen Sabire'nin eşinin bir başka kadınla birlikte olmasına ihtimal dahi vermemesine rağmen iç dünyasında hep böyle bir endişe taşıması sebebiyle diyaloglarının temelinde eşinin hayatında bir başka kadının olup olmadığı ikilemi mevcuttur. Bu yüzden olsa gerektir oyun bir tavla partisi ve tavla oyununu kazanıp kazanmamak söylemi ile başlar. Evlilik bu oyunun sonucuna dayalı olarak şekillenecektir. Tavla oyununda, Sabire kocasını yenerse, Meftun evlilik üzerine tüm imalarına son verecek, Sabire'nin yenilmesi durumunda Meftun'un bir başka kadınla evliliğine onay verecektir. Eyyah oyununun olay örgüsünde kaderi tavla oyununa bağlı olan bir evlilik işlenmektedir. Meftun'un ikinci bir eş alma keyfiyeti bu oyunun sonucuna bağlıdır. Kadın ise aldatılmışlığın en üst düzeyini yaşamaktadır. Zira eşi ile acımasızca pazarlık

yapan Meftun ikinci evliliğini bu pazarlıktan önce zaten gerçekleştirmiştir. Tavla oyununun sonucuna bağlı olarak şekillenecek ve üzerine pazarlık kurulan yaşam zaten mevcut değildir. Yani asıl eş Sabire Hanım bilinçsizce olmayan bir yaşamın üzerine pazarlık yapmaktadır. Meftun da bilinçli olarak bu pazarlığı sürdürmektedir. Editör Georg Jacob'un oyununda en çok dikkatini çeken bigami yani iki eşlilik ve tavla oyunudur. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın da *Eyvah* oyununda en çok ilgisini çeken bu sahnedir:

“Piyes iki evli Meftun Bey'in acıklı macerası, tekrar evlenme şakaları ve tavla oyunuyla hemen hemen bir vodvil havasında başlar. İkinci perdenin başında da görülen bu hafif komedi havası bu piyesin hatta bütün Midhat Efendi tiyatrosunun bizce en güzel tarafıdır.” (Tanpınar ,1988: 473)

5. EYVAH OYUNUNDA EVLİLİK VE BOŞANMAYA DAİR YANMETİNLER

Eyvah adlı oyunun çevirisinde oldukça sık dipnotlara başvurulmuştur. Bu dipnotlar içinde aile hayatı, evlilik, boşanmaya dair olanlar Türk sosyal yaşamı ile ilgili bilgiler içermektedir ve Alman okurunu Türk aile hayatından haberdar etmektedir. Dört evlilik, evliliğin hangi durumda bittiği, fesih koşulları, kadının hangi koşullar sağlanmadığında evliliği bitirme hakkını elde edeceği çevirmenin dikkatini çeken hususlardır ve bu başlıklar yanmetin olarak çeviriye yansır.

İkinci perde beşinci fasılda ikinci bir eşinin olduğunun duyulmasından rahatsız olan Meftun bu rahatsızlığını iç konuşmalar aracılığıyla dile getirir. Bu konuşmalar Meftun'un ikinci kez evlenmiş olsa da bir iç huzursuzluğunun varlığının habercisi olan konuşmalardır:

“O ne? İki karı almış isem gavur olmadım a. Allah'ın emri değil mi? Dörde kadar bile evlenebilirim. Ben de deli gibi meyus oluyorum be. Bırakmam vesselam. Zorla mı bıraktıracaklar? Hangisini aç bıraktım. Hangisini çıplak. Bırakmam. Ama Sabire duyacak imiş. Varsın....(biraz daha gezinir) İşte o fena. Sabire duyar ise bittiği gündür, ben (birçok düşünür) Yok yok. O da

olmaz... Of Of. (Düşünür)” (Ahmed Midhat, 1871: 46)

Bu ifade Orijinal Almanca metne şu şekilde yansır:

“Was soll das übrigens heissen? Wenn ich auch eine neue Frau genommen habe, so bin ich doch dadurch kein Ungläubiger geworden! Ist es denn nicht Gottes Gebot? Ich kann ja bis zu vier heiraten. Und ich gebärde mich gleich verzweifelt wie ein Toller, puh! Ich lasse sie nicht und damit basta. Werden sie es mit Gewalt dahin bringen, dass ich sie lasse? Welche von beiden habe ich hungern lassen? Welche von beiden ist bloss? Ich lasse sie nicht... Aber Sabire wird es wohl merken...Soll sie es!... (Geht noch ein wenig herum.) Ja, das ist schlimm. Wenn Sabire es merkt, so ist das der letzte Tag ihres Lebens. Ich . . . (denkt lange nach) Nein, nein, auch das geht nicht...Ach, ach! (denkt nach)” (Reeck, 1913: 35-36)

Bu ifadeye açıklama notu getiren çevirmen şu şekilde açıklama yapar: “Bir Müslüman, dört uygun kıyafet, dört barınma, dört yiyecek ve dört hizmet verebiliyorsa dört kadınla evlenebilir. Adam bunu yapamazsa ve kadın bunu ispatlayabilirse, boşanma başvurusunda bulunabilir.”⁵ Bu açıklama için Kuran-ı Kerim⁶ ve Theodoor Willem Juynboll’un *Handbuch des islamischen Gesetzes nach der Lehre der schāfi’itischen Schule nebst einer allgemeinen Einleitung* adlı eserini referans olarak kullanır. Özet olarak Juynboll’un eseri de bu anlam ile uyumludur. “Yasaya göre erkek hane halkının gelirini sağlamakla ve bunun dışında karısının geçimini temin etmekle de yükümlüdür. Kişi durumuna bağlı olarak, yaşadığı bölgenin gelenekleri de dikkate alınarak kıyafetlerini, konutlarını, yiyeceklerini ve hatta hizmetini vermelidir. Bununla birlikte, adam yasal olarak bakım maliyetlerini ödemeyi reddederse, kadın yetkililer aracılığıyla görevini yerine getirmeye zorlayabilir. (.....) Kadın

5 Ein Muslim darf vier Frauen heiraten und beliebig viele Nebenweiber haben (Qoran 4,3), wenn er jeder einzelnen der vier standesgemässe Kleidung, Wohnung, Nahrung und Bedienung geben kann. Ist der Mann hiezu nicht imstande und kann die Frau dies beweisen, so darf sie die Scheidung beantragen. Vgl. Juynboll, Handb. d. islam. Gesetzes S. 223 f. (Reeck 1913: 36)

6 Kuran-ı Kerim, Nisa Suresi 3. Ayet: “*Ve in hiftum ellâ tuksitü filyetâmâ fenkihû mâ tâbe lekum minennisâ-i mesnâ ve sulâse ve rubâ’(a) fe in hiftum ellâ ta’dilû fevâhideten ev mâ meleket eymânuikum zâlike ednâ ellâ te’ülû*”/ Tercümesi: “Yetimlerin hakkına riayet edemeyeceğinizden korkarsanız, beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın. Haksızlık etmekten korkarsanız tek kadın veya mülkiyetinizde bulunan câriye ile yetinin; bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.”

ancak erkeğin haneyi geçindiremediğini kanıtlaması durumunda evliliğin feshini talep edebilir.”⁷

Osmanlı toplumunda kadına ait sınırlı bile olsa evliliğin sonlandırılması konusunda seçeneğin bulunduğu gerçeği de çevirmen tercihi ile yanmetinlere taşınır. Üçüncü perde dördüncü fasılda Meftun’un boşanma belgesini eline tutuşturmasıyla kendinden geçen Sabire’nin yanında annesi ve babası vardır. Sabire’nin babası Rıfat Efendi, kızı ile Meftun arasındaki ilişkiyi anlamlandırmakta zorlanmaktadır. Sabire boşanmayı kendisi için hayatın sonu gibi algılamakta babası kızının kurtulduğunu ve bunun kızı için bir son olmaktan ziyade yeni bir başlangıç olduğunu düşünmektedir. Baba kızın bu zıt düşünceler altında gerçekleşen diyalogunda kızının ona neden hala bağlı olduğunu çözemediğini ifade etmek üzere Rıfat Efendi:

“Darılma ama artık hata ediyorsun. Herif seni hırpalasın. Sövsün. Etmediğini bırakmasın da yine onsuz sana dünya haram olsun. Bir dövmediği kalmış idi. Belki onun için istiyorsun. Başka karı olsa şimdiye kadar çoktan nikahım helal başım azad der idi. Hiç de böyle yürek görmedim(deyip hiddetle çıkar)” (Ahmed Midhat, 1871: 62-63)

ifadesini kullanır. Bu ifade Almanca metne “Rif’at Efendi: Sei mir nicht böse, aber du treibst es schliesslich zu arg. Der Bursche soll dich maltraitieren, beschimpfen, nichts ungetan lassen und doch soll ohne ihn die Welt für dich keinen Reiz mehr haben! Es hat nur noch gefehlt, dass er dich prügelte. Vielleicht magst du ihn darum. Eine andere Frau hätte schon längst gesagt: “Auf meine Heiratssumme verzichte ich. Mein Haupt ist frei.” Ein solches Herz ist mir noch nicht vorgekommen. (Mit diesen Worten geht er heftig hinaus)” (Reeck, 1913: 49) şeklinde yansır.

Burada çevirmen “nikahım helal” ifadesini hedef dile aktarırken nikahın kadın tarafından geçersiz kılınması ve sonlandırılmasına evlilikten feragat etme olarak anlam kazandırır. Burada söz konusu olan boşanma, Türk

⁷ “Die Kosten des Haushalts hat nach dem Gesetz der Mann allein zu tragen. Dieser ist ausserdem verpflichtet, seine Frau zu unterhalten. Je nach dem Stande derselben muss er ihr also Kleidung, Wohnung und Nahrung und sogar Bedienung gewähren, unter Berücksichtigung der diesbezüglichen Landessitten. Weigert sich indessen der Mann, diese ihm gesetzlich obliegenden Unterhaltskosten (Nafakah) zu tragen, so kann die Frau nur versuchen, ihn durch Vermittelung der Obrigkeit zur Erfüllung seiner Pflicht zu zwingen. (.....) Denn Lösung der Ehe kann die Frau nur dann verlangen, wenn der Mann nicht imstande ist, sie nach Gebühr zu unterhalten, und sie dies auch beweisen kann.” (Juynboll 1910: 223-224)

İslam toplumunda kadının elinde bulunan tek boşanma şeklidir. Çevirmen evlilik birlikteliği içerisinde bu birlikteliğin sonlandırılması konusu ile ilgili açıklayıcı referans olarak yine Theodoor Willem Juynboll'un "Handbuch des islamischen Gesetzes" adlı eserini kaynak olarak göstermektedir.⁸ Eserde evliliğin sona erdirilme çeşitleri başlığı altında eşlerden birinin ölümü, İslamdan uzaklaşması ya da Lian (karısının zina ettiğini iddia eden kocanın hâkim huzurunda yemin etmesi, kadının da mâsum olduğuna ve kocasının yalan söylediğine aynı şekilde yemin etmesi) dışında üç türden sözedilir. Bunlar evliliğin erkek tarafından bitirilmesi (Talak), kadının fidye ödemesi suretiyle evliliğin bitirilmesi (Chul'), hakim evliliği bitirmesi (Fas'ch)⁹ şeklindedir. Çevirmenin işaret ettiği ve oyunda söz konusu olan babanın kızı için önerdiği boşanma şekli Juynboll'un eserinde işaret ettiği ikinci yani kadının fidye ödemesi suretiyle evliliğin bitirilmesi (Chul') şeklindedir. İslam hukukunda evliliğin sonlandırılması gerekliliğinin ortaya çıktığı durumlarda eşler arasında nikâh bağının sona erdirilmesinde yetki erkeğin elinde bulunmasına karşılık kendisine talâk yetkisi verilmiş kadın tarafından da evlilik ilişkisini sona erdirebilir. Kendisine bu yetki verilmeyen kadın ise muhâlea yoluyla veya mahkeme kararıyla eşinden ayrılabilir. Hull veya muhalea fıkhıta kadının belli bir bedel vermesi karşılığında kocanın ayrılmaya razı olması üzerine evlilik bağından kurtulmasını ifade eder. Karşılıklı anlaşmayla gerçekleşmesi sebebiyle bu işleme muhâlea adı verilir.

"Kadının sürdürmek istemediği nikâh bağından kurtulması karşılığında kocasına verdiği muayyen maddî değere "bedel" denir; bunun yerine fidye, mal, ivaz, cu'l gibi terimler de kullanılmaktadır" (Atar, 2005: 399).

Osmanlı sosyal yaşamında metinde kullanıldığı şekli ile "nikahım

⁸ Siehe Th. W. Juynboll, Handbuch des islamischen Gesetzes, Leiden 1910 S. 229 ff. (Doris Reeck, *O weh!*, s.49)

⁹ Arten der Ehelösung: Ausser durch den Tod eines der beiden Gatten, durch seinen Abfall vom Islam sowie durch das Aussprechen der oben erwähnten L'ian-Formel wird die Ehe im besonderen dadurch aufgelöst:

- a. dass der Mann seine Frau verstösst (Talak)
- b. dass die Frau sich von ihrem Manne loskauft (Chul')
- c. dass der Richter die Ehe für nichtig erklärt (Fas'ch) (Theodoor Willem Juynboll *Handbuch des islamischen Gesetzes nach der Lehre der schâfi 'itischen Schule nebst einer allgemeinen Einleitung*, s. 229)

helal başım azad” ya da “nikahım helal canım azad” ve çevirmenin ise “Heiratsumme” olarak dönüştürdüğü ifade kadının bir bedel karşılığında artık çekilmez olan evlilik bağından kurtulmasına işaret etmektedir.

Çevirmenin evlilik ve aile hayatına dair kullandığı bir başka yanmetnin konusu boşanmanın nasıl gerçekleştiği ve bunun ne şekilde belgelendirildiğidir. Üçüncü perde dördüncü fasılda Meftun, eşi Sabire’den boşanmak istememesine rağmen eşinin babasının baskısına dayanamayarak bunu uygulamaya mecbur kalır. İstemeyerek de olsa eşinin evine giderek büyük bir üzüntü ile Sabire’nin eline ondan boşandığını ifade eden bir mektup tutuşturur. Meftun’un Sabire ile geçen diyalogu içerisinde geçen mektup kelimesinin burada neyi karşıladığı çevirmenin gözünden kaçmaz.

“Meftun Bey: Ah Sabire’ciğim ah. Biz seninle böyle değil idik. Keşki böyle kala idik. Fakat böyle de kalamayacağız. Kaldırmıyorlar. Bana darılma a kuzum. Taliime darıl. Kendi taliine de darıl (diyerek cebinden bir beyaz mendil çıkarıp kızın başına örter ve bir de mektup çıkarıp eline verir ve ağlaya ağlaya) Artık benden bir şey sorma ben gideyim ca-yı helakimi arayım! (deyip çıkar gider.)” (Ahmed Midhat, 1871: 59)

“Meftun Bej: Ach, meine kleine Sabire, ach! Ich bin nicht so mit dir gewesen. Wäre ich doch so geblieben. Aber so werde ich auch nicht bleiben können. Man hält’s nicht mehr aus. Zürne mir nicht, mein Lamm; zürne meinem Gestirn; zürne deinem eigenen Geschick. (Mit diesen Worten zieht er aus seiner Tasche ein weisses Tuch und deckt es über den Kopf der jungen Frau. Zugleich zieht er einen Brief heraus und gibt ihn ihr in die Hand. Fortwährend weinend.) Frage mich nun um nichts mehr. Ich will gehn und mir einen Ort suchen, wo ich elend zu Grunde gehe. (Mit diesen Worten ab und fort.)” (Reeck, 1913: 46-47)

Diyalogda geçen mektup kelimesi için Almanca metinde “boşanma belgesi/ kararı” (Reeck, 1913: 46) olduğu açıklaması yapılır. Burada dikkati çeken Meftun’un eşinin eline verdiği sadece bir mektupla boşanmasıdır. Osmanlı aile hukukunun temeli olan İslâm hukukuna göre boşama hakkı erkeğe aittir ve erkeğin boşanmaya ilişkin sahip olduğu yetkiler kadınlara oranla daha geniştir. Durumu mahkemeye kaydettirmesi hukuken şart koşulmaksızın erkeğin tek taraflı isteğiyle karısından boşandığını yalnızca söz ile bildirmesi

dahi yeterli görülmüştür. Bu şartlar altında Osmanlı toplumunda evliliğin sona ermesi üç biçimde gerçekleşir: Erkeğin tek taraflı irade beyanı olan (bâin veya şartlı) talak, kadının mehir, iddet nafakası gibi bazı haklarından vazgeçmesi yoluyla gerçekleşen muhâlaa ve hakim kararıyla boşanma anlamına gelen tefriktir. Bunlardan talak, tamamen kocanın talebiyle gerçekleşirken, muhâlaa ve tefrikde boşanma isteği genellikle kadın tarafından gelmektedir.

Metinde Meftun'un gerçekleştirdiği boşanma talak adı altında gerçekleşen boşanmadır. Talak, prensip olarak kocanın tek taraflı iradesiyle evliliği sona erdirmesidir. Ayrılığın gerçekleşmesi için mahkeme kararı gerekli değildir. Kocanın, karısını tek taraflı iradesiyle boşadığını bildirmesi yeterli görülmüştür. Talak, evlilik ilişkisini tamamen ortadan kaldırıp kaldırmamasına göre ric'i ve bâin olarak ikiye ayrılır. Ric'i talak dönüşü olan talaktır ve evlilik ilişkisine geri dönülebilir. Geri dönme imkanı tanımayan, evlilik bağına son veren talak ise bâindir. Bu tip boşamada eşlerin yeniden bir araya gelebilmeleri için yeniden nikâh akdi yapmaları ve erkeğin tekrar mehir ödemesi gerekir. Metinde söz konusu talak şeklinin ric'i talak olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü metnin devamında anne Fıtnat Hanım, kızı Sabire'nin kocasına bir süre sonra eşi aklını başına toplarsa dönebileceğini, boşanıp tekrar evlenmenin günah olmadığını ifade etmektedir. (Ahmed Midhat, 1871: 63)

Çevirmenin bir başka dikkatini çeken veya dikkat çekmek istediği ifade “boş” ifadesidir. Beşinci perde ikinci fasılda eşi Sabire'nin ölüm döşeğinde olduğunu öğrenerek büyük bir üzüntü ile onun hanesine koşan Meftun, eşini teskin etmeye, onu rahatlatmaya çalışmaktadır. Bu esnada Sabire ile gerçekleşen diyalogda Meftun boş kelimesi üzerinde yapılan bir kelime oyunu ile tuzağa düşer. Çevirmen de bu kelime oyununun farkındadır. Orijinal metinde geçen aşağıdaki diyalog üzerinden değerlendirmelerde bulunur:

“Meftun Bey: Vallahi boş fikir. Senin başın için boş.

Sabire Hanım: Aman! Meftun'un şu halinden yüreğime bir rahatlık, bir sevinç geliyor. (Meftun'a) Öyle mi Meftun? Hepsini boş mu?

Meftun Bey: Boş, vallahi boş. Beyhude yere gönlünü üzüyorsun.

Sabire Hanım: Leyla da boş mu?

Meftun Bey: Bo...(Elini alınaya götürerek) Evet! Boş.” (Ahmed Midhat, 1871: 95-96)

Yukardaki diyalog Almanca metne şu şekilde taşınır:

“Meftun Bej: Bei Gott. Ein unbegründeter Gedanke! Deinetwillen unbegründet.

Sabire Hanum: Um Gotteswillen! Aus diesem Verhalten Meftun’s kommt in mein Herz eine eigene Ruhe, eine eigene Freude. (Zu Meftun) Ist dem so? Meftun! Ist alles unbegründet bosch?

“Meftun Bej: Unbegründet (bosch), bei Gott, unbegründet (bosch); zwecklos quälst du dein Herz ab.

Sabire Hanum: Ist auch Lejla “unbegründet” (bosch)?

Meftun Bej: Unbe... (seine Hand an die Stirne führend) Jawohl! Unbegründet (bosch). (Reeck, 1913: 73-74)

Diyalogda geçen boş kelimesi çevirmen Reeck’e göre “das fatale Wort” yani ölümcül kelimedir. “Boş aynı zamanda kadından boşanmış anlamına gelir. Sabire, Meftun için bir tuzak kurar. O, ölümcül boş kelimesini boşanma anlamında telakki eder.”¹⁰ diye değerlendirmektedir.

Çevirmen ince bir ayrıntının yani boş kelimesinin aynı zamanda kadından boş düşmek anlamına da geldiğinin farkındadır. Bunu Alman okuyucunun da farkına varmasını istemiş ve bu anlam boşluğunu yanmetin üreterek gidermeye çalışmıştır. Ayrıca bu kelime oyununu Meftun’a eşi tarafından kurulmuş bir tuzak olarak görmektedir. Boş kelimesi tehlikeli, felaket anlamı içeren bir kelimedir. Boş kelimesi boşanma anlamına gelmektedir.

Çevirmenin boşanmaya dair bir başka yanmetin ürettiği ifade “talak-ı selase” ifadesidir. Beşinci perde ikinci fasılda ölüm döşeginde olan birinci eş Sabire, Meftun’dan diğer eşi Leyla’yı boşamasını ister. Bu arzusunun gerçekleşmesini dileyen Sabire bunu ona kanıtlanmasını ve bunun için yazılı belge oluşturmasını ister. Sabire’nin hatırını sayan ve ona kıyamayan Meftun eline tutuşturulan kağıt kalemlerle boşanma metni içeren bir mektup yazar:

“Hanım Efendi! Sizinle bir buçuk seneden beri iyi kötü nasılsa geçindik fakat bundan sonra geçinmeye ihtimal kalmadı. Sebebini sormak iktiza etmez. Allah’ın emriyle aldığım gibi işte yine Allah’ın emri sizi boşuyorum. Talak-ı selase ile boşsunuz. Bundan sonra iradeniz elinizde olsun” (Ahmed Midhat, 1871: 98)

¹⁰ “Bosch bedeutet zugleich “geschieden” von der Frau. Sabire stellt dem Meftun eine Falle. Sie fasst das fatale Wort bosch im Sinne der Scheidung auf.” (Doris Reeck, *O weh!*, s.74)

“Hanum Efendi! Seit anderthalb Jahren lebte ich mit Ihnen, so wie es ging, schlecht und recht, zusammen. Aber von nun an ist ein weiteres Zusammenleben ausgeschlossen. Nach der Ursache zu fragen ist unnötig. Wie ich Sie nach dem Befehle Gottes geheiratet habe, siehe, so scheidet mich von Ihnen auf Befehl Gottes. Sie sind durch eine dreifache Scheidung nunmehr geschieden. Von nun an soll die Entscheidung über Sie in Ihrer Hand sein!” (Reeck, 1913: 75)

Doris Reeck'in dikkati metnin bu bölümünde “talak-ı selase” ifadesi üzerinde yoğunlaşır. Bu ifade, Türk-İslam sosyal yaşamının bir parçası olması sebebiyle irdelenirken dini ve hukuki boyutları açısından da açıklama getirilmektedir. “Talak-ı selase”ye getirilen açıklama Rudolf Tschudi'nin rehberliği ve yönlendirmeleri ile İslam literatürünün Batılı bir kaynağa¹¹ dayanılarak açıklanması¹² şeklinde gerçekleştirilmektedir. Mütercime göre okur metni anlamlandırmak için talak-ı selasenin ne olduğunu kavramalıdır. Reeck'in “talak-ı selase” ifadesine oluşturduğu yanmetinde şu şekilde açıklama yapar. “Böylece evlilik geri dönülmez bir şekilde feshedilmektedir. Meftun, bu zaman aralığında başka bir erkekle evlenmesi ve onun tarafından ihlal edilmesi şartı ile tekrar Leyla ile evlenebilir. (Üç kez boşanmadan sonra, hiçbir koşulda evliliğin yenilenmesi artık mümkün değildir.)¹³

---

11 Doris Reeck, Theodoor Willem Juynboll'un orijinal ismi *Handleiding tot de kennis van de Mohammedaansche wet volgens de leer der şâfi'itische school* olan eserinin *Handbuch des Islamischen Gesetzes* adlı Almanca çevirisine atf yapmaktadır. Theodoor Willem Juynboll 1866-1948 yılları arasında yaşamış Hollandalı şarkiyatçıdır. “Doktora tezlerinden birisiyle Şâfîlik hakkındaki el kitabı ve makalelerinin çoğu sömürgelerdeki İslâm üzerinedir.” (Frederick De Jong: 2001: 588)

12 Theodoor Willem Juynboll, *Handbuch des Islamischen Gesetzes* adlı eserinde İslami evlilik ve boşanma üzerine bilgiler vermektedir. Acele ile verilmiş kadını reddetme yani talakın sonuçlarını olabildiğince azaltmak için kadının kocasına belirli bir sınır içinde yetki verilmiştir. (Theodor Willem Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes*, s. 229) Sosyal ihtiyaçlar sonucunda peygambere vahiy geldiği, kocanın karsını tekrar tekrar kullanma yetkisinin kısıtlandığı, kadın başka bir erkekle evlenmediği ve ikincisi ona talak vermedikçe, çünkü bu durumda bu ikisi için bir günah değildir (kadın ve ilk erkek için) şimdi Allah'ın kanunlarına uyabileceklerine inanıyorlarsa birbirlerine dönecekler “ Bu vahiylerle dayanarak, yasa adama karısını üç kez ihlal etme yetkisi verir. (Theodor Willem Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes*, s. 230)

13 “Damit ist die Ehe unwiderruflich gelöst. Meftun könnte Lejla erst dann wieder heiraten, wenn diese in der Zwischenzeit mit einem andern Manne verheiratet gewesen und von diesem verstossen worden wäre. (Nach drei mal drei Scheidungen ist eine Erneuerung der Ehe unter keinen Umständen mehr möglich.) Vgl. Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes*, S.

İslam literatüründe Talâk-i Selâse: Erkek aynı kadını farklı ya da aynı boşanma yolu ile üç kez boşamış ise, üçüncü boşanmayı belirten sözün söylenmesi ile evlilik kesin olarak sona erer. Erkek kadın ile tekrar evlenmek isterse kadının önce başka bir erkek ile nikâhlanması gerekir.

Oyunda somut eylemler dışında sembolik eylemler de çevirmenin anlamlandırma süzgecine takılır. Üçüncü perde üçüncü fasılda Meftun Sabire'nin hanesine giderek büyük bir üzüntü içerisinde istemeye istemeye eşinin eline boşanma belgesini tutuşturur. Bu belgeyi eşinin eline verirken yaptığı davranışlar yanmetin ihtiyacı doğurmuş, ötekinin psikolojik hallerini anlatan bir veri elde edilmesine fırsat doğurmuştur. Meftun cebinden bir beyaz mendil çıkarıp Sabire'nin başına örttükten sonra boşanma işlemini gerçekleştirir. Metinde anlatı şu şekilde yer alır:

“Meftun Bey: Ah Sabire’ciğim ah. Biz seninle böyle değil idik. Keşke böyle kala idik. Fakat böyle de kalamayacağız. Kaldırmıyorlar. Bana darılma a kuzum. Taliime darıl. Kendi taliine de darıl (diyerek cebinden bir beyaz mendil çıkarıp kızın başına örter ve bir de mektup çıkarıp eline verir ve ağlaya ağlaya) artık benden bir şey sorma ben gideyim cay-ı helakimi arayım! (deyip çıkar gider)” (Ahmed Midhat, 1871: 59)

Orijinal Almanca metinde karşılığı şu şekildedir:

“Meftun Bej: Ach, meine kleine Sabire, ach! Ich bin nicht so mit dir gewesen. Wäre ich doch so geblieben. Aber so werde ich auch nicht bleiben können. Man hält’s nicht mehr aus. Zürne mir nicht, mein Lamm; zürne meinem Gestirn; zürne deinem eigenen Geschick. (Mit diesen Worten zieht er aus seiner Tasche ein weisses Tuch und deckt es über den Kopf der jungen Frau. Zugleich zieht er einen Brief heraus und gibt ihn ihr in die Hand. Fortwährend weinend.) Frage mich nun um nichts mehr. Ich will gehn und mir einen Ort suchen, wo ich elend zu Grunde gehe. (Mit diesen Worten ab und fort.)” (Reeck, 1913: 46-47)

Burada cebinden beyaz bir mendil çıkararak kızın başını örtmek davranışının içerdiği anlam: “Bir kadını şimdi kendisine yabancı olarak ve kendisini ondan gizlemek zorunda olan biri olarak tanımlayarak ihlali

sezdiren, işaret ile anlatan sembolik eylem”¹⁴ tarzında ifade edilir. Burada dikkati çeken davranış Meftun’un boşanmayı bir hareket ile sezdirmesidir. Boşanan kadının eşine yabancı olduğu ve İslam literatüründe nikah bağı ile bağlı olunmayan erkeklerin yanında açık/tesettürlü bulundurulacak bölgelere işaret edilmektedir. Yani mahrem/na-mahrem kavramlarına dolaylı olarak ima yolu ile işaret edilmektedir. “Sözlükte “helâl olmayan, yasaklanan şey” mânasındaki mahrem kelimesi, fıkıh terimi olarak kendileriyle evlenilmesi dinen yasaklanmış bulunan belli derecelerdeki akrabayı ifade eder. Farsça bir terkip olan nâmahrem ise “aralarında evlenme yasağı bulunmayan kişiler” demektir” (Öğüt, 2003: 388). Erkek ve kadın arasında ilişki mahrem/nâmahrem olmasına göre farklılık arz etmektedir. Mezhepler arasında bir takım ayrılıklar olmasıyla birlikte: “Fakihlerin çoğunluğuna göre bir kadının mahremi olmayan erkeklerin yanında yüz ve ellerinin dışında kalan bütün organlarını örtmesi gerekmektedir. Bazı fakihler yüz ve elleri örtmenin de gerekli olduğu görüşündedir” (Öğüt, 2003: 389).

SONUÇ

Edebiyat çevirisi, kültürel bir süreçten ibarettir. Çevirmen iki farklı kültür arasında zihinsel bir egzersiz yapmakta çeviri süresince iki kültür arasında gerçekleşen sıçramalarla iletişim köprüsü görevini üstlenmektedir. Çeviri sürecinde kültürel unsurların hangi yöntemlerle çözümlendiği gizemli bir soru olarak varlığını her dönem korumuştur. Kaynak kültüre nazaran diğer kültürde yeri olmayan öğeler, kaynak kültürle diğer kültürün ayrıldığı noktalar, metinde örtük bırakılan kısımların açıklanması çevirmenin mahareti ile gerçekleştirilir. Bunun için kullanılan yöntem ise diğer kültüre yabancı olduğu düşünülen tarihsel ya da kültürel unsurların metnin altına dipnot olarak eklenmesi şeklindedir. Bu eklemeler okurun metni daha iyi anlamasına yardımcı olur.

Bu çalışmada yanmetin kavramı bağlamında Ahmet Mithat'ın Eyvah oyununun Almanca çevirisinde evlenme ve boşanmaya dair yanmetinler kullanılarak bu metinler aracılığıyla hedef okur kitlesiyle kurulan bağ gösterilmiştir.

Eyvah adlı oyunun çevirisinde oldukça sık dipnotlara başvurulmuştur.

¹⁴ “Symbolische Handlung, welche die Verstossung andeutet, indem er die Frau als eine ihm jetzt fremde kennzeichnet, die sich vor ihm verschleiern muss.” (Doris Reeck, *O weh!*, s.46)

Bu dipnotlar içinde aile hayatı, evlilik, boşanmaya dair olanlar Türk sosyal yaşamı ile ilgili bilgiler içermektedir ve Alman okurunu Türk aile hayatından haberdar etmektedir. Dört evlilik, evliliğin hangi durumda bittiği, fesih koşulları, kadının hangi koşullar sağlanmadığında evliliği bitirme hakkını elde edeceği çevirmenin dikkatini çeken hususlardır ve bu başlıklar yanmetin olarak çeviriye yansır. Osmanlı toplumunda kadına ait sınırlı bile olsa evliliğin sonlandırılması konusunda seçeneğin bulunduğu gerçeği de çevirmen tercihi ile yanmetinlere taşınan unsurlardandır. Çevirmenin evlilik ve aile hayatına dair kullandığı diğer yanmetinler boşanmanın nasıl gerçekleştiği ve bunun ne şekilde belgelendirildiği, “boş” ifadesinin ne anlama geldiği ve talak-ı selase ifadesidir. Bu ifadeler, Türk-İslam sosyal yaşamının bir parçası olması sebebiyle irdelenirken dini ve hukuki boyutları açısından da açıklama getirilmektedir. Çevirmen, Kuran-ı Kerim’i de referans göstermekle birlikte genellikle Theodoor Willem Juynboll’un “Handbuch des Islamischen Gesetzes” adlı eserini kaynak olarak göstermektedir. Bunun sonucu olarak da İslam literatürü Batılı bir kaynak referans gösterilerek açıklanmaktadır. Çevirmen evlilik ve boşanmaya dair dikkatini yönelttiği ve dipnot ürettiği metinlere sadece İslam dünyasından değil Batı dünyasından da referanslar vererek Türk sosyal yaşamı ile ilgili olarak hem kendi merakını hem de okurun merakını uyandırmakta ve sadece merak uyandırmakla kalmayarak bilgi de vermektedir. Böylelikle hedef okurun metni daha iyi kavraması sağlanmış olmakta ve çevirinin kültürlerarası köprü görevi de gerçekleştirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Midhat (1871/1288) *Eyvah, (Letâif-i Rivâyât: 7)*, İstanbul: Muharririn Zatına Aid Matbaa.
- Ahmed Midhat (1885/1302) *Eyvah, (Letâif-i Rivâyât: 7)*, İstanbul: Kırk Anbar Matbaası.
- Ahmed Midhat (1913). *O Weh! Türkisches Drama*. Zum ersten Mal ins Deutsche übertragen von Doris Reeck. Türkische Bibliothek, 15. Band, Berlin: Mayer & Müller.
- Aksöz, Munise (2018) “Yanmetin (Paratexte) Nedir? Metin Çevresindeki Yazılı Öğeler (Peritexte) Nelerdir?”, *Turkish Studies*, Volume 13 Issue 12, s. 27-47
- Aksöz, Munise (2019). Yanmetinin Altbaşlığı: “Kitap Çevresindeki Öğeler (Epitexte)”

ve Örneklemeler, *Turkish Studies Language and Literature* Volume 14 Issue 2, s. 263-276

Aktulum, Kubilay (2000) *Metinlerarası İlişkiler* Ankara: Öteki Yayınevi.

Atar, Fahrettin (2005). “Muhâlea” *TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 30. cildinde, 399-402*

Enginün, İnci (1990). *Ahmet Mithat Efendi'nin Tiyatroları*, Haz.: İnci Enginün, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Frederick De Jong (2001). “Theodorus Willem Juynboll”, *TDV İslam Ansiklopedisi, C. 23, s. 587-588, İstanbul*

Juynboll, Theodoor Willem (1910). *Handbuch des islamischen Gesetzes nach der Lehre der schāfi'itischen Schule nebst einer allgemeinen Einleitung*, Verlag von Buchhandlung und Druckerei vormals E. J. Brill. — Leiden. Otto Harrassowitz Leipzig.

Karadağ, Ayşe Banu; Eshabil Bozkurt; Nilüfer Alimen (2015). Çeviri ve Yönlendirme: Sabiha Ve Zekeriya Sertel'in Çeviri Çocuk Edebiyatı Eserleri, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 2015.2(Nisan)/93, s. 93-112

Mordtmann, Andreas David (1925). *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859, Eingeleitet und Mit Anmerkungen versehen von Franz Babinger. Hannover: Orientbuchhandlung Heinz Lafaire*

Öğüt, Salim (2003). “Mahrem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* Ankara, C. 27, s.388-389

Parlak, Betül (2009) “Yazınsal Çeviride Kaynak Metnin Okuru/Erek Metnin Yazarı Olarak Çevirmen Kimliğinin Çeviri Kararlarına Etkisi”, *Çeviribilim, Dilbilim ve Dil Eğitimi Araştırmaları*, VIII. Uluslararası Dil, Yazın, Deyişbilim Sempozyumu Bildiri Kitabı, İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Reeck, Doris (1913). *O Weh! Türkisches Drama. Zum ersten Mal ins Deutsche übertragen von Türkische Bibliothek, 15. Band, Berlin: Mayer & Müller.*

Tanpınar, Ahmet Hamdi (1988). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Taş, Seda, (2019). “Çeviribilimde İkili Karşıtlıkları Yeniden Değerlendirmek: Çevirmenin “Görünürlüğü”/“Görünmezliği” ve “Yerlileştirme”/“Yabancılaştırma”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 12, Sayı XXXVIII

Uluşahin, Esra (2020). “Farklı Yayınevlerinden Basılan Sergüzeşt Adlı Romandaki YanMetinsel Unsurların Diliçi Çeviri Bağlamında Mukayesesi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 105, s. 236-253 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.43607>

Doç. Dr. Sevim ŞERMET

1992 yılında Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü'nden mezun olmuştur. 1997 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde “Faik Ali Ozansoy Hayatı, Eserleri ve Sanatı” adlı çalışma ile yüksek lisansını; 2007 yılında ise “Fakir Baykurt: Hayatı ve Romanları Üzerine Bir İnceleme” adlı çalışma ile doktorasını tamamlamıştır. 2010 yılından beri Sinop Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde çalışmaktadır.

11. BÖLÜM

SANSÜR VE FAKİR BAYKURT

Doç. Dr. Sevim ŞERMET

Sinop Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ssermet@sinop.edu.tr

ORCID: 0000-0001-8990-2278

Arş. Gör. Dr. Nazlı MEMİŞ BAYTİMUR

Sinop Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

nmbaytimur@sinop.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7591-1122

GİRİŞ

Köken olarak Latince “censere” kelimesine dayanan sansür kelimesi Fransızca “censure”, İngilizce “censor”, Almanca “zensur” olarak kullanılmaktadır. Türk Dil Kurumu sözlüğünde ise sansür kelimesi iki anlamıyla sunulur. Birinci olarak “Her türlü yayının, sinema ve tiyatro eserinin hükûmetçe önceden denetlenmesi işi, sıkı denetim”; ikinci olarak ise: “Her türlü yayının, sinema ve tiyatro eserinin yayınının ve gösterilmesinin izne bağlı olması, sıkı denetim.”

Her iki tanımda da sansürün olabilmesi için bir eserin varlığı ve bu eseri hedef kitleye ulaştırmadan önce kitlenin üstünde bir kurumun denetlemesi sözkonusudur. Sansür ve eser kelimeleri yanyana geldiğinde tehdit eden ile tehdit edilen mekanizma algısı zihinde belirmektedir. Ancak bu tehdit unsuru somut bir eylemi değil oldukça soyut bir eylemi işaret etmektedir: O da genellikle yazma eylemidir.

Sansür tanımlarında dikkati çeken bir başka ortak hususiyet iktidar ve sansür ilişkisidir: “Sansüre tabi olması beklenecek bir mesaj şunlardan birinin aleyhinedir: Rejim, iktidar/hükümet, iktidarın müttefiki olan yabancı iktidarlar, iktidara kaynak sağlayanlar, iktidara hizmet edenler yani ara iktidarlar, iktidara hizmet eden söylem, çoğunluk, çoğunluğun hassasiyetleri, işgücünün ve kaynakların sömürüsü.” (Caner, 2017: 29)

Sansürün uygulama alanı genellikle edebiyat, politika, medya, kültür ve tarih gibi alanları kapsamakla birlikte tarihsel süreçlerde kimi dönemler sosyal siyasi tarihi gelişmelerin etkisiyle ilgi çemberini genişletmiştir.

Türk edebiyatında sansür sözkonusu edildiğinde belirli isimler öncelikle akla gelmektedir. Cumhuriyet devri Türk edebiyatçılarından Fakir Baykurt bu isimlerden biridir.

Fakir Baykurt’a göre sanatın ve edebiyatın gelişmesi için her şeyden önce sanatçılara, şairlere, yazarlara yönelik baskıları ortadan kaldırmak gerekmektedir. Sanatsal yaratma özgürlük ortamında daha çok serpilip gelişmektedir. Bu sebepten de yayımcı ya da bir başkasının müdahalesi, onun yazın ilkeleriyle uyuşmamaktadır. Ancak yazar eserlerinin basımı esnasında yazın ilkeleri ile örtüşmeyen durumlarla oldukça fazla karşı karşıya kalmıştır.

Fakir Baykurt henüz ilk kitabı *Çilli*’de yayımcı müdahalesiyle karşılaşır. Kitabı yayımlayan yayınevi yazarın kitabına isim olarak koymak istediği *Pıtrak* ismini siyasi ortamın uygun olmaması sebebiyle reddeder. *Yılanların Öcü* romanının, senaryosunun başına gelenler bir cilt tutarında eser oluşturabilecek boyuttadır. *Cüce Muhammed* adlı eserinin ismi yüzünden uzun süre hakaretlere maruz kalmıştır. “Görülen Luzum Üzerine” ve “Bıçak Kemiğe Dayanınca” adlı yazıları özel ve resmi yaşamını etkiler. Yazarın yazın hayatında benzeri olay pek çoktur. Yazar gönülsüz de olsa ilk kitabına isim olarak koymak istediği *Pıtrak* ismini yayıncı isteğiyle *Çilli* olarak değiştirmesinin dışında hiç taviz vermediğini ifade etmektedir.

Yazarın eserlerine yapılan veya yapılmak istenen müdahaleler bir tarafa hakkında yazılan “Fakir Baykurt’un İçyüzü” adlı eser de yazar üzerinde bir kamuoyu oluşmasına ve tepkilere neden olmuştur.

1. SANSÜRLE İLK TANIŞMA

Hayatı boyunca devam edecek ve onu huzursuz edecek olan yazılarına sansür uygulamasının başlangıcı enstitü yıllarına kadar uzanır. Fakir Baykurt, 17 Nisan enstitülerin kuruluş yıldönümü için açılan şiir yarışmasına uzun bir şiirle katılır. Yazdığı şiir birinci olur ancak şiirde Nazım Hikmet etkisi olduğu söylenir ve şiir çok sert bulunarak birazcık yumuşatması istenir. Nazım Hikmet etkisi görülen yerler çizilmiş ve o satırların değiştirilmesi istenmiştir. Uygun biçimde değiştirip getirdiği takdirde 17 Nisan günü şiirlerin törende okunabileceği söylenir. “Baktım şiirin her dizesi kırmızı kalemle çizilmiş: “Sarınmaya kefen bulamayan ölümler, yüz karası bir dönem, boğmacadan giden bebeler, geldi mi gitmeyen hastalıklar, köyler taş devrini yaşıyor Hep çizilmiş...Benden değişiklik istiyorlar. Yapsam da kötü, yapmasam da. Madem ikisi de kötü yapmayayım” (Baykurt, 1999: 104) diye düşünen Fakir Baykurt sonuç olarak: “Ben böyle istekle, buyrukla yapıt değiştirmem” (Baykurt, 1999: 104) diyerek öğretmenlerinin bu isteğini yerine getirmez. Şiirde sadece iki yeri kendi isteğiyle değiştirerek tekrar kurula gönderir ve şiiri neden değiştirmedini soran öğretmene “Bir yapıt değiştir deyince değiştirilmez.” (Baykurt, 1999: 105) cevabını verir. Enstitü töreninde Baykurt birinci ilan edilir ve ödül olarak Jean Jack Rousseau’nun *Emil* adlı eseri hediye edilir. Ancak heyecanla tören alanında şiiri okumayı bekleyen Fakir Baykurt’un hevesi yarım kalır, çünkü okul yönetiminde yer alanlar şiiri enstitünün tören alanında okutmayı uygun bulmazlar.

2. ÇİLLİ’DE YAYIMCI MÜDAHELESİ

Enstitü yıllarındaki ilk sansürlemeden sonra Fakir Baykurt’un ilk kitabı *Çilli* de sansür ile karşı karşıya kalır. *Çilli*, Fakir Baykurt’un 1955 yılında yayımladığı ilk hikâye kitabıdır. *Çilli*’yi mektupla tanıştığı Samim Kocagöz’ün desteğiyle Yeditepe Dergisi’nin ve Yeditepe Yayınlarının sahibi olan Hüsamettin Bozok yayımlamıştır. Fakir Baykurt henüz yayın hayatının başında bu eser üzerinde yayımcı müdahalesi ile tanışmıştır. Siyasi ortamın uygun olmadığı gerekçe gösterilerek kitabı yayımlayacak olan yayınevi yazarın kitabına isim olarak koymak istediği *Pıtrak* ismini reddeder. Yazar

buna razı değildir. Ancak gönülsüz de olsa ilk kitabına isim olarak koymak istediği Pıtrak ismini yayımcı isteğiyle *Çilli* olarak değiştirir. Fakir Baykurt onu oldukça etkileyen bu olaya anılarında yer vermektedir:

“Kitabımın adı *Pıtrak* olacaktı. Dosyanın üzerine öyle yazmıştım. “Başbakan Menderes bin traktör getirdim dışardan, diyor. Sen de onu yalanlar gibi, elleriyle hasat yapan köylülerden söz açıyorsun. Toplatırlar kitabı. Öteki öykülerden birini seçelim. Örneğin *Çilli* iyi bir ad” diyordu. Çok uzaklardaydım. Haberleşme olanakları azdı. Razı oldum” (Baykurt, 1998: 231).

Basılan ilk kitabı *Çilli*'nin eline ulaşması 1955 Aralık ayına Hafik Ortaokulu öğretmenlik günlerine rastlamaktadır. İlk basım: “Çilli”, “Pıtrak”, “Hasret”, “Aman Doktor”, “Göze Batan”, “Fadim Ağa'nın Değirmenleri”, “Şahan”, “Sıpa”, “Oyun”, “Rüşvet”, “Kütük” isimlerini taşıyan 11 hikâyenin yer aldığı 112 sayfalık küçük bir yapıttır. Fakir Baykurt, ilk yazımı Kavacık'ta öğretmenken gerçekleşen bu öyküler için, Kavacık öyküleri demektedir. Daha sonra Remzi Kitabevi'nde üç öykü kitabı birleştirilerek “*Çilli-Karın Ağrısı-Cüce*” adıyla tekrar yayın dünyasına girer. Eserin başına “Dikenli Tarla” adlı önsöz ilavesiyle 39 hikâye bir arada yayımlanır.

Ancak Fakir Baykurt, ilk baskıda çıkarılan cümleleri ekleyerek bu baskıda yeni baştan bir yazım denemesi gerçekleştirdiğini büyük bir mutlulukla ifade etmektedir:

“İlk baskısı sırasında çıkarılmış cümleler vardı. O günlerde, tıpkı şimdi olduğu gibi, yayınevi sahiplerinde bir korku, bir yılgınlık... Şu cümleyi çıkarıyoruz diye sormazlardı bile. Çıkarırlardı. “Aman başımıza dert açmayalım. Bu bir tek cümle yüzünden bütün hikâyeye yazık olmasın!” diye de yazara yağ yaparlardı. Çıkarılan cümle, hikâyenin en önemli, en gerekli cümlesiymiş, özüymüş, düşünmezlerdi. Yazar, bütün öteki cümleleri bir yana, çıkarılan cümleyi bir yana koymaya razıymış, dinlemezlerdi... Kitabın ikinci baskısına o cümleleri yeniden koydum şimdi. Özlerine, özsularına, çatılarına dokunmadan hikâyeleri yeniden yazdım” (Baykurt 1971: 12-13).

İsmi sebebiyle yayımcı müdahalesine maruz kalan “Pıtrak” adlı hikâyede doğada mevcut olan pıtrağın köylüye yaşattığı zorluk bir aile yakın plana alınarak dile getirilmiştir. Baykurt bu hikâyesinde köylünün yoksulluğunu

pıtrak adlı nesneyi/bitkiyi kullanarak yansıtır. Giyecek ayakkabıları dahi olmayan köylüler, pıtrak ile adeta işgal edilmiş tarlalarında yara bere içerisinde kalarak ve bunun dışında insani olarak kendi aralarında da çatışmalar yaşayarak doğaya karşı büyük bir mücadele vermektedir. Yaşam öyküsünden hareketle pıtrak ile mücadele eden aile profilinin yazarın aile profilini andırmakta olduğunu söylemek mümkündür.

3. YILANLARIN ÖCÜ

Dönemi için adeta “bir sanat olayı” (Baykurt, 2000a: 439) haline dönüşen, kendisinden önceki aynı türde yapıtları gölgede bırakarak Fakir Baykurt hadisesini başlatan *Yılanların Öcü* romanı (Pultar&Sünter, 2002: 285) Fakir Baykurt klasiği olma özelliğini de üzerinde taşımaktadır. *Yılanların Öcü*, yazarını sansür konusunda en çok yoran eseridir. Eserin yazın ve yayım öyküsü Fakir Baykurt’un anılarında oldukça hacimli yer tutmaktadır. Eserin yazıldığı dönemdeki mevcut siyasi ortam, yazarın önüne çıkarılan bürokratik engeller, yazarın devlet memuru/öğretmen olması, mevcut yayım ortamı gibi pek çok etken kelimenin tam anlamıyla eserin yayımını ve sinemaya uyarlanmasını bir yılan hikâyesine dönüştürür.

Fakir Baykurt’un Türk toplumunda tanınırlığı en yüksek romanı olan *Yılanların Öcü*’nün yazım ve yayım hikâyesi onun roman yazma serüveninde özel bir değere sahiptir. Romanın ilk nüvesi 6 Ekim 1955’te *Demet Dergisi*’nin 30. sayısında yayımlanan “Yılanların Öcü” adlı kısa yazıdır. Bu yazıda *Yılanların Öcü*’ndeki olay örgüsüne temel teşkil edecek olay zincirlerinin birbirine tutunmasının arka planındaki yarı fantastik, yarı masalsı, alegorik yılan hikâyesi yer almaktadır. *Yılanların Öcü* romanın olay örgüsü *Demet Dergisi*’ndeki bu yazıdan mülhem bir kurgulama ile oluşturulmuştur. Dergideki yazı; olay anlatıcısının babasının Güroluk’taki çamlıkta tek başına yaşayan, oraya insan ayağı uğratmayan yılanlar kralı Şahmeran’ı öldürmesi ile başlar. Yazı, adı verilmeyen ananın/Irazca’nın oldukça diktatör parmağını sallaması ve etrafındakileri yılanla ilgili uyarması ile sona erer. Esasen *Yılanların Öcü* romanının başlangıç ve bitişi de bu anlatıdakine benzer biçimdedir. Bir anlamda bu yazı, romanın mikro düzeyde kurgusudur.

Esasen romanın yaratım hikâyesi de yazarın şahsî hikâyesi olan biyografisi

içinde özel bir yer tutar. Gazi Eğitim’i bitirdikten sonra 1955 öğretim yılı başında Sivas Lisesi’ne atanan yazar otelde kaldığı ilk gece *Demet Dergisi*’ndeki söz konusu yazıyı romana dönüştürmeye karar verir. Yerel seçimler için görevlendirildiği köye giderken yanında Demet Dergisi’nde çıkan *Yılanların Öcü* yazısıyla bir de sarı defter vardır. Sivas ve Hafik’te geçirdiği günler *Yılanların Öcü*’nü yazamama endişesi ile doludur. Ancak yazar bu endişe ile birlikte romanı kafasında özleştirdiğini düşünerek kendini avutmaktadır. “*Yılanların Öcü*’nü nal ile mih arasında askerlik sırasında yazdım.” (Baykurt, 2000a:5) diyen yazar Sivas ve Hafik’te olgunlaşan *Yılanların Öcü* romanını yazmaya Ankara Piyade Yedek Subay Okulu’nda 8 günlük bayram tatilini kullanarak başlar. Yazar akşam sabah Irazca’yı, Haceli’yi, Kara Bayram’ı düşünmektedir. Askerlik notları yazacağı bloknota, sürekli aklına gelen şeyleri not etmektedir. Karısı hamile olduğu halde sekiz günlük bayram izninde köyüne gitmez. Fakir Baykurt, subay okulunda bayram tatilini geçiren tek askerdir. Köye giderse romanın zihninden uçacağından korkmaktadır. Sekiz günlük bayram tatilinde romanı yarılar. Askerlik günlerinde gizli saklı okuduğu Cumhuriyet Gazetesi’nin o yıl -1957/1958 yılı- Yunus Nadi ödülünü romana ayırdığını, ödülün 1000 lira olduğunu ve kazanan romanın gazetede tefrika olarak yayımlanacağını öğrenir. Bütün bunlar Fakir Baykurt’a cazip gelir ve yarışmaya katılmayı aklına koyar. Yarım olan romanı tamamlaması gerekmektedir. Ankara Piyade Yedek Subay Okulu’nda başlayan romanın kalan bölümü Konya’da otel odalarında, halkevinin kitaplık salonunda günde yedi saat aralıksız yazılarak yedi günde tamamlanır. Üç gün de düzeltmeler için harcayacak ve böylece *Yılanların Öcü*’nün yazımı –geçmiş çok öncelere dayanmakla birlikte- yaklaşık 20 günde tamamlanmış olacaktır. 27 Aralık’ta yazar *Yılanların Öcü*’nü Burdur’dan Cumhuriyet Gazetesi’ne postalar. Daha roman yarışmada derece almadan Sivas’ta 19 Mayıs 1958 günü ilk sayısı çıkan Pınar Dergisi’nde en kuvvetli aday olarak müjdelenir (Arseven, 1958). 8 kişilik küçük jüriden geçen dört romanın arasında *Yılanların Öcü* de vardır. Kalan dört romanı değerlendiren Halide Edip, Yakup Kadri, Sabahattin Eyüboğlu, Orhan Kemal, Azra Erhat, Vala Nurettin, Cevat Fehmi Başkut, Haldun Taner, Behçet Necatigil’den (Bahadınlı, 1958) oluşan dokuz kişilik kurul birinciliği *Yılanların Öcü*’ne, ikinciliği Yusuf Atılgan’ın *Aylak Adam*’ına, üçüncülüğü Mehmet Seyda’nın *Ne Ekersen* adlı romanına verir. 9 üyeli büyük kurulun yedisinin oyunu almış, Behçet Necatigil ve Haldun

Taner'in oyunu alamamıştır. 1000 liralık ödül de Halide Edip Adivar'ın önerisiyle 5000'e çıkartılır. Yarışma sonrası Halide Edip'in kurula baskı yaptığı, aslında başlangıçta seçilen eserin *Aylak Adam* olduğu dedikoduları çıkar. Fakir Baykurt yarışmada birinci olduğu haberini gecenin geç bir saatinde Konya'nın Cumhuriyet muhabirinden öğrenir. Ertesi gün gazetede biyografisi yayımlanacağı için aynı gece muhabire özyaşam öyküsü verir. Hemen ardından gazetede *Yılanların Öcü* ile ilgili Mahmut Makal ve Yaşar Kemal'in yazıları çıkar. Ayrıca Yaşar Kemal kurul üyeleri dağılmadan romanla ilgili görüşlerini de almıştır. Gazetenin davetiyle on günlüğüne İstanbul'a giden Fakir Baykurt hayatında ilk defa uçağa biner. İstanbul'da Yaşar Kemal'in önderliğinde büyük kurul üyelerini gezer. Tahir Alangu, *Kim Dergisi* için Fakir Baykurt'la bir konuşma yapar. Hasan Ali Yücel'in 26 Temmuz 1958 Cumhuriyet Gazetesi'ndeki köşesinde yazdığı "*Türk Edebiyatına Kendi Giren Köylü*" makalesi eseri daha yayımlanmadan duyurur (Yücel, 1958:1). Gazetenin Genel Yayın Müdürü Cevat Fehmi Başkut romanın gazetede yayıma girmeden önce gazeteye zarar vermesi muhtemel bölümlerin düzeltilmesi ricasında bulunur. Bunu kabul etmeyen Fakir Baykurt, Yaşar Kemal'in tavsiyesiyle o anda yurt dışında olan Nadir Nadi'yi bekler. Nadir Nadi romanın hecesi değişmeden yayımlanacağı sözünü verir.

Fakir Baykurt romanı Remzi Kitabevi'nde yayımlatma ve Cumhuriyet'te günlük yazı yazma konusunda Yaşar Kemal'den destek görür. Romanın gazetede yayımı bittikten sonra Remzi Kitabevi tarafından basılacaktır. Ayrıca hemen film şirketlerinden de romanın senaryolaştırılıp oynanması için teklifler gelmeye başlar. Şavşat Ortaokulu öğretmenlik günlerinde *Yılanların Öcü* Remzi Kitabevi tarafından basılır. İlk romanının yayımlanmış hali yazarı heyecanlandırır:

"İçinin kağıdı yoksul işi. Oldukça samanlı, kapak kartonu pütürlü. Fakat yeşilli kırmızılı, yılan büküşlerini andıran çizgiler içinde Irazca'nın, Muhtar Hüsnü'nün portreleriyle pek güzel bir kapak olmuş"(Baykurt, 2000a: 264-265).

Romanla ilgili ilk soruşturma Konya'dan ayrılmadan romanda kullanılan müstehcen ifadeler sebebiyle açılır. Yazar Konya Savcılığı'na bu sebeple ifade verir. Bir taraftan da eserin filme alınması için teklifler gelmektedir. Eserdeki tempo, sıralama, yönetmenlerin dikkatini çekmektedir. Metin Erksan "*Romanda bir film kurgusu var! Sahnelerin birbirini izlemesinde gözettğin*

karşıtlık, sıralama, hem de tempo işimi kolaylaştırıyor.” (Baykurt, 2000a: 345) diyerek eserin sinemaya uygunluğunu vurgular. 27 Mayıs ihtilalini takip eden günlerde *Yılanların Öcü* adlı romanın senaryosu sansür kurulundan geçince Metin Erksan’ın yönetmenliğinde Akçaköy’de filmin çekimleri başlar. BE-YA Film adına Aliye Rona, Fikret Hakan, Nurhan Nur, Kadir Savun, Erol Taş’ın oyuncu olarak katıldığı filmin -köyde elektrik olmadığı için- yalnızca dış çekimlerinde Akçaköy mekân olarak kullanılır. İç çekimler İstanbul’da yapılır. Ancak senaryosu sansür kurulundan geçen film çekimden sonra tekrar sansür kuruluna takılır. 16 Mart’ta Gölbaşı Sineması’nda sansür kurulu tarafından izlenen filme geçit verilmez. Fakir Baykurt basınının desteğini arkasına almak için valiliğin izniyle Ulus Sineması’nda filmi basın mensuplarına gösterir. Bu olay ertesi gün acilen yazarın ve senaryonun köşke istenilmesine sebep olur. Fakir Baykurt ertesi gün akşam yemeğinden sonra köşk halkı ve Cemal Gürsel’le birlikte tedirgin ve ürkek filmi yeniden izler. Cemal Gürsel filmi beğenir. Ertesi gün basında “*Yılanlar Çankaya’da*”, “*Yılanlar Tırmanıyor*” gibi yazılar ve karikatürler çıkar.

Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel’in sayesinde filmin olduğu gibi değiştirilmeden gösterimine izin çıkar. *Yılanların Öcü* 1962 yılında sinemaya çekilerek büyük kentlerin sinemalarında gösterilmeye başlanır. Eser Ankara’da beş, tüm yurttaki iki yüz sinemada birden gösterime girer. Eserin yazarı Kızılay’daki Ulus Sineması’nda halkı selamlama esnasında üzerine kırmızı mürekkep şişesi atılır. Linç edilmekten sanatçı Erol Taş’ın sayesinde kurtulur. Romanın film yapılmasından sonra sahneye uyarlanması konusunda da yazara teklifler gelir. O yılki Milli Eğitim Bütçe görüşmeleri Baykurt ve romanını eleştirmekle geçer. Filmin TRT programlarına alınması İsmail Cem’in TRT Genel Müdürü olmasıyla gerçekleşir.

Fakir Baykurt romana olan siyasi ilgiyi “ters ilgi” olarak isimlendirmektedir. Fakir Baykurt, genel kanının aksine devlet organlarının sanata sanatçıya olan ilgisinde bir değişim olduğu, bazı milletvekili ve senatörlerin, komisyonlarda, Meclis ve senato genel kurullarında bazı roman ve oyunların sözünü ederek, bu eserler üzerine tartışmalar açarak geniş zaman harcadıkları ve *Yılanların Öcü* adlı romanın da söz konusu eserlerden biri olduğu ancak gösterilen bu ilginin sanatçıyı tedirgin eden ters bir ilgi olduğu çıkarımında bulunmaktadır:

“Yaşadığımız yıllarda birçok sanat alanı ve sanatçı ilgisizlikten kavrulurken, birtakım sanatçılar böyle ters bir ilgi ile tedirgin

edilmektedir. İnsanlığın ilk çağlarından beri kullanmaya ve korumaya çalışıp geldiğimiz “yaratma özgürlüğü” şimdilerde alabildiğine daraltılmakta, ülkemiz boğucu bir havanın içine itilmektedir.” (Baykurt, 1998: 218)

Yılanların Öcü romanı sorunsalı en fazla romanın müstehcenliği ile alakalı olarak gündem oluşturmuştur. Yazar, romandaki müstehcenliğin insanı ak ve kara yanlarıyla tanıtmak, onu çok yönlü olarak vermek niyeti ile kurgulandığını dile getirerek müstehcenlik suçlamasını reddeder:

“Yapılmak istenen açık sahneler çizerek okuyucunun cinsel duygularını gıdıklamak değil, yoksul Türkiye gerçeğinin bir kesitine ışık tutmak, bu gerçeğin içindeki insanları ak ve kara yanlarıyla tanıtmak, yerli gerçeklerle, yerli dille, yerli bir roman ortaya çıkarmak, böylece halkın düşüncesini, yakınmalarını, isteklerini sanat ve politika alanına getirmektir” (Baykurt, 1998: 220-221).

Yılanların Öcü romanının, yazarın hayatına etkisi yalnızca içeriğin eleştirisi ve sansürü ile sınırlı kalmaz. Roman, yazarın özel ve resmi yaşamını da dizayn eder. *Yılanların Öcü*'nün neden olduğu ve onun uzantısı olan eleştirel yazılar “Görülen Lüzum Üzerine” ve “Sağlık Olsun” yazıları onun hayatını derinden etkileyen yazılardır.

Fakir Baykurt'un anılarında yer aldığı şekliyle Mahmut Makal'ın ısrarı üzerine müfettişlik istemini bildirmek üzere o zaman Milli Eğitim Bakanı olan Tevfik İleri'den randevu alarak görüşmeye gider. Ancak bu görüşme Baykurt için memuriyet hayatında gelişecek olumsuzlukları da başlatan bir görüşme olur. Bu görüşmenin gerçekleşmesinden önce *Yılanların Öcü* romanının yayınlanmasının hemen arkasından basında Maarif Vekilini uyaran, Fakir Baykurt'un öğretmenlikte tutulmasını sakıncalı bulan yazılar yayınlanmıştır (Erdem, 1959: 278). Bakan, *Yılanların Öcü* adlı kitabın yazarının öğretmenlikte bile tutulmasının sakıncalı olduğunu, *Yılanların Öcü* romanını yazan kişinin Türk çocuklarına mürebbilik yapamayacağını söyler. Fakir Baykurt İstanbul dönüşü ailesini de alarak Şavşat'a döner. Ancak Bakanla olan diyalogdan dolayı tedirgindir. Nitekim kısa bir süre sonra haksız olmadığını da anlar. Bakan, *Yılanların Öcü* adlı romanı Talim Terbiye Kuruluna inceletmiş ve raporörlerden Cahit Okurer'in hazırladığı rapora dayanarak aynı zamanda çevresinde huzursuzluk yarattığı gerekçesiyle Ankara'daki Teknik Öğretim

Müsteşarlığı Yapı İşleri Bölümü'ne ataması gerçekleştirilir.

1959 yılında Ankara'daki Teknik Öğretim Müsteşarlığı Yapı İşleri Bölümü'nde göreve başlaması istenir. Şavşat'tan telgrafla çağrıldığı göreve apar topar gelir. Çalıştığı büroda müsteşarlığın çıkaracağı bir dergiye yardım etmesi istense de bu gerçekleşmez. Masa başında akşama kadar boş oturmaktadır. 1960 Ocak ayında Cumhuriyet Gazetesine yazdığı "Görülen Lüzum Üzerine" adlı yazı sebebiyle Bakanlık emrine alınarak cezalandırılmıştır.

Bakanlığın tepkisini çeken bu yazı, Türk bürokrasisine yönelik eleştiri unsurlarının baskın olduğu ironik bir metindir. Baykurt yazıda Ankara'ya alınışını ve bir masa başında pinekleyişini anlatmakta, kendi halinden bir genelleme ile halkın haline gitmektedir. Bakanlığın Yapı İşleri Bölümü'nde göreve başlayan yazar görülen lüzum üzerine çağırılması sebebiyle lüzumlu bir işin başına geçeceğini, bu kurumda önemli bir fonksiyon üstleneceğini düşünmektedir. Ancak henüz başladığı gün işlerin tamamıyla teknik olduğu, inşaatla ilişkili olduğu, orada ona lüzum olmadığı cevabını alınca "Yüksek bakanlık belki bundan böyle, yapı işlerini de edebiyatlı bir biçimde yürütmek düşüncesindedir" (Baykurt, 1972: 219) şeklinde alaycı bir karşılık verir. Fakir Baykurt'a göreve başlayıp sonra kendi özel işlerine bakması, arada bir de işyerine uğraması söylenir. Oturacak bir masa dahi yoktur.

"Genişçe bir odada, altı yedi kadar memur vardı. Sabah gelip oturuyorlar, akşam kalkıp gidiyorlardı. İlk gördüğümde biri, başını elleri arasına almış uyuyor; bayan olan biri de, yakasının altından geçirerek boynuna gizlediği ipi kocaman yazı makinesinin altına çekmiş, örtüyordu" (Baykurt, 1972: 219).

Fakir Baykurt, yazıda memurların çokluğuna ve gereksizliğine vurgu yapar:

"Ankara'da hemen her daire memur dolu. Bizim Bakanlığın koridorundan bir zamanlar dört kişi yan yana rahatça yürüyebilirdi. Şimdi tek kişi zor yürüyor. Evrak dolapları, odalardan dışarılara taşmış! Habire de taşıyor. Odalar hep memur!. Memur, memur, memur!" (Baykurt, Memurların sayı olarak artması işleri hızlandırmamakta, aksine yavaşlatmaktadır: "Bizim başkentimizde işleri yürüten makine, iyice paslanmış. Çark çok yavaş, çok güç, çok güçlkle dönmektedir" (Baykurt, 1972: 221-222).

Görülen lüzüm üzerine göreve çağırılan Fakir Baykurt bunun sebebini öğrenmek istediğini ifade eden bir dilekçe yazar. Resmî makamlardan dilekçeye ikna edici bir cevap verilmeyince gönderildiği görevde lüzumsuz olduğunu anlatan ikinci bir dilekçe daha yazar. “Dilekçeme cevap vermediler. Bu yazım gazetede yayımlanınca beni Bakanlık emrine aldılar. Kökünden bozuk işleri böylelikle düzeltereklerini sandılar. Eeeh!” (Baykurt, 1972: 222).

Bundan böyle açıkta olan memur aylığı yani maaşının üçte birini alacaktır. Bunun üzerine Şubat 1960’da yine Cumhuriyet’e Sağlık Olsun diye bir yazı yazar. Ardından da Danıştay’a dava açar. Bu durum 27 Mayıs’ta ordunun yönetimi ele geçirmesine kadar devam eder. 27 Mayıs sonrası yazar için dengelerin değiştiği bir dönem olmuştur. Milli Eğitim Bakanlığı’na Prof. Fehmi Yavuz getirilince - altı aydan fazla açıkta kaldıktan sonra Ankara köylerine ilköğretim müfettişi olarak atanır. Ankara’nın Çamlıdere, Kalecik, Sulakyurt, Nallıhan, Bala ve Çubuk ilçelerine bağlı köylerinde müfettişlik yapar (Bayrak, 1978:278).

4. CÜCE MUHAMMET

Yılanların Öcü’nden sonra- etrafında en çok söylentiye sebep olan ve soruşturmalı kitaplarından ikincisi *Cüce Muhammet* adlı eserdir. Kitap ilk olarak 1964’te Çeviri Yayınevi *Türk Yazarları Dizisi*’nde çıkar. Kitabın içinde “Hayvanlar Yüzünden”, “Bit Hikayesi”, “Cüce Muhammet”, “Zekiye Benimdir”, “Namazdan Önce Oyun”, “Beşik Örtüsü”, “Tüfekçi”, Deligöz Ali’nin Düğünü”, “Keziban Gelin”, “Buğday Ekme Zamanı”, “Ayı Kapanı”, “Bir Alım Satım Senedi”, “Ormanda Bir Olay”, “Kör Osman’ın Tarlası”, “Eski Kovanlar” adlı 15 hikâye yer almaktadır.

Kitaba adın veren “Cüce Muhammet” öyküsü Şavşat’ta bir köylünün oldukça acınası durumunu esasen masalsi bir üslupla anlatmaktadır. Eserde asıl mekânına yani köyüne İstanbul’dan bir kadın ile evlenerek dönen Cüce Muhammet’in yaşamı hikâyelenmektedir. Bu hikâyelenen yaşam içerisinde olumlu bir tip olarak çizilen kadına ilişkin sorun mekânla uyumsuzluk olarak metne yansır. Cüce Muhammet’in uyumsuzluğu ortadan kaldırma biçimi, ailesinin ve çevresinin de yönlendirmesi ile tıpkı masallardaki gibi kadını

kandırarak İstanbul'a göndermesi şeklinde gerçekleşir. Cüce Muhammet'in asıl dramı da bundan sonra başlar. Karısını kandırarak İstanbul'a gönderdikten sonra bu sefer de Cüce Muhammet mekânla uyumsuzlaşarak içler acısı yalnız bir yaşamı sürdürmek sonu ile karşı karşıya kalır.

Satır araları ve satır altları da dâhil olmak üzere derinlemesine ve çoklu okumalar sonucunda da hikâyenin dini bir söylem taşımadığı anlaşılmaktadır. Esasen tepki çeken unsurun içerik olmayıp hikâyenin ismi olduğu söylenebilir. Cüce Muhammet başlıklı hikayede Hazret-i Muhammed'e hakaret ettiği iddia edilmiş ve bu sebeple *Cüce Muhammet* kitabı etrafında birtakım söylentiler oluşmuştur. Çalkantılı ve yoğun çalışma temposunun içinde zaman zaman *Cüce Muhammet* eseri sorgulamalara sebep olursa da delil yetersizliği nedeniyle bir sonuç alınmaz.

1962 yılında uzmanlık eğitimi için bir yıllığına Amerika'ya gönderilen Baykurt Amerika dönüşü icra ettiği müfettişlik görevi esnasında da *Cüce Muhammet* eserinin yankılarının sebep olduğu tepkilere maruz kalır. Ankara ilköğretim müfettişliği esnasında Ankara Savcılığı Fakir Baykurt'u ifadeye çağırır. Konu 2. Ağır Ceza Mahkemesine yansıtılır. Buna dayanarak Milli Eğitim Bakanlığı da kendi yönünden bir koğuşturma açar. *Cüce Muhammet* adlı kitabında peygambere hakaret etmek ve köy kahvelerinde komünizm propagandası yapmak suçlarından ifadesi istenir. Bu zaman diliminde TÖS başkanı olan ve çok yoğun bir çalışma temposu ile yaşamını sürdüren Fakir Baykurt *Cüce Muhammet* kitabından dolayı 2. Ağır Ceza Mahkemesi'nde görülen davadan delil yetersizliği sebebiyle beraat eder.

Fakir Baykurt'un Ankara yıllarının uzantısı Türkiye Öğretmenler Sendikası kısa adı ile TÖS başkanı olduğu yıllardır. Ancak Gaziantep'te geçirdiği öğretmenlik günleri de TÖS yılları içindedir. Fakir Baykurt'un resmi ve özel yaşamında TÖS yılları önemli olaylara sahne olmuştur. Fakir Baykurt, sadece yazdığı eserler sebebi ile baskılara maruz kalmamış, aynı zamanda onun aleyhine yapılan yayınlar nedeni ile de zaman zaman saldırıya uğramıştır.

Yazarın ifadesiyle kendini göstermeyen güçlerden birinin Halkla İlişkiler Bölümü "Fakir Baykurt'un İyüzü" diye 32 sayfalık iki bin adet broşür bastırarak bütün köylere, camilere, uzun yol şoförlerine dağıtır. Birecik'te 15 Ekim 1968 Salı günü Ceylan Sineması'nda öğretmenlerle olan toplantısında saldırıya uğrar. Bir grup insan tarafından dayak yer, taşlanır.

İki yıl çalışmak sözü ile üstüne aldığı sendika başkanlığında dört yılı

dolmuştur ve artık görevi devretmek istemektedir. 7- 11 Temmuz TÖS ve TÖDMF olağan kongresi Kayseri’de Alemdar Sineması’nda gerçekleştirilir. Ünlü Kayseri olayları da gerçekleşmiş olur. Alemdar Sinemasının kapatılan ve yakılmak istenen salonunda kongrenin ikinci günü 8 Temmuz’da ölümden döner. Başkanlığı ciddi olarak bırakmayı düşündüğü halde Kayseri olaylarını müteakip bırakamaz. Yine oyların yüzde 85’i ile başkan seçilir. Kayseri sonrası yaptığı basın toplantısında hükumete hakaret niteliği taşıyan açıklamalar yaptığı için mahkemeye verilir. Kayseri olaylarının ardından öğretmenler genel boykota gitme kararı alır. Boykot süresince Baykurt ve ailesi güvenlik gerekçesiyle evinde kalmaz. 15-16-17-18 Aralık 1969 günleri gerçekleştirilecek olan bu boykot eğitimin, okulların, öğretmen ve öğrencilerin içinde bulunduğu durumun düzeltilmesi konusunda yönetimi uyarmak amacıyla bütün yurttta gerçekleştirilecektir. Yazarın aynı gün Cumhuriyet Gazetesi’nde “Bıçak Kemiğe Dayanınca” adlı makalesi çıkar. Daha boykot bitmeden Baykurt Müdürler Encümeni kararıyla bakanlık buyruğuna-açığa-alınarak maaşı dörtte bire indirilir. Savunmanlar Baykurt adına yürütmeyi durdurma davası açarlar. Açıkta kalma süresince yine yurt gezilerine devam eder. Çorum’da yine eşiyle birlikte saldırıya uğrar. Eşinin kafatasında yediği taşlardan bir çatlak oluşur. Danıştay yürütmeyi durdurma kararı vererek cezayı kaldırır.

SONUÇ

Fakir Baykurt’un yazın serüveni içerisinde yaşam öyküsü ile birlikte eserlerine uygulanan sansür ve yasaklamaların popülaritesine katkı sağladığı ve bunun günümüze kadar korunmasında önemli bir faktör olduğu söylenebilir. Kuşkusuz Fakir Baykurt’un tanınırlığı ve popülaritesinin nedeni sansür olmamakla birlikte bunun yalnızca bir etken olduğunu söylemek mümkündür. Sansür ve yasaklamalar nedeniyle özel, resmî ve yazın yaşamında bir taraftan zarar görürken öte taraftan bu sansür ve yasaklamalar onun popülerleşmesine katkı sağlamıştır. Esasen bu sadece Fakir Baykurt’a has bir sonuç olarak ortaya çıkmaz. Sansür ve yasaklama uygulamaları her zaman sansürlenene ve yasaklanana karşı ilgi ve merakı artırmıştır.

KAYNAKÇA

- Arseven, Veysel (1958). “Fakir Baykurt”. *Yeditepe* 15(7), 159.
- Bahadınlı, Yusuf Ziya (1958). “Fakir Baykurt’la Bir Konuşma”, *Yeditepe* 15(7), 159.
- Baykurt, Fakir (1959). *Yılanların Öcü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Baykurt, Fakir (1964). *Cüce Muhammet*. Çeviri Yayınevi.
- Baykurt, Fakir (1971). *Çilli, Karın Ağrısı, Cüce*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Baykurt, Fakir (1972). *Efkar Tepesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Baykurt, Fakir (1998). *Benli Yazılar*. İstanbul: Papirüs Yayınları.
- Baykurt, Fakir (1999). *Özyaşam 2, Köy Enstitülü Delikanlı*. İstanbul: Papirüs Yayınları.
- Baykurt, Fakir (2000). *Özyaşam 4, Köşe Bucak Anadolu*. İstanbul: Papirüs Yayınları.
- Bayrak, Mehmet (1978). *Köy Enstitülü Yazarlar, Ozanlar*. Ankara: Töb-Der Yayınları.
- Caner, Fırat (2017). “Sansür Hakkında”. *Hayâl* 62: 29-30.
- Erdem, M. Galip (1959). “Yılanların Öcü ve Köy Gerçeği”. *Türk Yurdu* 8(49), 278.
- Pultar, Gönül & Selim Sünter (2002). *Fakir Baykurt’u Anarken Kardeşim Yaralısın*. Tetragon Yayınları.
- Yücel, Hasan Ali (1958). “Türk Edebiyatına Kendi Giren Köylü”. *Yeditepe* 9, 161.

Doç. Dr. Sevim ŞERMET

1992 yılında Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü'nden mezun olmuştur. 1997 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde "Faik Ali Ozansoy Hayatı, Eserleri ve Sanatı" adlı çalışma ile yüksek lisansını; 2007 yılında ise "Fakir Baykurt: Hayatı ve Romanları Üzerine Bir İnceleme" adlı çalışma ile doktorasını tamamlamıştır. 2010 yılından beri Sinop Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde çalışmaktadır.

Arş. Gör. Dr. Nazlı MEMİŞ BAYTİMUR

2008 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde mezun olmuştur. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde 2012 yılında Orhan Duru Öykülerinde Yapı ve İzlek adlı tez çalışması ile yüksek lisansını; 2018 yılında Ara Nesilde Hikaye adlı tez çalışması ile doktorasını tamamlamıştır. 2014 yılından beri Sinop Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde çalışmaktadır.

12. BÖLÜM

TARLADAN SOFRAYA DEĞERLİ BİR ÜRÜN OLAN ZEYTİNYAĞI VE KALİTESİNİN KORUNMASI

Dr. Öğr. Üyesi. Tuba PEHLİVAN

Gaziantep Üniversitesi Turizm Fakültesi

Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü

tpehlivan1@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1041-6432

GİRİŞ

Barış ve bereketin insanlık tarihi boyunca simgesi haline gelmiş zeytinin anavatanı Anadolu' olarak bilinmektedir. Zeytinin atası olan yabancı zeytin ağacı (*Olea europea oleaster*) ilk olarak Anadolu'da ortaya çıkmıştır. Zeytin yaprağı çekirdek kalıntıları ve fosillerinin incelenmesi sonucu, zeytinin 50.000 yıl önce var olduğu görülmüştür (Kıvrak, 2015).

İnsanların tarım toplumuna geçmesi ile birlikte üretimi artan ve mutfaklarda kullanılan zeytinin zaman içerisinde önemi giderek artmıştır. Öte yandan zeytin için atfedilen kutsal değer ve birçok farklı toplum için taşıdığı simgesel anlam bu gıdanın gastronomi alanının haricinde de farklı bir kıymet sahası olmasını sağlamıştır. Zaman içerisinde dünya geneline yayılan bir kullanım alanı sahip olması ve çok farklı türevlerinin insanlar tarafından kullanılması zeytin ve ondan elde edilen ikincil ürünlerin araştırmasının önünü açmıştır. Her ne kadar dünyanın birçok ülkesinde yetiştiriciliği yapılsa da günümüzde zeytin denilince akıllara Akdeniz havzasına kıyısı olan birçok Avrupa ülkesi ve Türkiye gelmektedir.

Aslında eski çağlardan bu yana bilinen zeytinin, ilk olarak nerede yetiştiği tam olarak netlik kazanmasada Anadolu'nun güney, batı ve güney batı vb. bir-

çok bölgesinde yabancı zeytin ormanlarının varlığının bilinmesi, zeytinin ana yurdunun bu bölgeler olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Akdeniz havzasında kurulan tüm toplumlarda yer alan zeytinin, bu uygarlıkların kültürlerinde de çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Zeytin ağacının çok uzun bir yaşam süresi olması, uzun süre saklanabilmesi, iştah açıcı ve sağlıklı bir ürün oluşu insan hayatında hep var olmasına neden olmuştur. Zeytin, Anadolu kültürünün hemen her alanında sıkça kullanılmış, Türklerin yaşamı alışkanlıkları ile birlikte ayrı bir seviyeye yükselmiştir (Erdal vd., 2020). Ülkemizdeki zeytin ağacı sayısının yaklaşık 129 milyon dolayında olduğu ifade edilmektedir. Bu ağaçlardan elde edilen zeytinin %20-25'i sofralık olarak piyasaya sürülürken, geriye kalan kısmı ise (% 75- 80) yağlık olarak işlem görmektedir (Gülcü ve Demirci, 2008). Son yıllarda tarımın maddi olarak desteklenmesi sonucu hemen hemen yetişebildiği her alanda zeytin yetiştirme seferberliği ilan edilmiştir. Günümüzde Covid-19 süreci ile başlayan gıda arzında ve tedarik zincirinde yaşanan aksaklıklar zeytin ve ondan elde edilen diğer ürünlerin önemini daha da arttırmıştır. İnsanların kavalıdan başlayıp tüm öğünlerde zeytin ve onun ikincil ürünleriyle irtibatta olması bu ürünü daha çok aranı hale getirmiştir. İnsanoğlunun beslenmesinde kullandığı zeytin ile olan bu yakın ilişkisi yeni değildir.

Antik çağda zeytin ve zeytinyağı, Roma ve Yunan uygarlıklarının yemek kültüründe çok önemli bir yer teşkil eden, Galenos'a göre de sirke içinde saklandığında mideyi güçlendiren, meyvesinin tüketimi için salamura/tuzlama yapılan antik mutfaklar için önemli bir besin ve iştah açan sağlıklı bir yiyecektir (Kaplan ve Arıhan, 2012, s.8). Antik çağda zeytinyağının gastronomi ve mistisizmle bir arada kullanıldığı, özellikle Makedonya'da kurutulmuş soğan, pirinç, balık ve zeytinyağından yapılan bir karışım ile hazırlanan ekmeğin geline ikram edilerek gelinin kutsandığına inanılmaktadır (Lodge, 1935, s.322)

Bu bitkisel yağ, zeytinin yetiştirildiği Akdenize kıyısı olan ülkelerde sıklıkla kullanılan Akdeniz diyeti'nin ve düşük kronik dejeneratif hastalık insidansına sahip olma eğiliminden sorumlu diyet yağının ana kaynağıdır (Wahrburg vd., 2002; Visioli vd., 2002). Geleneksel Akdeniz beslenme modeli, Akdeniz bölgesinde zeytin yetişen alanlarda uygulanan ve 1960'lardan bu yana tanımlana gelen bir diyet modelidir (Ermiş vd. 2001).

Zeytin ve zeytinyağı, Akdeniz'e kıyısı olan dünya ülkelerinde olduğu gibi, Türk mutfağı açısından da son derece önemlidir. Çünkü Türk mutfağında

zeytin ve zeytinyağı, geçmişten günümüze değin yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Zeytinyağı, Türk mutfağında salatalarda, mezelerde, kızartmalarda, pilavlarda ve her çeşit yemekte çok geniş bir kullanım alanına sahiptir (Güdek vd., 2016).

Günümüzde insanlar gıdaları fiziksel açlıklarının giderilmesinin yanı sıra toplumda yaygınlaşan kalp ve damar, mide-bağırsak, otoimmün rahatsızlıkları gibi bazı hastalıkların tedavisinde önemli bir destekleyici olarak görmektedir. İlaçlar tıbbi tedavilerde sıklıkla kullanılsa da ilaçlara hastalık etmenlerinin direnç kazanması, kullanılan ilaçların getirmiş olduğu yan etkiler gibi sebeplerden dolayı alternatif yöntemlere ilgi giderek artmaktadır. Bu alternatif yöntemlerin başında sağlıklı diyetlerin insan yaşamına dahil edilmesi gelmektedir. Sağlık ve beslenme ilişkisi tıp ve diyetisyenlik gibi bilim dallarının konusu olmakla birlikte aynı zamanda toplumun beslenme alışkanlıklarını doğrudan etkilemeleri nedeniyle yiyecek içecek sektöründe yer alan gastronomi ve mutfak sanatları ve aşçılık mezunlarını ilgilendirmektedir. Gastronomi alanı sadece beslenmenin zevk ve duyuşsal yönüne hitap etmemekte aynı zamanda koruyucu sağlık hizmetlerinin bir konusu olan sağlıklı gıda üretimini de kapsamaktadır. Sağlıklı gıdalar denildiğinde akla gelen doğal, katkısız hammaddeler; mutfaklarda birbirleri ile farklı kombinasyonlarda harmanlanarak farklı pişirme ve sunum teknikleri ile tabağımıza ulaşmaktadır. Zeytinyağı bütün bilim otoriteleri tarafından kabul gören en sağlıklı yağdır. Yapılan bilimsel birçok çalışma zeytinyağının sağlık yönüne önem vermiştir (Silva ve ark., 2021).

Bu çalışmada yukarıda söz edilen nedenlerden dolayı zeytinyağının kalitesini etkileyebilecek bilgiler tarladan sofraya perspektifi ile sunulmuş, zeytinyağı çeşitleri, menşeyine göre zeytinyağları, sağlığa faydalarına değin bilgilere yer verilmeye çalışılmıştır. Çalışma bu yönü ile önem arz etmektedir.

1. ZEYTİNYAĞININ KÖKENİ VE GENEL TÜKETİM VERİLERİ

Zeytin ağacı (*Olea europa* L.) Oleaceae familyasına ait olup zeytinin anavatanı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni kapsayan Yukarı Mezopotamya ve Güney Ön Asya'dır. Zeytinyağı ise zeytin ağacı (*Olea europa* L.)'nın (Owen ve ark., 2000) meyvelerinden presleme, santrifüjleme ve süzme gibi mekanik metotlar kullanılarak elde edilen ve oda sıcaklığında (20–25 °C) sıvı formda bulunan bitkisel bir yağdır. Yalnızca mekanik yollardan elde ediliyor olması, ham olarak rafinasyona tabi tutulmaksızın tüketilebilmesi, zeytinyağının diğer sıvı yağlar içerisinde eşsiz bir konumda olmasını sağlamaktadır (Keçeli, 2008). Tuzlu ya da tatlı olsun birçok ürünün hazırlanmasında yağ ilavesi gerçekleşmektedir. Dünya zeytinyağı üretim, tüketim, ithalat ve ihracat verilerine bakıldığında en büyük payı AB ülkeleri almaktadır. Dünyada zeytinyağı üretiminde öncü konumda olan Akdeniz ülkeleri gibi Türkiye de bir üretici Akdeniz ülkesi olmasına rağmen dünya zeytinyağı piyasasından yeterince pay alamamaktadır (Bakırhoğlu, 2006, TEPGE, 2021). Benzer şekilde ülkemizde zeytinyağı tüketim miktarı Dünyada önemli konumda yer alan üretici ülkelere nazaran daha azdır (TEPGE, 2021).

Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü (TEPGE) 2021 Zeytinyağı Ürün Raporuna göre Dünya zeytinyağı üretiminde ilk sırada İspanya (1.13 milyon ton) %35.1'lik paya sahiptir. İkinci önemli üretici ülke İtalya'nın (255 bin ton) toplam üretimdeki payı %11.4'dür. Tunus'un ise (350 bin ton) toplam üretimdeki payı %10.9'dur. Önemli üretici ülkelere nazaran Yunanistan ve Türkiye'nin toplam üretimdeki payları ise %8.6 ve %7'dir (Uluslararası Zeytin ve Zeytinyağı Konseyi (IOOC), 2021). Türkiye iklim ve coğrafi konum nedeniyle İtalya, İspanya, Yunanistan ve Tunus gibi diğer Akdeniz ülkeleriyle birlikte dünyanın önde gelen zeytin ve zeytinyağı üreticileri arasında yer almaktadır. Türkiye zeytinciliğinde periyodisite diğer ülkelere nazaran daha fazla görülmektedir. Bu nedenle zeytinyağı üretiminde dalgalanmalar gözlenmekte ve bir yıl düşük bir yıl yüksek ürün alınmaktadır (TEPGE, 2021). Fakat bu durum zeytin hasatında yapılan sürgün uçlarının zedelenmesi nedeniyle gerçekleşmekte ve bu konuda özen gösterildiğinde ve ağacın bakımına dikkat edildiği takdirde üretim artışında yükseliş gözlenebilmektedir (URL 3).

Zeytin bitkisinin özel iklim isteği nedeniyle zeytincilik, dünyada daha çok

Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerde (İspanya, İtalya, Yunanistan, Türkiye, Tunus, Suriye, Fas, Fransa ve Portekiz) yapılmaktadır. Halen dünya zeytin ağaç varlığının yaklaşık %93'ü bu ülkelerde yer almaktadır (FAO, 2021). Uluslararası Zeytin Konseyi (IOC) raporlarına göre, 2019/20 üretim sezonunda dünya zeytinyağı tüketimi %5.8 artış göstererek 3.23 milyon tona ulaşmıştır. Üretici ülkeler aynı zamanda önemli zeytinyağı tüketicileridir. Türkiye'de zeytinyağı sektöründe özellikle son on yılda olumlu gelişmelerin yaşanmasına karşın bu yükselişe rağmen üretimde öncü (İspanya, İtalya) ülkelerle aynı düzeye gelememekte ve bu durum zeytin ve zeytinyağı kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir (TEPGE, 2021). Ülkemizdeki zeytinyağı tüketimi gerek alışkanlıklar gerekse fiyat nedeniyle istenilen miktarda gerçekleşmemektedir. Zeytinyağı tüketimi üretildiği bölgelerle sınırlı kalmaktadır. Zeytinyağı tüketimi ortalama ülkemizde 1 ile 1.5 kg arasında değişiklik göstermektedir (Tunalıoğlu, 2009).

3. ZEYTİNYAĞININ SINIFLANDIRILMASI

Zeytinyağının ülkemizde pazarlanmasında asitlik derecesi öncelik kriter olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda genelde markette görebileceğimiz zeytinyağları asitlik değerine göre natürel sızma, natürel birinci ve natürel ikinci; rafine, riviera ve çeşnili zeytinyağları olup bunun dışındaki lampant yağ teknik amaçlarla kullanılmaktadır (Tablo 1).

Tablo 1. Zeytinyağının asitlik derecesine göre sınıflandırılması

YAĞ ÇEŞİTLERİ	TÜKE-TİME UYGUNLUK	SERBEST YAĞ ASİTLİĞİ (her 100 gramda oleik asit cinsinden)	AÇIKLAMA
Natürel birinci zeytinyağı	Uygun	2.0 gramdan fazla olmayan	
Natürel ikinci zeytinyağı	Uygun	3.3 gramdan fazla olmayan	

Ham zeytinyağı/ lampant	Uygun değil	3.3 ün üzerinde olan yada duyuusal ve karakteristikleri bakımından natürel zeytinyağı özelliklerini taşımayan	Rafinasyon yada teknik maksatlı kullanıma uygundur
Rafine zeytinyağı	Uygun	0.3 gramdan fazla olmayan	Ham zeytinyağının rafine edilmesiyle
Riviera zeytinyağı	Uygun	1.0 gramdan fazla olmayan	Rafine zeytinyağı ile gıda olarak doğrudan tüketilebilecek natürel zeytinyağları karışımından oluşur
Çeşnili zeytinyağı	Uygun	1.0 gramdan fazla olmayan	Natürel sızma zeytinyağlarına değişik meyve, sebzeler ve baharat veya bunların doğal aroma maddeleri katılarak çeşnilendirilir

Kaynak: Türk Gıda Kodeksi Zeytinyağı ve Pirina Yağı Tebliği (Tebliğ No: 2007/36) (URL 1)

Natürel sızma zeytinyağı ülkemizde üretilen zeytinyağı miktarının %3'lük kısmını oluşturmaktadır (Türkoğlu ve Kanık 2014). Naturel sızma zeytinyağı erken hasat edilen zeytinlerin soğuk sıkım yöntemiyle elde edilmektedir. İlk sıkım işleminden sonra sıcak su muamelesi yapılarak elde edilen zeytinyağları ise natürel birinci sınıfa girmekle beraber koku ve tatda **çok** hafif de olsa duyuusal kusurlar bulunabilmektedir. Değişik kusurların belirgin halde olduğu zeytinyağları ise doğal haliyle tüketilemeyerek rafinasyon işlemine tabi tu-

tulmaktadır. Bu işlem ile birlikte koku, tatta iyileşme, renk açılmakta, serbest asitlik düzeyi %0.3'ün altına düşürülmekte ve reçine maddeleri uzaklaştırılmaktadır. İşlem basamakları nedeniyle yağda iyileşme sağlanmakta fakat zeytinyağının kendine has tat ve kokusu da kaybolmaktadır. Rafine zeytinyağına (%5-20) natürel zeytinyağı karıştırılarak Riviera zeytinyağı meydana getirilmektedir. Riviera tipi zeytinyağı, isteğe bağlı olarak yemeklerde kullanılabilir ve kızartmalar için uygundur (Altan ve Kola, 2009; Anonim, 2010, Türkoğlu ve ark., 2012).

4. PAZARLAMA ŞEKLİNE GÖRE ZEYTİNYAĞLARI

Genel olarak Türkiye'de satışa sunulan zeytinyağları natürel sızma, riviera, rafine zeytinyağları şeklindedir. Bunun dışında son zamanlarda yüksek polifenollü zeytinyağı, bebek zeytinyağı ve zeytin sütü gibi ürünler de piyasada yer almaktadır. Bu ürünlerin ne olduğu ve kullanım önerileri Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Ülkemizde pazarlama şekline göre zeytinyağı çeşitleri ve kullanım önerileri

Yağ Türü	Kullanım Yeri	Yağ Türü	Kullanım Yeri
Natürel sızma zeytinyağı	Salata, sos, özel yiyeceklerin üzerinde ve ekmek üzerinde gezdirilerek Özel duyuusal deneyim yaşamak isteyenler için farklı zeytin çeşitlerinden farklı pozitif özellik derecelerinde ürünler denenebilir *Dengeli yağların tercihi iyi bir duyuusal deneyim sağlar	Rafine zeytinyağı	Her türlü yemek, tatlı türlerinde Yüksek ısıda pişirmeye uygun kızartma, fırınlama gibi pişirme yöntemlerinde Duyusal olarak hafif zeytinyağı tüketmek isteyenler için

Riviera zeytinyağı	Yemekler, soslar, makarnalar, etler gibi her türlü yemekte Zeytinyağı tadına alışmak isteyenler için Geçiş basamağı olarak tüketilebilir	Bebek zeytinyağı	Bebek beslenmesinde Üstün kalite tatlılar Duyusal olarak hafif natürel zeytinyağı tüketmek isteyenler için
*Zeytin sütü	Elle sıyrılarak toplanma taş değirmende ezilme ve hamurun ısı işlem görmeden üzerinde biriken yağın alınması ile elde edilmektedir	**Yüksek polifenollü natürel sızma zeytinyağı	Erken hasat, soğuk sıkım
*Taş baskı zeytinyağı	Zeytin hamurunun oksijene-ışığa maruz kalması ve hasat ile baskı arasında daha uzun zaman geçmesi zeytinyağının duyusal özelliklerini olumsuz yönde etkiler	Çeşnili zeytinyağı	Biberiyeli, limonlu, kekikli gibi çeşniler kullanılarak elde edilen zeytinyağları

*Yağın ayrılması için uygulanan bazı (taş presleme, sıcak su uygulaması gibi) teknikler preslenmiş ya da parçalanmış zeytinlerin daha fazla ısı, ışık ve havayla temasına neden olarak zeytinyağının bozulmasına sebep olur (URL 2). Zeytin sütünü bu bilgiler göz önünde bulundurarak değerlendirmek doğru olacaktır. Taş baskı zeytinyağlarında da aynı taş presleme ve sıcak su uygulaması söz konusudur. **Yüksek antioksidan (polifenoller antioksidan özelliğe sahip alımı literatürde çok büyük oranlarda teşvik edilse de bazı çalışmalar yüksek antioksidan alımının bazı sakıncaları olduğundan da bahsetmektedir (Schmidt ve ark., 2022). Bu tablo yazar tarafından literatürde bulunan araştırmalar değerlendirilerek hazırlanmıştır.

5. ÇEŞİTLERE GÖRE ZEYTİNYAĞLARI

Ülkemizde yetiştirilen yağlık zeytin çeşitleri pazarda farklı tat beklentilerini karşılayabilecek yeterliliğe sahiptir. Bu nedenle her bir zeytin çeşidi farklı duysal deneyimler sunabilmesi yönü ile değerlidir. Bütün çeşitlerin zeytinyağı, kendine has güzel tat ve kokusu ile tüketilebilir özelliğe sahiptir. Zeytincilik Araştırma Enstitüsü'nde yapılan bir araştırmada ülkemizdeki mevcut yağlık zeytin çeşitleri üstünlüklerine göre şöyle sıralanmıştır: Ayvalık, Memecik, Memeli, Erkence, Çakır, Gemlik, Kilis Yağlık, Halhalı, Yağ Ulağı, Karamani. Örneğin, Körfez Bölgesinin Ayvalık zeytinyağlarına karşın, Memecik çeşidi yağları daha koyu yeşilimsi sarı olup, oldukça kuvvetli meyve kokuludur, Çakır çeşidi ise açık sarı renginin yanında çok hafif zeytin aromalıdır. Bütün bu değişik duysal özellikteki zeytinyağları paçal yapmak sureti ile farklı tat ve aromada zeytinyağları üretilebilir (Dıraman, 2006). Bununla birlikte bazı işletmeler yurt içi ve yurtdışında farklı zeytinyağlarını tadım için küçük numuneler halinde hazırlayarak tüketicinin farklı zeytinyağlarını tatmasına olanak sunmaktadır. Paçal yapılan zeytinyağlarında öne çıkarılmak istenen özelliğe göre zeytinyağları belirli oranlarda karıştırılarak firmanın istediği nitelikte yağ elde edilmesi sağlanır. Fakat zeytinyağının tadımında algılanan duysal özellikleri sadece zeytinin çeşidine bağlı değildir.

Zeytin ve dolayısıyla zeytinyağı yetiştirildiği bölgenin yükseklik, sıcaklık gibi özelliklerinden duysal olarak etkilenmektedir. Yükseltinin artması, sıcaklığın düşük olması doymamış yağ asitlerinin seviyesi artmaktadır (Yavuz ve Tekin, 2008; Canik ve ark., 2020). Yeşilimsi, biberimsi (yakıcı), taze meyve duysal özellikleri erken hasat zeytinyağlarında görülürken geç hasatta yumuşak, altın sarısı, çiçeğimsi gibi duysal karakterler hissedilir (Yılmaz ve Öğütçü, 2004). Tablo 3'de Türkiye'nin yerel zeytin çeşitleri verilmiştir.

Tablo 3. Türkiye'nin zeytin çeşitleri

Çeşit adı	Yetiştirildiği Bölge	Ek bilgi
Ayvalık	Ege	Bölge diğer çeşitler Ak zeytin,
Memecik	Güney Ege	İzmir sofralık, Çakır, Yerli yağlık, Aşı yeli, Dilmit, Kiraz, Erkence, Eşek zeytini (Ödemiş), Yağ zeytini, Girit zeytini, Hurma kaba, Memeli, Karayaprak, Hurma karaca, Çilli, Taş arası, Tavşan yüreği.
Ayvalık (Edremit Yağlık, M i d i l l i , Şakran diğer adlarıdır)		Meyve kokulu, altın sarısı renkli, hoş kokulu, duyuusal ve kimyasal özellikleriyle ilk sırada
Memecik (Taş arası, Aşı yeli, Tekir, Gülümbe, Şehir yağlık diğer adlarıdır)	Ege	Meyve kokusu kuvvetli, koyu yeşilimsi sarı renkte,duyuusal ve kimyasal özellikler yönüyle Ayvalık çeşidinden sonra gelir. Yeşil olum döneminde hasat edildikten sonra "İspanyol Usulüne" göre işlendiğinde dış pazara hitap eder.
Domat	Manisa-İzmir-Aydın	Yeşil olum dönemini hasatında dolgulu sofralık zeytin olarak değerlendirilir
Erkence (İzmir yağlık, yerli yağlık diğer adları)	Ege	Hiçbir tatlandırma işlemine tabi tutulmadan yenebilir. Buna "Hurma Zeytin" denir

Gemlik (Trilye, Kıvırcık, Kaplık, Kara diğer adları)	Marmara asıl yetişme yeri olmasına rağmen Türkiye’de yaygındır Yüksek yağ verimi	Gemlik çeşididir, Bölgenin diğer çeşitleri; Eşek zeytini, Beyaz yağlık, Çelebi (İznik), Çizmelik (Tekirdağ), (Tekirdağ), Samanlı, Şam, Karamürsel su, Erdek yağlık, Siyah salamuralıktır.
Saurani	Akdeniz Hatay-Altınözü’nde Yağlık durumu iyi	Yağlık durumu iyi Bölgede Büyük Topak Ulak, Elmacık, Çelebi (Silifke), Sarı Habeşi, Karamani, Sayfi ve Küçük Topakulak, Sarıulak türleri vardır
Büyük Sarıulak	Akdeniz Yağlık durumu iyi	
Kilis yağlık	Güneydoğu Anadolu	Yağlık
Nizip yağlık	Güneydoğu Anadolu	Orta yağ oranı
Eğriburun	Güneydoğu Anadolu	Orta yağ oranı
Halhalı	Güneydoğu Anadolu (Hatay)	Orta-yüksek yağ oranı
Marentelli	Karadeniz	Bölge çeşitleri içinde en az yağ içerir.
Otur	Karadeniz (Artvin)	Yağlık ve sofralık
Butko	Karadeniz (Artvin civarı)	Yağlık ve sofralık

Bu tablo yazar tarafından literatür ve saha araştırmaları sonucunda değerlendirme yapılarak hazırlanmıştır. Kaynak: URL 3, URL 4, URL 5.

6. ÜRETİM AŞAMASINDA ZEYTİNYAĞININ KALİTESİNİN KORUNMASI

Zeytinyağı üretim aşamasında elde edilen zeytinyağı miktarı, kimyasal ve duyuşal özellikler bakımından değişiklik gösterebilir. Kaliteli bir zeytinyağı elde edebilmek için ilk hazırlıklar üretimden başlar. Bu noktada dikkat edilmesi gereken bazı noktalar bulunmaktadır. Zeytinyağının verimini, kimyasal ve duyuşal özelliklerini etkileyen önemli uygulamalar kısaca şöyle özetlenebilir:

- Zeytin yetiştiriciliğinde yapıldığı sulama Akdeniz Havzası ülkelerinde ilkbahar ve yaz aylarındadır. Sulama köklerin en yoğun olduğu bölgeye çiçeklenme, çekirdek sertleşmesi, meyve bağlama, renk dönüşümü dönemlerinde yapılmalıdır.
- Zeytinde gübreleme yaprakdan, doğru gübre seçimi ile ve doğru zamanda yapıldığında verim artışı sağlanmaktadır.
- Budama Akdeniz bölgesinde bulunan zeytinlikler için genelde iki yılda bir gerçekleştirilir. Budama periyodisiteyi azaltmak için bol ürün alınan yıl sonrası, aralama budaması ise az ürün yılından sonra yapılmalı ve budamadan sonra bakım tedbirlerine özen gösterilmelidir. Periyodisite, ağacının bir yıl meyve verip ertesi yıl çok az ya da hiç meyve vermemesidir. Genellikle zeytinde yabancı türler ve yetiştiricilik uygulamalarında kendi haline bırakılan ağaçlarda kuvvetli periyodisite görülürken bakımlı ağaçlar daha hafif periyodisite göstermektedir. Bununla birlikte iklim şartlarının düzensiz gitmesi, dengesiz gübreleme, budama işleminin sert ve uzun aralıklar halinde yapılmış olması, toprak işleminin yapılmaması ve derimin hatalı yapılması, periyodisite'nin şiddetini arttırmaktadır. Gübreleme, budama, hastalıklarla mücadele, toprak işleme ve hasat gibi teknik işlemlerin gereği gibi ve yapılması ile periyodisite oldukça hafifletilebilmektedir.
- Ülkemizde yağlık zeytinler yüksek boylu ağaçlar olduğundan sırıkla vurularak toplanmaktadır. Fakat sırıklama esnasında sürgünler kırıldığından hasat sonrasındaki yıl verim oldukça düşmektedir (periyodisite). Kırılan sürgünlerin yaralanması nedeniyle zeytin gal hastalığının hızla bulaşması mümkün olmaktadır.
- Ağacın besleyebileceğinden fazla meyveye sahip olması periyodisiteye

neden olmaktadır. Hasada ağaç dibine düşmüş olan zeytinlerin (dip zeytin) toplanması ile başlanır. Ağaç altına kendiliğinden düşen zeytinler genelde yüksek asitli olması nedeniyle ayrı toplanarak yağhaneye gönderilir.

- Hasattan sonra uzun süre çuvallarda yığın halinde bekleyen zeytinlerde kızılaşma kusuru görülmekte, yüksek yağ asidi oluşarak zeytinyağı kalitesi düşmektedir. Bu nedenle bekletilecek zeytinler temiz bir yere 5–10 cm. kalınlığında yayılıp zaman zaman karıştırılarak havalandırılmalıdır (URL 3).
- Hasar gören zeytinlerde (sırıkla vurma, ezilme, sinek hasarı) asitlik oranı yükselmektedir.
- Kaliteli zeytinyağı olarak adlandırılan daha düşük asit ve daha aromatik özellikteki yağları elde etmek için zeytinlerin erken hasat olarak adlandırılan pembe olum dönemlerinde hasat etmek önemlidir. Zeytinyağına aroma veren uçucu bileşenler olgunluk ve çeşide göre değişiklik gösterir. Olgunluk derecesinin en düşük olduğu dönemde en iyi sonuca ulaşmakla birlikte olgunluktaki artış ile aroma bileşenlerinin miktarında azalma görülmektedir.
- Hatta mümkün olduğu kadar elle veya makinayla hasat yapılmalıdır. Hasat edilen zeytinler en kısa sürede sıkım fabrikasına ulaştırılmalı, hasatta jüt çuval kullanımı yerine delikli ve kafesli plastik kasalar kullanılmalıdır.
- Hasat edilen yağlık zeytinler duysal ve kimyasal yönden en kaliteli yağlar modern (kontinü) sistemlerin kullanıldığı zeytinyağı sıkım ünitelerinin kullanıldığı sıkım fabrikalarında gerçekleştirilir (Dıraman, 2006).
- Mümkünse bir iki saat içinde sıkım işlemine geçilmelidir. Eğer zeytin bu süre zarfında sıkılmayacaksa 1 gün kadar soğuk şartlarda bekletilerek asitlik oranının yükselmesinin önüne geçilebilir. Hasatta yere bir örtü serilerek zeytinin toprağa düşmesi engellenmelidir.
- Çevik ve ark. (2015) Zeytinde olgunlaşma boyunca serbest yağ asitlik değeri, yağ verimi ve duysal olarak istenmeyen aroma bileşenlerinin arttığını, istenen aroma bileşenlerinin ise olgunlaşmaya bağlı olarak azaldığını bildirmiştir. Yoğurma koşullarında uygulanan süre ve sıcaklık artışının zeytinyağı kalitesini ve zeytinyağı aromasını olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir.
- Zeytinyağının elde edildiği lokasyon (aynı çeşidin farklı bölgelerden yetiştirme durumu) zeytinyağı uçucu aroma bileşenleri üzerine etkili olmaktadır.

- Yoğurma süresi ve sıcaklığı aroma üzerinde etkilidir. Yoğurma sıcaklığında artış zeytinyağı aromasına katkıda bulunan bileşenlerin azalmasına sebep olmuştur. Bu nedenle yoğurma sıcaklığının artması zeytin sıkımdan elde edilen zeytinyağı miktarını arttırmakla beraber zeytinyağı kalitesini düşürür. 60 dakikanın üzerinde gerçekleşen yoğurma süreleri zeytinyağı aromasını olumsuz etkileyen bileşenleri oluşturmaktadır.
- İyi kalitede zeytinyağı elde etmek için düşük olgunluk ve yoğurma sıcaklığının yaklaşık 30°C ve altında, yoğurma süresinin ise 30 ile 45 dakika arasındaki olması gerekmektedir (Çevik ve ark., 2015).
- Yağın ayrılması için uygulanan bazı (taş presleme, sıcak su uygulaması gibi) teknikler preslenmiş ya da parçalanmış zeytinlerin daha fazla ısı, ışık ve havayla temasına neden olarak zeytinyağının bozulmasına sebep olur.
- Kötü koku ve tat, besinsel kayıplar ve yağdaki diğer bozulmaların sebebi, lipaz tarafından katalizlenen hidrolitik reaksiyonlar veya yağların atmosferik oksijen ile reaksiyona girmesiyle oluşan oksidatif bozulmalardır.
- Hidrolitik reaksiyonlar uygun şartlarda taşıma, soğuk depolama, paketlenme ve sterilizasyon ile azaltılabilirken oksidatif bozulmaları (CO₂ gibi) asal bir gaz ile zeytinyağı tenekelerine her kullanım sonrası gaz basmak, vakum-paketleme veya soğutma/dondurma azaltabilir. (Fadıllıoğlu ve Göğüş 2009).

7. ZEYTİNYAĞININ SATIN ALINMASI VE TÜKETİMİ AÇISINDAN KALİTESİNİN KORUNMASI

Zeytinyağı hassa bir üründür. Tarlada en doğru şekilde yetiştirilmiş, özenle tüketime sunulmuş ürünler yapılan bazı hatalar nedeniyle kalitesini yitirebilir. Zeytinyağı satın alınması ve tüketiminde dikkat edilmesi gereken bazı noktalar bulunmaktadır. Ayrıca zeytinyağını satın alırken izlememiz gereken yollara dikkat etmemiz önemlidir. Genel olarak bahsedilen bu hususlar şöyle sıralanabilir;

- Alınan zeytinyağı tenekesinin içerisinde zeytinyağının hava ile temasını (CO₂ gibi) asal bir gaz ile keserek oksidatif bozulmaları önlemek, bu nedenle zeytinyağı tenekelerine her kullanım sonrası CO₂ gazı basmak (Fadıllıoğlu ve Göğüş 2009),

- Kullanacağımız yiyeceğe göre zeytinyağı türünü seçmek örneğin salata için natürel sızma, kızartma için rafine ve yemeklik riviera gibi
- Şişe dolum tarihi ve son tüketim tarihi arasında 1 yıldan daha uzun süre geçirmemek,
- Zeytinyağını daha önce tüketmeyenler ilk olarak acılık ve yakıcılığı az olan çeşitlerin (ayvalık ve edremit çeşidi gibi) yağlarını tüketmeli,
- Zeytin çeşidini kontrol etmek ve şişede çeşide ait coğrafi işaretlere bakmak,
- Tüketilebilecek kadar zeytinyağı satın almak,
- Organik zeytinyağlarında organik sertifikasını aramak
- Zeytinyağlarında rengin bir kalite kriteri olmadığı bilmek (TEVOO, 2022).

Gastronomi alanında zeytinyağının diğer yağlara üstünlükleri

Zeytinyağının diğer yağlara tercih edilmesini destekleyecek bazı bilimsel kanıtlar bulunmaktadır. Sızma zeytinyağı, ekstraksiyon sürecinde korunan yüksek polifenol içeriği nedeniyle en sağlıklı ve en kararlı yemeklik yağ olma özelliğini taşır. Aynı zamanda vücudumuzda kolesterol oksijenle reaksiyona girerek oksitlendiğinde kan damarlarına zarar vermektedir. EVOO ise içeriğinde bulunan polifenollerle kolesterolün oksitlenme etkisini engelleme potansiyeline sahiptir. (URL 6). Sızma zeytinyağı (EVOO) bileşimindeki polifenoller nedeniyle diğer yemeklik yağ çeşitlerinden daha sağlıklıdır. Bu polifenoller sağlık için önemli antioksidanlar içerir. Ayrıca EVOO, Akdeniz diyetinde yoğun olarak kullanılan bir ürün olarak beraberinde bu diyetin bileşeni olan polifenollerce zengin sebze, balık ve meyveler gibi gıdalarla birlikte tüketildiğinde sağlık için sinerjik bir etki sağlayarak faydalarını daha da artırır (Yubero-Serrano ve ark., 2019). EVOO'nun içerdiği yüksek miktardaki polifenoller, yağın oksitlenmesini önler, böylelikle EVOO, yiyeceklerin sığ yağda kızartılması için gereken sıcaklıklarda kullanılsa dahi stabilitesini (kararlılığını) korumaktadır (Hoffman ve Geber 2014). Kolza ve ayçiçek gibi diğer yağlar daha düşük polifenol içerdikleri için bu yağları pişirme esnasında zeytinyağı kadar parçalanmaya karşı koyamaz. Kolza ayçiçek yağı gibi diğer yemeklik yağların geneli tohumlardan elde edilmekte olup tohumlardan yağ çıkartma sürecinde tohum içinde bulunan polifenollerin çoğu kayba uğramaktadır (URL 6). Örneğin kolza (kanola) yağı yüksek ısıda havadaki oksijenle

etkileşime girerek parçalanır ve sonuçta gözleri tahriş etme, bazı kanserojen bileşiklerin ortaya çıkması gibi sonuçlar ortaya çıkar. Sağlıklı bir yağ olarak ifade edilen hindistancevizi yağı (LDL=kötü kolesterol) içeren yüksek miktarlarda doymuş yağ içerir (Neelakantan ve ark., 2020), kalp-damar hastalıklarıyla LDL kolesterol bağlantılı olması nedeniyle hindistancevizi yağı kalp hastalıklarını arttırabilmektedir (Geng Zong ve ark., 2016). Birçok kişi sızma zeytinyağı ile yemek pişirmenin iyi bir fikir olmadığına inansa da bazı bilimsel çalışma, yıllar boyunca bu efsanenin doğru olmadığını ispatlamaktadır. Bu konuda yapılan bir araştırmaya göre EVOO, sızma zeytinyağı (VOO), zeytinyağı (Rafine OO), üzüm yağı, kanola yağı, hindistancevizi yağı, ayçiçek yağı, yer fıstığı yağı, avokado yağı, ve pirinç kepeği yağına karşı bazı rutin pişirme yöntemleri kullanılarak (ocakta tavada kızartma, soteleme (120°C), 200°C altında fırında pişirme, derin yağda kızartma (160–180°C) normal pişirme sürelerinden daha uzun (6 saat boyunca) ve daha yüksek sıcaklıklara (20 dakikadan fazla kademeli olarak 25-240 °C) maruz bırakılarak test edilmiştir. Sonuçta EVOO'nun yemek pişirmek için en doğru (en kararlı ve en güvenli) yemeklik yağ olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca zeytinyağı ev pişirme şartlarındaki sıcaklıkların üzerindeki daha yüksek bir yüksek dumanlanma noktasına sahip olmasına karşın, yaygın bir inancıya göre pişirmede kullanmak için uygun görülmezken gerçekte sızma zeytinyağı hem avokado yağı gibi yüksek dumanlanma noktasına sahip diğer tüm yağlardan hem de hindistancevizi yağı gibi yüksek doymuş yağ içeriğine sahip benzer yağlardan daha kararlı bir yağdır. Naturel sızma zeytinyağının (EVOO), dumanlanma noktası kendisinden daha yüksek olan yemeklik yağlardan daha stabil olduğu bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Bu sonuç araştırmacılara; dumanlanma noktasının, bir yağın ısıtıldığında ne kadar hızlı bozulduğuyla ilişkili olmadığını göstermiştir (De Alzaa ve ark., 2018; URL 6). Zeytinyağı yüksek oleik asit içeriğinden dolayı yüksek kızartma sıcaklıklarında yanmadan kalabilmekte ve kızartmalarda zeytinyağı kullanımı diğer yağların aksine kızartılan sebzenin içine yağın girmemesini sağlamaktadır. Zeytinyağı bileşimi nedeniyle derin yağda kızartma işleminde diğer bitkisel sıvı yağlardan çok daha fazla sayıda tekrar kullanılabilme ve daha uzun süre bozulmadan dayanabilme özelliğine sahiptir (Durlu-Özkaya, 2009).

8. ZEYTİNYAĞI ANALİZLERİ

Zeytinyağında kalite bazı kimyasal ve duyuşsal analizlerin birlikte gerçekleřtirilmesi ile saėlanmaktadır. Yani bu iki analizi birbirinden ayrı dűřünmemek gerekmektedir. Keser ve ark., (2018) zeytinyaėında kalite tespitinin, Tűrk Gıda Kodeksinde yer alan ve resmi gazetede yayınlanan “zeytinyaėı standartları” tebliėleri çerçevesinde kimyasal ve duyuşsal analizler aracılıėıyla yapıldıėını belirtmektedir. Ayrıca bu analizler kalite kriterleri ve saflık kriterleri řekilde TGK 2017 Zeytinyaėı ve Pirina Yaėı Tebliėi’nde yer almakta olup ulusal (GTHB, TűRKAK, GTB, vb.) ya da uluslararası (AB, IOC vb.) kuruluşlar tarafından yetkilendirilen laboratuvarlarda analizlerin yapılmasının gűvenirlik açısından önemli grűlmektedir. Bu analizlerin yapılabilereėi laboratuvarlar Tűrkiye’de 9 adet olup bunlardan bazıları Aydın Ticaret Borsası laboratuvarı, Bursa Gıda ve Yem Kontrol Araştırma Enstitűsű, İzmir Zeytinilik Araştırma Enstitűsűdűr. Bu konuda kimyasal olduėu kadar duyuşsal analizlerin yapıldıėı tadım panellerinin varlıėı da göz ardı edilmemesi gereken bir diėer konudur (Keser ve ark., 2018). Zeytinyaėında koku uçucu bileşenler, tat uçucu olmayan fenolik maddeler yoluyla oluřmaktadır (evik ve ark., 2015; Gűndűz ve Konuřkan, 2022). Zeytinyaėında bulunan fenolik bileşiklerin miktarı iklim ve coėrafi faktűrlere, zeytinin çeşidine ve olgunluk durumuna, meyvedeki çeşitli enzimlerin aktivitesine, tarımsal uygulamalara ve ekstraksiyon sırasında uygulanan işlemlere bűyűk oranda baėlıdır (Gutfinger, 1981; Servili ve ark., 2004; Kayahan ve Tekin, 2006; Alkan ve ark., 2012; Gűndűz ve Konuřkan, 2022). Natűrel zeytinyaėı duyuşsal özellikleri bakımından zeytinin; çeşidine, yetiřtiėi yöreye ve ekolojik řartlarına, zeytin aėacına uygulanan bakım ve beslenmeye, olgunluk derecesine, hasat zamanına, hasat sűrecindeki uygulamalara (Keser ve ark., 2018), tařınma řekli ve sűresine (zdoėan ve Tunalıoėlu, 2017), zeytinyaėı işlenme sűrecine, zeytinyaėının depolama řartlarına (Keser ve ark., 2018) baėlıdır. Zeytinyaėının içeriėinde bulunan bileşenlerin, hasattan tűketime deėin geçen sűrete, hem miktar hem de oran olarak yeterli dűzeyde stabil tutulması kořuluyla kaliteli zeytinyaėı elde edilmesi műmkűndűr (zdoėan ve Tunalıoėlu, 2017). Kusursuz, saėlıklı zeytinden taze sıkılmıř yaėda serbest yaė asidi miktarı %0.5’in altındadır. Bu asitliėin sebebi ise trigliseritlerin hidrolizi sonucu yaė asitlerinin oluřmasına baėlıdır. Yaė elde edildikten sonra uygun olmayan kořullara maruz kalma-

sı yağ asitlerinin artmasına sebep olmaktadır (Yemişçioğlu ve Gümüşkesen, 2019). Zeytinyağında yüksek asitliğin oluşmasına etki eden faktörler arasında meyvenin böcek zararına maruz kalması, meyvede fungal hastalıkların oluşumu, hasat ve yağ eldesi işlemleri arasında uzun süre geçmesi, yağın elde etme işlemi sonrasında kara su ile uzun süre teması (Fadıllıoğlu ve Gögüş, 2019) sayılabilir. Fenolik bileşenler yağın kalitesini etkilediği gibi bunun yanında zeytinyağının duyuşsal özellikleri olan burukluk ve yakıcılığı da sağlar. Olgunlaşma esnasında toplam fenolik madde azalır, zeytinyağının bazı duyuşsal özellikleri ve oksidatif bozulmaya karşı kararlılığı olumsuz yönde etkilenir (Nergiz ve Ünal, 1989; Gündüz ve Konuşkan, 2022). Zeytinyağında bulunan 100'ün üzerinde tat ve koku bileşenleri duyuşsal olarak iki grupta sınıflandırılabilir (Keser ve ark., 2018). Bunlar; zeytinyağının pozitif özellikleri olan meyvemsilik, yakıcılık ve acılıktır (TGK, 2016; Keser ve ark., 2018). Meyvemsilik koku ile, acılık dilin herhangi bir bölgesinde, yakıcılık ise boğazda hissedilir. Zeytinyağının negatif özellikleri ise kızışma, ransit, çamurlu tortu, sirkemsi, küflü, posa, rutubetli, şarabımsı, bayat okside, ekşidir (Anonim, 2016; Keser ve ark., 2018). Duyusal analizlerde bu olumsuz özellikler zeytinyağına ne denli etki ettiyse zeytinyağı o oranda duyuşsal kusurlu kabul edilir. Bu miktar duyuşsal skala üzerinden ifade edilmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Zeytinyağının geçmişi oldukça eski zamanlara dayanmaktadır. İnsanlar zeytinyağını gıda ve sağlık başta olmak üzere birçok alanda kullanmaktadır. Bununla birlikte zeytinyağından gıda ve sağlık amacı ile en iyi düzeyde yararlanılabilmesi için kaliteli ürün elde edilmesi gerekmektedir. Mutfağın vazgeçilmezleri arasında yer alan zeytinyağının kalp-damar, kolestrol, obezite, alzaimer, metabolik sendrom, diyabet, kanser gibi çağımızda büyük sorun olan hastalıklardan korunma ve iyileştirmede önemli rol oynadığı; antioksidan, anti inflamatuvar, antikemopreventif, endotel disfonksiyonuna karşı koruma gibi özelliklere sahip olduğu tespit edilmiştir. Zeytinyağı tüketim miktarını ve Türkiye'de zeytinyağı tüketimini araştıran birçok çalışma olmasına rağmen tüketim miktarı istenilen seviyeye ulaşmamıştır. Bununla birlikte tarladan sofraya değin geçen zamanda yapılan yanlış uygulamalar zeytinyağının duyuşsal özelliklerini olumsuz yönde etkilemektedir. İstatistikî veriler

zeytinyağında dünyada önemli bir üretici ülke olmamıza rağmen zeytinyağı tüketiminde oldukça düşük bir tüketime sahip olduğumuzu göstermektedir. Bu çalışmada kaliteli zeytinyağının gastronomi alanında kullanımına yönelik önemli bilgiler tarladan sofraya perspektifi ile sunulmuştur.

Zeytinyağı için üretimden tüketime kadar geçen süreçte dikkat edilmesi gereken kritik noktalar vardır. Zeytinyağının üretim aşamasında böcek zararına uğraması, meyvede oluşan fungal hastalıklar, hasat ve yağ eldesi sürecinin uzaması, yağın kara su ile uzun süre temas etmesi yüksek asit oluşumu, zeytinin toplanma esnasında toprağa temas etmesi, sıkık kullanılarak darbe alması, üzerine basılması, jüt çuvallar kullanılarak fabrikaya götürülmesi zeytinyağı kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir. Zeytinyağının üretim sonrasında ısı ve ışık ile temastan korunması kalitenin sürdürülmesi için oldukça önemlidir. Bu amaçla zeytinyağı tenekelerine CO₂ basılması, serin ve güneş almayacak şekilde saklanması yerinde olacaktır. Zeytinyağı birçok yiyeceğin hazırlanmasında kullanılabilir. Her ne kadar zeytinyağı yaygın olarak zeytinyağlı yemekler ve salatalarda kullanılsa da tatlı yapımında da tercih edilebilir. Bunun için zeytinyağının pozitif duyuşal özellikleri olan meyvemsilik (yeşil), acılık ve yakıcılığı düşük olan zeytin çeşitlerinin (ayvalık, edremit gibi) tercih edilmesi ya da rafine zeytinyağının bu amaçla kullanılabilmesi mümkündür. Piyasada yaygın olarak satışa sunulan zeytinyağları natürel sızma, riviera ve rafine olarak tüketiciye sunulmaktadır. Mutfakta kullanma alanları ise salatalar için natürel sızma, kızartma amacıyla rafine ve yemeklik riviera zeytinyağıdır. Bunun dışında yüksek polifenollü zeytinyağı, bebek zeytinyağı, taş baskı zeytinyağı ve zeytin sütü gibi ürünleri piyasada bulmak mümkündür. Taş baskı ve zeytin sütü üretimi eski yöntemlere dayanan taş değirmenlerde yapılması nedeniyle üretim sürecinde zeytinyağının hava ile temasına neden olarak zeytinyağının kalitesinin düşmesine neden olabilmektedir. Ayrıca sıcak su ile zeytinyağının teması da kalite üzerine olumsuz etkiye sahiptir. Zeytinyağını satın alırken organik ürünlerde organik setifikasına, üretim üzerinden 1 yıldan daha uzun zaman geçmemesine, tüketilebilecek kadar zeytinyağı alınmasına (mümkünse üretildiği yıl tüketilmesine) dikkat edilmelidir. Duyusal olarak acılık ve yakıcılığı ve yeşil meyvemsiliği yüksek duyuşal değerlere sahip yağlar daha çok zeytinyağı tadımcıları ve zeytinyağı deneyimine sahip olanların ilgi duyduğu yağlar olup, yeni başlayanlar için yumuşak tadım deneyimi sunan pozitif duyuşal özellikleri düşük olan zeytinyağları tüketmek yerinde

olacaktır. Zeytinyağında renk bir kalite kriteri değildir.

Mutfakta zeytinyağı diğer sıvı yağlara göre üstün özelliklere sahiptir. Zeytinyağında bulunan yüksek polifenol içeriği sağlık için önemli katkı sunmakla birlikte polifenollerin miktarı yağın oksitlenmesini önleyerek zeytinyağının en sağlıklı ve en kararlı yemeklik yağı olmasını sağlamaktadır. Zeytinyağında bu bilgilere vakıf olunması gastronomi alanı için tüketici ilgisini çekmek ve müşteri sadakatini sağlamak, işletme prestiji ve rekabet gücünü arttırmak için önemli avantajlar sağlayacaktır. Zeytinyağı konusunda bilgi sahibi olan tüketiciler zeytinyağını gerek sade olarak gerekse özel tasarlanmış ürünlerde veya yöresel lezzetlerde tatmak için istekli olabilmektedir. Fakat bu isteğin uyandırılması için öncelikle zeytinyağının inceliklerinin kapsamlı bir biçimde bilinmesine ihtiyaç duyulur. Bu noktada şef ve aşçıların yeterli düzeyde bilgi ve ürün işleme becerisine sahip olması gerekmektedir. İyi bir ürünün tasarımı hammaddenin üretim sahasında başlar. Kaliteli malzeme seçimi ve bu malzemenin ürün tasarımında kullanımına yönelik ön hazırlık, pişirme ve sunum aşamaları birlikte değerlendirilmelidir. Zeytinyağı hakkında şeflerin bilgi düzeyindeki artışın, Türkiye zeytinyağı potansiyelinin gastronomi, sağlık ve ekonomi alanlarında etkin değerlendirilmesine, zeytinyağı tüketiminin artmasına ve zeytinyağı üreticilerinin kaliteli zeytinyağı üretimine yönelmesine katkı sunması beklenmektedir. Konu hakkında ileride yapılacak araştırmalar ekonomik, turistik, gastronomik, ekonomik ve bölgesel kalkınmaya sağlayacağı katkıları ortaya koymak ve arttırmaya katkı sunabilir. İşletmelerde bu yönde yapılacak tadım menülerinin oluşturulması işletmenin rekabet gücünü arttıracak bir argüman olarak öne sürülebilir. Farklı duyuşal özelliklere sahip çeşitlerin tadım için işletmelere alınması ve işletmelerde zeytinyağı tadımı üzerinde eğitim almış şeflerin müşterilere tadım yaptırma olanağının sağlanması sağlanabilir. Bu konuda zeytinyağı çeşitleri, sağlığa faydaları, duyuşal özellikleri, kullanılacağı yiyecek türlerini bir şef olarak bilmek büyük bir avantaj olacaktır.

KAYNAKÇA

- Alkan, D., Tokatli, F., ve Ozen, B. (2012). Phenolic characterization and geographical classification of commercial extra virgin olive oils produced in Turkey. *Journal of the American Oil Chemists' Society*, 89(2): 261-268. <https://dx.doi.org/10.1007/s11746-011-1917-6>
- Alkin, E. (2003). Zeytin meyvesinde bulunan hydroxytyrosolün özellikleri ve insan sağlığı üzerine etkileri, Türkiye 1.Zeytinyağı ve Sofralık Zeytin Sempozyumu Bildirileri, Çiğli-İzmir
- Altan, A. ve Kola, O. (2009). *Yağ işleme Teknolojisi*. Sakarya: Bizim Büro Yayınevi.
- Anonim (2010). Türk Gıda Kodeksi, Zeytinyağı ve Pirina Yağı Tebliği (Tebliğ No: 2010/35) yok
- Anonim (2017). Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Türk Gıda Kodeksi Zeytinyağı ve Pirina Yağı Tebliği, Tebliğ No: 2017/26, 17 Eylül 2017, Ankara
- Bakırlıoğlu, D. (2006). *Avrupa Birliği'ndeki önemli zeytinyağı ihracatçıları ve Türkiye*. Dokuz Eylül Üniversitesi. İşletme Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. İzmir.
- Berbert, A. A, Kondo, C. R. M, Almendra, C.L., Matsuo, T., Dichi, I. (2005) Supplementation of fish oil and olive oil in patients with rheumatoid arthritis. *Nutr.*, 21(2):131-6. <https://doi.org/10.1016/j.nut.2004.03.023>
- Buckland, G. ve Gonzalez, C. A. (2015). The role of olive oil in disease prevention: a focus on the recent epidemiological evidence from cohort studies and dietary intervention trials. *British Journal of Nutrition*, 113(S2), S94-S101. <https://doi.org/10.1017/S0007114514003936>
- Canik, T., Öztürk, A.İ. ve Özer, T. (2020, 21-23 Şubat). *Zeytinyağı Kalitesini Etkileyen Faktörler*. 4. Çukurova Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi.
- Carluccio MA, Siculella L, Ancora MA, Massaro M, Scoditti E, Storelli C ve diğerleri (2003). Olive oil and red wine antioxidant polyphenols inhibit endothelial activation: antiatherogenic properties of the Mediterranean diet phytochemicals. *Arterioscler Thromb Vasc Biol*, 23: 622-9.
- Çevik, Ş., Özkan, G. ve Kıralan, M. (2015). Çeşit, olgunluk ve yoğurma şartlarının zeytinyağı verimi, bazı kalite parametreleri ve aroma profili üzerine etkisi. *Akademik Gıda*, 13 (4) (2015) 335-347.
- De Alzaa F., Guillaume C. ve Ravetti L. (2018) Evaluation of chemical and physical changes in different commercial oils during heating. *Acta Scientific.*, 2 (6) :2-11
- Dıraman, H. (2006). Zeytinyağı kalitesini nasıl iyileştirebiliriz? *Akademik Gıda*, 4(4), 41-42.
- Durlu-Özkaya, F. (2009). *Mutfaktaki Zeytinyağı*. La Cucina Italiana, Mart: 2009.

- Ardakoç, B. (2001). *Türk Sofrası*, İstanbul: Geçit Kitabevi.
- Fadilloğlu, S. ve Göğüş, F. (2009). *Zeytinyağı kimyası*, Fahrettin Göğüş Mücahit Taha Özkaya Semih Ötleş (Ed.), *Zeytinyağı* (s. 95-117) içinde Ankara: Eflatun Yayınevi. Erişim adresi: <http://zeytindostu.org.tr/wp-content/uploads/2019/04/Zeytinya%C4%9F%C4%B12.pdf>
- FAO, 2021, FAOSTAT veri tabanı, <http://faostat.fao.org/site/339/default.aspx>.
- Geng Zong, G., Li, Y., Wanders, A.J., Alsema, M., Zock, P.L., Willett, W.C., ... Sun, Q (2016). Intake of individual saturated fatty acids and risk of coronary heart disease in US men and women: two prospective longitudinal cohort studies. *BMJ*. Nov 23;355:i5796. <https://doi.org/10.1136/bmj.i5796>
- Gündüz, G., ve Konuşkan, D. B. (2022). The effect of variety and maturity on quality criteria and sensory properties of hatay olive oil. *Turkish Journal of Agriculture-Food Science and Technology*, 10(9), 1620-1626.
- Hoffman, R., ve Gerber, M. (2014). Can rapeseed oil replace olive oil as part of a Mediterranean-style diet?. *British journal of nutrition*, 112(11), 1882-1895. <https://doi.org/10.1017/S0007114514002888>
- Kayahan M, ve Tekin A. (2006). *Zeytinyağı Üretim Teknolojisi*. Tmmob Gıda Mühendisleri Odası Kitaplar Serisi:15 ISBN: 9944-89-207-6, 198 S.
- Keçeli, T. (2008). Zeytinyağının depolanması ve ambalajlanmasının yağ kalitesine etkileri. Türkiye 10. Gıda Kongresi; 21-23 Mayıs, Erzurum
- Keser, B., Tunaliolu, R. ve Devrim Avunduk, C. (2018). Gastronomide Zeytinyağının Duyusal Yolculuğu. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi* Cilt: 2, Sayı: Ek.1, Bahar: 469-481, 2018 e-ISSN: 2602-3008
- Kıvrak, M. (2015). Zeytinciliğin Tarihi. Zeytin. Balıkesir, Edremit, Türkiye: T.C. Balıkesir Üniversitesi Edremit Meslek Yüksekokulu.
- Nergiz, C., Ünal, K. 1989. Natürel Zeytinyağında Bulunan Fenolik Bileşikler ve Stabilitete Olan Etkileri. *E.Ü. Mühendislik Fakültesi Dergisi* 7 (2).
- Owen, R. W., Giacosa. A., Hull, W. E., Haubner, R., Würtele, G., Spiegelhalder, B., Bartsch, H. (2000). Olive-oil consumption and health: the possible role of antioxidants. *Lancet Oncol*. Oct;1:107-12. [https://doi.org/10.1016/s1470-2045\(00\)00015-2](https://doi.org/10.1016/s1470-2045(00)00015-2). PMID: 11905662.
- Özdoğan, D. ve Tunaliolu, R. (2017). Zeytinyağında kalite. *Zeytin Bilimi Dergisi*. 7 (1), 25-31.
- Peou, S., Milliard-Hasting, B. ve Shah SA. (2016) Impact of avocado-enriched diets on plasma lipoproteins: A meta-analysis. *Journal of clinical lipidology*.;10(1):161-171.
- Princen, H. M., Van Duyvenvoordecsreewacde, W., Buytenhek, R., Van Der Laarse, A., Van Poppel, G., Gevers, L. J. et al. (1995). Supplementation with low doses of

- vitamin e protects LDL from lipid peroxidation in men and women. *Arterioscler Thromb Vasc Biol.*, 15: 325–33.
- Prince, R., Devine, A., Dick, I., Criddle, A., Kerr, D., Kent, N., ... Price, R. (1995). The effects of calcium supplementation (milk powder or tablets) and exercise on bone density in postmenopausal women. *Journal of Bone and Mineral Research*, 10(7), 1068-1075.
- Rodríguez-Rodríguez, R., Herrera, MD., Perona, S.J, Ruiz-Gutiérrez, V.(2004). Potential vasorelaxant effects of oleanolic acid and erythrodiol, two triterpenoids contained in ‘orujo’ olive oil, on rat aorta. *Br J Nutr*; 92: 635–42.
- Servili, M., Selvaggini, R., Esposto, S., Taticchi, A., Montedoro, G. F., Morozzi, G. (2004). Health and sensory properties of virgin olive oil hydrophilic phenols: agronomic and technological aspects of production that effect their occurrence. in the oil. *Journal of Chromatography A*, <https://doi.org/1054:113-127>.
- Schmidt, E. E., Chung, H. T., Sayin, V. (2022). Special issue “cellular redox homeostasis. *Antioksidants*. (ISSN 2076-3921).
- Schwingshackl L., Lampousi, A. M., Portillo, M. P., Romaguera, D. Hoffmann, G., Boeing, H. (2017). Olive oil in the prevention and management of type 2 diabetes mellitus: a systematic review and meta-analysis of cohort studies and intervention trials. *Nutr Diabetes*. Apr 10;7(4):e262. <https://doi.org/10.1038/nutd.2017.12>.
- Silva, P., Rodríguez-Pérez, M., Gómez-Torres, Ó., Burgos-Ramos, E (2021). Olive oil and wine as source of multi-target agents in the prevention of Alzheimer disease. *Nutr Res Rev*. 2021 Dec 13;1-15. <https://doi.org/10.1017/S095442242100041X>.
- TEPGE (2021) <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20C3%9Cr%3%BCn%20Raporlar%C4%B1/2021%20C3%9Cr%3%BCn%20Raporlar%C4%B1/Zeytinya%C4%9F%C4%B1%20C3%9Cr%3%BCn%20Raporu%202021350%20TEPGE.pdf>AltıntaşÖzdemir, B., **Özdemir, Y.**(22-25 Şubat 2011), Sofralık Zeytin ve Zeytinyağının Sahip Olduğu Bileşenlerin **İnsan Sağlığı Üzerine** Etkileri, Ulusal Zeytin Kongresi, Akhisar
- [Toledo, E.](#), [Salas-Salvado, J.](#), [Donat-Vargas, J.](#), [Buil-Cosiales, P.](#), [Estruch, R.](#), [Ros, E.](#), [Corella, D.](#), [Fitó, D.](#), [Hu, F.B.](#), [Arós, F.](#), [Gómez-Gracia, E.](#), [Romaguera, D.](#), [Ortega-Calvo, M.](#), [Serra-Majem, L.](#), [Pintó, X.](#), [Schröder, H.](#), [Basora, J.](#), [Vicente Sorlí, J.](#), [Bulló, M.](#), [Serra-Mir, M.](#), [Martínez-González, M.A](#)(2015). Mediterranean Diet and Invasive Breast Cancer Risk Among Women at High Cardiovascular Risk in the PREDIMED Trial: A Randomized Clinical Trial. *JAMA Intern Med.*;175(11):1752-1760. doi: 10.1001/jamainternmed.2015.4838.
- Tunalıoğlu, R. (2009). Türk Mutfağında Zeytinyağı. Fahrettin Göğüş Mücahit Taha Özkaya Semih Ötleş (Ed.), *Zeytinyağı* içinde (s. 95-117) Ankara: Eflatun Yayınevi. ISBN: 978-605-4160-04-4 <http://zeytindostu.org.tr/wp-content/uploads/2019/04/Zeytinya%C4%9F%C4%B12.pdf>

- Türkoğlu, H., ve Kanık, Z. (2012). Nizip ve Çevresinde Satışa Sunulan Zeytinyağı Örneklerinin Bazı Özellikleri. *Harran Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 16(3), 1-8.
- Türkoğlu, H., Kanık, Z., Yakut, A., Güneri, A., Akin, M. (2012). Nizip ve Çevresinde Satışa Sunulan Zeytinyağı Örneklerinin Bazı Özellikleri. *HR.Ü.Z.F. Dergisi*, 16(3): 1-8
- Visioli, F., Franco, M., Toledo, E., Luchsinger, J., Willett, W.C., Hu, F.B; Martinez-Gonzalez, M.A. (2018) Olive Oil and Prevention of Chronic Diseases: Summary of An International Conference. *Nutr Metab Cardiovasc Dis.*, 28(7):649-656. <https://doi.org/10.1016/j.numecd.2018.04.004>.
- Yalçımın Öcal, H. (2019). *Cd36 ve lipid peroksidasyonuna diyetle alınan tekli doymamış yağ asitleri, doymuş yağ asitleri ve fruktozun etkisi*. Hacettepe Üniversitesi. Beslenme Bilimleri Programı Yüksek Lisans Tezi
- Yavuz, H. ve Tekin, A. (2008). Çeşit, bölge ve hasat zamanının zeytinyağı kalitesine etkisi. I. Ulusal Zeytin Öğrenci Kongresi, 17-18 Mayıs 2008, Erdenit- Balıkesir. 42-45.
- Yemişçioğlu, F., Gümüşkesen, A. S. (2019). Zeytinyağı rafınasyonu, Fahrettin Göğüş Mücahit Taha Özkaya Semih Ötleş (Ed)., *Zeytinyağı içinde* (s. 95-117) Ankara: Eflatan Yayınevi. ISBN: 978-605-4160-04-4 <http://zeytindostu.org.tr/wp-content/uploads/2019/04/Zeytinya%C4%9F%C4%B12.pdf>
- Yılmaz, E. ve Ögütçü, M. (2004). Zeytinyağı aroma kimyası ve duysal değerlendirilmesi . *Akademik Gıda*, 2(6), 45-48 , <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akademik-gida/issue/55865/765241>
- Yubero-Serrano, E. M., Lopez-Moreno, J., Gomez-Delgado, F., Lopez-Miranda, J. (2019). Extra virgin olive oil: more than a healthy fatT. 2019 Jul;72 (Suppl 1):8-17. <https://doi.org/10.1038/s41430-018-0304-x>.
- Wang, L., Bordi, P. L., Fleming, J. A., Hill, A.M., Kris-Etherton, P. M. (2015). Effect of a moderate fat diet with and without avocados on lipoprotein particle number, size and subclasses in overweight and obese adults: a randomized, controlled trial. *Journal of the American Heart Association*, 4(1).
- URL 1. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/08/20070803-7.htm>
- URL 2. <https://zeytindostu.org.tr/>
- URL 3. <http://abidintatli.com.tr/periodisite>
- URL 4. <https://www.tarimorman.gov.tr>
- URL5. <https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM/kumelenme/Belgeler/Budama/Zeytinde%20%C3%87e%C5%9Fit%20Tan%C4%B1lama.pdf>
- URL 6. <https://www.aboutliveoil.org>
- https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM/edremitzeytin/Belgeler/Kaynaklar/Z%C3%BCm_%C3%87esitlerden_bazilari.pdf
- TEVOO (2022) <https://www.youtube.com/watch?v=EbdEbqN3o44>

13. BÖLÜM

AHP TEMELLİ TOPSİS YAKLAŞIMI İLE UÇAK SATIN ALMA

Arş. Gör. Yelda İNANÇ HOŞ

Selçuk Üniversitesi Ali Akkanat İşletme Fakültesi

Yeldainanc94@gmail.com

Orcid No:0000-0003-0123-7694

GİRİŞ

Küreselleşme ile birlikte havayolu ulaşımına olan talep her geçen gün artış göstermektedir. Bu artış ile havayolu ulaşımı sektörde büyük bir paya sahip olmaktadır (Kocakaya vd., 2021: 29). Özellikle 1978 yılında ve sonrasında ABD'nin öncelikle iç hatlarına ardından dış hatlarına getirdiği serbestleşme politikasıyla birlikte havayollarında serbestleşme hareketi tüm Avrupa ülkelerinde hızla yayılma göstermiştir. (Gümüş Akar vd., 2019: 1162). Böylece havacılık sektörü geçmişten günümüze rekabetin yoğun yaşandığı bir sektör haline gelmiştir (İnanç, 2022: 12).

Serbestleşme eğiliminden sonra tüm dünyada havacılık sektörünün büyüme göstermesine paralel olarak bilet fiyatlarında her geçen gün düşüş meydana gelmiş ve böylelikle yolcu kapasitesi artmıştır (Uzun, 2018: 485). Havayolu işletmeleri artan kapasiteyi karşılayabilmek amacıyla filo kapasitelerini artırmak durumunda kalmıştır. Kapasite artışı uçak satın alma ya da uçak kiralama olarak iki şekilde sağlanmaktadır (Köse, 2021: 71). Köse (2021)'ye göre uçak kiralamanın satın almaya kıyasla daha avantajlı olduğu ortaya konulsa da bu çalışma kapsamında uçak satın almanın tek

seçenek olduğu varsayılarak belirlenen filo tipleri arasında en uygun uçağın seçilmesi problemi incelenmiştir. Çok kriterli karar verme problemlerinin çözümü için çok sayıda çözüm yöntemi bulunmaktadır. Çalışmada ele alınan problemin çözümü için en uygun uçağa karar verirken çok kriterli karar verme yöntemlerinden Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) Yöntemi ve İdeal Çözüme Benzerliğe Göre Sıra Tercihi Tekniği (TOPSIS) Yöntemi seçilmiştir. Aşağıda, çalışmakapsamında yer alan çok kriterli karar verme yöntemleriyle ilgili yapılan bazı ulusal ve uluslararası çalışmalara yer verilmiştir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Lin vd. (1996) belirli parça türlerinin üretimi için mevcut makinelerden en uygun olanını seçmeyi amaçlayan bir model geliştirmiştir. Seçim için geleneksel yöntemler ve AHP yöntemi kullanılmıştır. AHP yönteminin geleneksel yöntemlere kıyasla daha fazla avantaja sahip olduğunu ortaya koymuştur. Yılmaz (2006) Türk Havacılık sektöründe uçak seçimi yapılırken Airbus ve Boeing firmalarının hangi uçaklarının seçilmesi gerektiğine dair kriterleri ve alternatifleri ele almış ve AHP modelinden yararlanarak karşılaştırma ve değerlendirme yapmıştır. Gaudenzi & Borghesi (2006) çok kriterli karar verme yöntemlerinden AHP yöntemini kullanarak tedarik zincirindeki riskleri değerlendirmiştir. Çalışma sonuçları, oluşturulan modelin tedarik zinciri risk faktörleri konusunda farkındalık yaratmada yardımcı olduğunu göstermiştir. Küçükönder vd. (2013) süt verimi yüksek olan dört farklı ırktan en iyi süt veren ırkı belirlemek için AHP yönteminden yararlanmıştır. Öncelikle süt verimini etkileyen faktörleri elde etmek amacıyla uzman görüşleri dikkate alınmıştır. Analiz sonucunda en verimli sütü veren ve en düşük süt verimine sahip olan ırklar belirlenmiştir. Ömürbek vd. (2013) AHP yöntemini kullanarak Türkiye'nin Isparta ilçesinde hayvancılık yapılabilecek alanları belirlemeye çalışmıştır. Isparta'da yedi ilçe beş kriter altında karşılaştırılmış ve en uygun alana karar verilmiştir. Hruska vd. (2014) bir üretim işletmesinin satın alma departmanının tedarikçi seçim problemini ele almıştır. Potansiyel üç tedarikçiden en uygun olanının seçilmesi hedeflenmiştir. Problemin çözümünde AHP yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre kullanılan yöntem farklı karar vericilerin fikir birliğine varmasında yardımcı olmuştur. Ömürbek &

Şimşek (2014) öğretim elemanlarının çevrimiçi alışveriş yaptıkları internet sitelerinin belirlenmesine yönelik AHP ve ANP yöntemlerini karşılaştırmıştır. Karşılaştırma yaparken dört kriter ele alınmış ve her iki yönetime göre de aynı alternatifin ilk sırada yer aldığını ortaya koymuştur. Ertuğrul & Özçil (2014) eşdeğer soğutma ve ısıtma kapasitesine sahip A enerji sınıfı klimalar arasından en uygun olan klimayı belirlemiştir. ÇKKV yöntemlerinden TOPSIS yöntemi kullanılmıştır. Ürün, fiyat ve teknik özellikler dikkate alınarak uygun tercih sıralaması yapılmıştır. Dozic ve Kalic (2014) Güneydoğu Avrupa’da faaliyet gösteren ve merkezi Belgrad Havalimanı’nda bulunan bir havayolu firması için uçak tipi seçim problemini ele almıştır. Çalışmada altı kriter ve yedi alternatif kullanılmıştır. Analiz için AHP yöntemi kullanılmıştır. Uçakcıoğlu & Eren (2017) hava savunma endüstrisinde faaliyet gösteren bir işletme için yatırım projelerinin seçimi problemini incelemiştir. İşletmede çalışan yirmi yatırım uzmanı ile görüşülerek AHP yöntemi ile beş kriter ve sekiz alternatif belirlenmiştir. En uygun alternatifler belirlenerek yöntemler karşılaştırılmıştır. Arslan (2017) Türkiye’nin Düzce ilinde un üretiminde bulunan bir işletmenin problem yaşadığı konu olarak tedarikçi seçimi problemini ele almıştır. ÇKKV yöntemlerinden AHP yöntemini kullanmıştır. Analiz sonucunda un tedarik işletmeleri önem derecelerine göre sıralanmıştır. Avcı & Çınaroğlu (2018) 2012-2016 yılları arasında Avrupa’nın önde gelen beş havayolu işletmesinin finansal performans sıralamalarını analiz etmiştir. Kıyaslama yaparken AHP ve TOPSIS yöntemlerini kullanmıştır. Çalışmada sekiz kriter belirlenip finansal açıdan en iyi performans gösteren işletmeden en düşük performans gösteren işletmeye doğru sıralama yapılmıştır. Korucuk & Erdal (2018) Türkiye’nin Samsun İlinde soğuk zincir taşımacılığı yapan firmaları incelemiştir. Bu doğrultuda AHP yöntemi kullanılmış ve lojistik risk kriterleri belirlenerek lojistik risk yönetiminde kullanılan araçlar sıralanmıştır. Semercioğlu & Özkoç (2019) havayolu işletmelerinde kullanılan üç farklı uçak tipi arasından en uygun seçimi belirlemek amacıyla AHP yöntemi kullanmışlardır. Kriterler belirlenirken literatürden ve uzman görüşünden yararlanılmıştır. Lyu vd. (2020) Çin’in Shenzhen kentindeki metro sisteminin sel riskini analiz etmiştir. Çalışmada AHP yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonuçları 1 Nisan 2019’da meydana gelen sel olayı tarafından doğrulanmıştır. Ertunç & Çay (2020), çalışmalarında Türkiye’nin Bayburt ve Gümüşhane illerinde havaalanı yapılması için en uygun alanları belirlemeyi amaçlamıştır. Karar verirken AHP

yöntemini kullanmıştır. Belirlenen bölgeye havaalanı inşaatına başlanarak analiz sonuçlarının doğruluğu kanıtlanmıştır. Vural vd. (2020) Türkiye'nin Kayseri ilinde faaliyet gösteren orta ölçekli bir işletmedeki personel seçimi problemini ele almıştır. Çok kriterli karar verme yöntemlerinden AHP yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonuçları AHP yönteminin personel seçimi problemlerinde etkili bir şekilde kullanılabileceğini ortaya koymuştur. Kocakaya vd. (2021), çalışmalarında bölgesel havacılık sektöründe Türkiye'de kurulacak bölgesel havacılık operasyonlarında kullanılmak üzere üretilen uçak modelleri arasında seçim yapmayı amaçlamıştır. Çalışmada üç ana kriter ve buna bağlı olarak on altı kriter ile dokuz alternatif uçağın değerlendirilmesi yapılarak model seçimi gerçekleştirilmiştir. Bu seçim gerçekleştirilirken AHP yöntemi kullanılmıştır. Kocaoğlu vd. (2021) Türkiye'de bireysel uçak satın alımlarında pistonlu tek motorlu uçak seçimi konusunu ele almıştır. AHP yöntemi ile kriter ağırlıklarını belirleyerek uzmanlar tarafından belirlenen sekiz kriter ve üç alternatif arasından uygun bir seçim yapmıştır.

Bu makalenin amacı, havayolu işletmelerinin uçak seçim problemini çözmektir. Problemin çözümünde birden fazla kriter ve alternatif bulunması nedeniyle uygun uçağın seçiminde çok kriterli karar verme yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmada ÇKKV yöntemi kullanılmasının temel nedeni ÇKKV yöntemlerinin birden fazla kriterin optimize edilebileceği çözüm setleri içinden en iyi sonuca ulaştıran problem çözme yöntemi olmasından kaynaklanmaktadır.

2. AHP (ANALYTICAL HIERARCHY PROCESS) YÖNTEMİ

AHP yöntemi ilk kez Albert ve Myers tarafından 1968 yılında kullanılmış ve 1977 yılında Saaty tarafından geliştirilmiş (Vural, Köse ve Bayram, 2020: 74) karar verme problemlerinde kullanılan etkili bir çözüm bulma yöntemidir (Küçükönder, 2013: 92). AHP kullanımı karmaşık sistemleri açıklamak için oldukça etkin bir yöntemdir. AHP'deki tüm kriterler birbirleriyle etkileşimdedir ve bir kriterdeki değişim diğer kriterleri de etkilemektedir. Karar vericinin karar vermesinde AHP'nin sağladığı esneklik ve etkinlik destek olmaktadır (Güner ve Yücel, 2007:74).

AHP ile kriterlerin ve alt kriterlerin önem dereceleri belirlenir ve böylece çok boyutlu problemler tek boyuta indirgenir. Olası sonuçlar içerisinde en iyisine ulaşabilmek için kararlar sıralamayı oluşturan kriter ağırlıkları ile belirlenir. İşletmelerde karar vericiler birçok kişi olabilir. AHP yöntemiyle farklı bilgi ve tecrübe sahibi kişilerin kararları birleştirilebilir ve tek bir sonuca ulaşılabilir (Önder ve Önder, 2021: 21).

AHP yönteminde karar verme probleminin çözümünde sorun bileşenlerine ayrılır. Kriterler arası ikili karşılaştırmalar gerçekleştirilir. Bu karşılaştırmalar yapılırken Saaty'nin 1-9 ölçeği kullanılır. Saaty'nin 1-9 ölçeği Tablo 1.'de yer almaktadır.

Tablo 1. Saaty'nin 1-9 Ölçeği

Önem Derecesi	Tanım	Açıklama
1	Eşit Derecede Önemli	Her iki kriter amaca eşit katkı sağlamaktadır.
3	Orta Derecede Önemli	Bir kriter diğerine göre daha fazla katkı sağlamaktadır.
5	Kuvvetli Derecede Önemli	Bir kriter diğerine göre oldukça fazla katkı sağlamaktadır.
7	Çok Kuvvetli Derecede Önemli	Bir kriter diğerine göre çok fazla katkı sağlamaktadır.
9	Mutlak Derecede Önemli	Bir kriter diğerine göre son derece önemli katkı sağlamaktadır.
2,4,6,8	Ara değerler	Açıklamalardaki derecelerin ara değerleridir.

Kaynak: Saaty, 2008: 125.

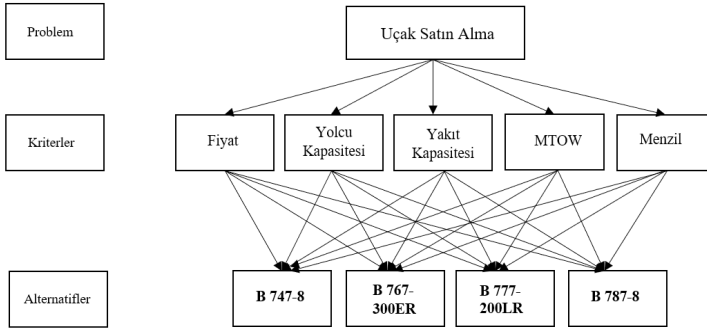
AHP yönteminin uygulama aşamaları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır.

Aşama 1: Problem tanımı yapılır ve amaç belirlenir.

Aşama 2: Kriterler belirlenir.

Aşama 3: Alternatifler belirlenir.

Aşama 4: Problemden yola çıkılarak kriterler ve hiyerarşik yapı oluşturulur. Karar hiyerarşisi Şekil 1.'de gösterilmiştir.

Şekil 1. Karar Hiyerarşisi

Aşama 5: Kriterler arasında ve alternatifler arasında ikili karşılaştırma matrisleri oluşturularak ikili karşılaştırmalar yapılır. Matrisler oluşturulurken ve karşılaştırmalar yapılırken Tablo 1.'deki Saaty'nin 1-9 ölçeği kullanılır (Arslan, 2017: 1207).

Aşama 6: İkili karşılaştırma matrisinde her sütunun toplamı ilgili sütunun altına alınır ve matristeki her eleman bulunduğu sütun toplamına bölünerek normalize matris elde edilir.

Aşama 7: Alternatifler ve kriterler için oluşturulan normalize matrisin satır toplamları alınarak alternatifler için olanlar alternatif sayısına, kriterler için olanlar kriter sayısına bölünerek kriter ağırlıkları elde edilir.

Aşama 8: Oluşturulan ağırlık değerleri ikili karşılaştırma matrisinin sütun değerleri ile çarpılarak ağırlıklandırılmış toplam matris elde edilir.

Aşama 9: Ağırlıklandırılmış toplam matrisin satır değerlerinin toplamı kriter aralık değerlerine bölünür ve aritmetik ortalaması alınarak $\lambda_{\max}$ değeri elde edilir.

Aşama 10: Elde edilen $\lambda_{\max}$ değeri ile tutarlılık indeksi hesaplanır. Tutarlılık indeksi $CI = (\lambda_{\max} - n) / (n - 1)$ formülü ile bulunur. Burada CI: Tutarlılık indeksi ve n: Kriter/Alternatif sayısı olarak ifade edilmektedir.

Adım 11: Ardından Tutarlılık Oranı hesaplanır. Tutarlılık Oranı hesaplanırken Saaty (1980)'nin Ortalama Rassal Tutarlılık Tablosu'ndan yararlanılır. Ortalama Rassal Tutarlılık Tablosu Tablo 2.'de yer almaktadır.

Tablo 2: Ortalama Rassal Tutarlılık Tablosu

<i>N</i>	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
<i>RI</i>	0	0	0.58	0.9	1.12	1.24	1.32	1.41	1.45	1.49	1.51

Kaynak: Saaty, 1980

AHP yönteminde tutarlılık oranı 0,10 değerinden küçük veya eşit ise ikili karşılaştırma matrisinin tutarlı olduğu kabul edilir. Tutarlılık oranı 0.10 değerinden büyük bulunması durumunda matris tekrardan incelenmeli ve gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra AHP uygulama aşamaları yinelenmelidir (Uçakçioğlu ve Eren, 2017: 39).

3. TOPSIS (TECHNIQUE FOR ORDER PREFERENCE BY SIMILARITY TO IDEAL SOLUTION) YÖNTEMİ

İdeal Çözüme Benzerlik Yoluyla Tercih Sıralaması (Technique For Order Preference By Similarity To An Ideal Solution) Yöntemi pozitif ideal çözüme (PIS) en yakın ve negatif ideal çözüme (NIS) en uzak çözümü vermektedir (Ertuğrul ve Özçil, 2014: 271). TOPSIS yöntemi PIS ve NIS noktalarını belirlerken alternatifleri ölçer ve kullanılan kriterlerin fayda/maliyet ya da kâr/zarar ilişkisine sahip olduğu ifade edilir. Satın alma kararında, alternatifler için fiyat değişkeninin düşük olması beklenirken, kullanım ömrünün yüksek olması istenecektir. Yöntem, fayda kriteri olan kullanım ömrünü maksimize ederken maliyet kriteri olan fiyat kriterini ise minimize etmeyi hedeflemektedir (Kocakaya, Engin, Tektaş ve Aydın, 2021: 42).

TOPSIS yöntemi rasyonel ve anlaşılır olması, basit hesaplama sunması ve değerlendirme kriterlerinin ağırlıklandırılmasına izin vermesi gibi nedenlerden dolayı literatürde sıkça başvurulan bir tekniktir (Çakır ve Perçin, 2013, 452).

TOPSIS yönteminin uygulama aşamaları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır.

Aşama 1: Problem belirlenir ve alternatifler ile kriterler tanımlanır.

Aşama 2: Sütunda kriterlerin satırda alternatiflerin bulunduğu matris oluşturulur.

Aşama 3: Ağırlıklar belirlendikten sonra normalize matris oluşturulur.

Aşama 4: Ardından ağırlıklandırılmış normalize matris oluşturulur.

Aşama 5: PIS ve NIS değerleri belirlenir.

Aşama 6: Ayırım ölçüleri yani PIS ve NIS'a olan uzaklık değerleri hesaplanır. Bu şekilde maksimizasyon ve minimizasyon hesaplanırken oluşan sapmaların ne ölçüde olduğu ortaya koyulur (Kocaoğlu, Odabaşoğlu ve Özasan, 2021: 252).

Aşama 7: Son olarak alternatifler sıralanır ve en ideal çözüm elde edilir.

4. UYGULAMA

Bu çalışma kapsamında Boeing işletmesine ait 4 filotipi arasından seçim yapılmıştır. Mevcut durumda havayolu işletmeleri bünyelerine dahil edecekleri uçakları seçerken işletmeye en yüksek faydayı sağlayacak olan uçağı seçmek durumundadır. Bu karar pek çok kriteri içeren çok kriterli karar verme problemidir.

Bu çalışmada havayolu işletmelerinin bünyesine dahil edecekleri uçakların seçimine yönelik AHP ve TOPSIS yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmanın ilk aşamasında havayolu işletmelerindeki yetkili kişiler ile yapılan görüşmeler ve uçak seçiminde literatürde yer alan çalışmalarda kullanılan kriterler belirlenmiştir. Çalışmanın ikinci aşamasında yetkili kişilerin görüşleri esas alınarak AHP yöntemi ile belirlenen kriterlere ağırlık değerleri atanmıştır. Çalışmanın üçüncü aşamasında TOPSIS yöntemi kullanılarak alternatifler sıralanmıştır.

En iyi uçağın seçilmesinde kullanılan kriterlerin belirlenmesinde havayolu işletmelerinin satın alma müdürü, mühendis ve genel müdür gibi üst düzey yetkililerin görüşlerine başvurulmuştur. Çalışma kapsamında belirlenen kriterler fiyat, yolcu kapasitesi, yakıt kapasitesi, MTOW (azami kalkış

ağırlığı) ve menzil, alternatifler ise B747-8, B767-300ER, B777-200LR ve B787-8 olarak belirlenmiştir. Tablo 3'te belirlenen kriterler ve alternatifler yer almaktadır.

Tablo 3. Kriterler ve Alternatifler

Kriterler	Alternatifler
Fiyat	B747-8
Yolcu Kapasitesi	B767-300ER
Yakıt Kapasitesi	B777-200LR
MTOW	B787-8
Menzil	

4.1. AHP Yöntemiyle Çözüm

Kriter ağırlıklarının belirlenmesinde AHP yöntemi kullanılmıştır. Kriter ağırlıkları belirlenirken yetkili kişilerin görüşlerine başvurulmuş ve kişilerin uzlaştığı değerler ikili karşılaştırma matrisine yansıtılmıştır.

Tablo 4. İkili Karşılaştırma Matrisi

	Fiyat	Yolcu Kapasitesi	Yakıt Kapasitesi	MTOW	Menzil
Fiyat	1	3	3	7	5
Yolcu Kapasitesi	0.33	1	3	7	5
Yakıt Kapasitesi	0.33	0.33	1	3	1
MTOW	0.14	0.14	0.33	1	1
Menzil	0.20	0.20	1	1	1

Tablo 4'te bulunan her kriterin karar vermede ne ölçüde etkili olduğunu belirlemek amacıyla AHP uygulama aşamaları izlenerek Tablo 5'deki kriter ağırlıkları belirlenmiştir.

Tablo 5. Normalize Matris

	Fiyat	Yolcu Kapasitesi	Yakıt Kapasitesi	MTOW	Menzil	Kriter Aralıkları
Fiyat	0.500	0.642	0.360	0.368	0.385	0.451
Yolcu Kapasitesi	0.165	0.214	0.360	0.368	0.385	0.298
Yakıt Kapasitesi	0.165	0.071	0.120	0.158	0.077	0.118
MTOW	0.070	0.030	0.040	0.053	0.077	0.054
Menzil	0.100	0.043	0.120	0.053	0.077	0.078

Tablo 5 incelendiğinde karar vericiler için en önemli kriterin “Fiyat” kriteri olduğu görülmektedir. Kriter ağırlığı en az olan 0.054 değeri ile “MTOW (Azami Kalkış Ağırlığı)” kriteridir.

Tablo 4'teki ikili karşılaştırma matrisi için hesaplanan tutarlılık oranı $RI=0.04$ olarak hesaplanmıştır. Bu değer 0.10'dan küçük olduğu için ikili karşılaştırma matrisinin oldukça tutarlı olduğunu göstermektedir. AHP yöntemiyle elde edilen kriter ağırlıklar TOPSIS yönteminde kullanılmıştır.

4.2. TOPSIS Yöntemiyle Çözüm

Uçak satın alma kararında kullanılan kriter ağırlıkları AHP yöntemi ile elde edildikten sonra TOPSIS yönteminde kullanılmıştır. TOPSIS yöntemi uygulanırken uçaklara ait bilgiler Boeing'in internet sitesi www.boeing.com üzerinden elde edilmiştir. TOPSIS yöntemi uygulanırken Microsoft Office Excel 2019 programı kullanılmıştır.

Tablo 6. Karar Matrisinin Oluşturulması

	Fiyat	Yolcu Kapasitesi	Yakıt Kapasitesi	MTOW	Menzil
B 747-8	418	467	238.610	448.000	7.630
B 767-300ER	217	351	181.280	186.880	3.255
B 777-200LR	317	317	202.290	347.452	15.843
B 787-8	248	250	127.000	219.540	13.530

İlk aşamada karar matrisi oluşturulur. Uçaklar ve kriterlerden oluşan karar matrisi Tablo 6’da görülmektedir.

Tablo 7. Normalize Karar Matrisi

	Fiyat	Yolcu Kapasitesi	Yakıt Kapasitesi	MTOW	Menzil
B 747-8	0.675	0.658	0.623	0.704	0.340
B 767-300ER	0.350	0.494	0.473	0.294	0.145
B 777-200LR	0.512	0.446	0.528	0.546	0.706
B 787-8	0.400	0.352	0.331	0.345	0.603

İkinci aşamada karar matrisi oluşturulduktan sonra matris sütunlarındaki her bir değer ilgili sütunun tüm değerlerinin kareleri toplamının kareköküne bölünerek normalize karar matrisine ulaşılır. Bu aşamada formül 1 uygulanır:

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m a_{kj}^2}} \quad (1)$$

Tablo 8. Ağırlıklandırılmış Normalize Karar Matrisi

	Fiyat	Yolcu Kapasitesi	Yakıt Kapasitesi	MTOW	Menzil
B 747-8	0.304	0.197	0.075	0.035	0.024
B767-300ER	0.158	0.148	0.057	0.015	0.010
B777-200LR	0.230	0.134	0.063	0.027	0.049
B 787-8	0.180	0.106	0.040	0.017	0.042

Üçüncü aşamada ağırlıklı normalize karar matrisi oluşturulur. Kriter ağırlıkları belirlenir. Ardından normalize matrisin her bir sütunundaki değer ilgili değer ile çarpılarak ağırlıklandırılmış normalize matris oluşturulur. Ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi formül 2’de yer almaktadır. Tablo 8’de ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi gösterilmektedir.

$$\sum_{k=1}^n W_i = 1 \quad (2)$$

Tablo 9. Pozitif ve Negatif İdeal Çözüm Değerleri

	Fiyat	Yolcu Kapasitesi	Yakıt Kapasitesi	MTOW	Menzil
V+	0.158	0.197	0.075	0.035	0.049
V-	0.304	0.106	0.040	0.015	0.010

Dördüncü adımda pozitif (A⁺) ve negatif (A⁻) ideal çözüm değerleri belirlenir. Maksimizasyonu hedefleyen sütunda maksimum değerler, minimizasyonu hedefleyen sütunda ise minimum değerler belirlenir. Belirlenen bu değerler pozitif (A⁺) ideal çözüm değerleri olarak adlandırılır. Ardından maksimizasyonu hedefleyen sütunda minimum değerler, minimizasyonu hedefleyen sütunda ise maksimum değerler tespit edilir. Bu değerler de negatif

(A⁻) ideal çözüm değerleri olarak adlandırılır (Avcı ve Çınaroğlu, 2018: 329). Tablo 9’da pozitif (A⁺) ve negatif (A⁻) ideal çözüm değerleri gösterilmektedir.

Tablo 10. Pozitif İdeal ve Negatif İdeal Çözümlere Olan Uzaklık Değerlerinin Hesaplanması

	<i>Si+</i>	<i>Si-</i>
B 747-8	0.148	0.101
B 767-300ER	0.068	0.066
B 777-200LR	0.097	0.092
B 787-8	0.103	0.128

Beşinci aşamada pozitif ideal ve negatif ideal çözümlere olan uzaklık değerleri (S⁺ ve S⁻) hesaplanır. Bu hesaplama yapılırken formül 3 ve formül 4 kullanılır.

Pozitif ideal uzaklık

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^+)^2} \quad (3)$$

Negatif ideal uzaklık

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2} \quad (4)$$

Tablo 11. Alternatiflere Ait İdeal Çözüme Göreli Yakınlık Tablosu

	<i>Si+</i>	<i>Si-</i>	<i>C+</i>	Sıralama
B 747-8	0.148	0.101	0.4056	4
B 767-300ER	0.068	0.066	0.4920	2
B 777-200LR	0.097	0.092	0.4855	3
B 787-8	0.103	0.128	0.5545	1

Alternatiflerin ideal çözüme göreli yakınlık değerlerinin hesaplanmasında pozitif ve negatif ideal çözüme olan uzaklık değerleri kullanılır. Pozitif ideal çözüme olan uzaklık değeri $C_i^+ C_i^+$ ile gösterilir ve $0 \leq C_i^+ C_i^+ \leq 1$ aralığında

değer alır (Özdemir, 2015: 139). TOPSIS uygulama aşamaları sonucunda hesaplanan C_i^+ değerleri büyükten küçüğe doğru sıralanarak alternatifler için önem sıraları belirlenir. Alternatiflere ait ideal çözüme göreli yakınlık tablosu Tablo 11’ de yer almaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma kapsamında Boeing firmasına ait farklı özelliklere sahip 4 adet filo tipi ele alınmıştır. Kriterler belirlenirken havayolu işletmelerindeki yetkili kişilerin görüşlerinden ve literatürde yapılan çalışmalardan yararlanılmıştır. Uçak satın alma kararı verirken dikkate alınan kriterlerin ağırlıkları AHP yöntemi ile tespit edilmiştir. Belirlenen kriter ağırlıkları yardımıyla çalışmanın esasını oluşturan uçak satın alma problemi TOPSIS yöntemi ile çözülmüş ve değerlendirilmiştir.

AHP yöntemine göre kriterler arasından en önemli kriter fiyat ardından yolcu kapasitesi ve yakıt kapasitesi olarak sıralanmaktadır. Bu bağlamda havayolu işletmelerinin uçak satın alırken öncelikli olarak dikkate aldıkları kriterin fiyat olduğu ifade edilebilmektedir. TOPSIS uygulama aşamaları ile ulaşılan değerlendirme sonucunda seçenekler şu şekilde sıralanmaktadır:

1. B787-8
2. B767-300ER
3. B777-200LR
4. B747-8

Ortaya konulan bu sıralama farklı çalışmalarda yer alan bakım-onarım maliyeti, yedek parçaya erişim, motor özellikleri, gövde tipi, bagaj kapasitesi gibi diğer kriterlerin de eklenmesiyle farklılık gösterebilir. Ayrıca uçak satın alma problemi için AHP ve TOPSIS yöntemlerine ilaveten VIKOR, PROMETHEE ve ELECTRE yöntemleri de kullanılarak çözüme ulaşılması mümkündür.

Literatür incelendiğinde bu çalışmanın konusunu oluşturan uçak satın alma problemine çok kriterli karar verme yöntemleriyle çözüm arayan az sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Havacılık sektöründe hangi uçağın alınması gerektiği

havayolu işletmelerinin planlama ve çizelgelemelerinin temelini oluşturması nedeniyle bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı ve ilerideki araştırmalara esin oluşturacağı düşünülmektedir. Son olarak havacılık sektöründe söz sahibi olabilmek ve sektöre katkı sağlamak amacıyla bu tür çalışmalara destek olunması ve sayısının artırılması gerektiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Arslan, H. M. (2017). “Ahp-Vikor Yöntemi ile En İyi Tedarikçi Seçimi ve Bir Uygulama”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (63), 1203-1217.
- Avcı, T. ve Çınaroğlu, E. (2018). “Ahp Temelli Topsis Yaklaşımı ile Havayolu İşletmelerinin Finansal Performans Değerlemesi”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), 316-335.
- Çakır, S. ve Perçin, S. (2013). “Çok Kriterli Karar Verme Teknikleriyle Lojistik Firmalarında Performans Ölçümü”, *Ege Akademik Bakış*, 13(4), 449-459.
- Dozic, S. and Kalic, M. (2014). “An AHP approach to aircraft selection process”, *Transportation Research Procedia*, 3, 165-174.
- Ertuğrul, İ. ve Özçil, A. (2014). “Çok Kriterli Karar Vermede TOPSIS ve VIKOR Yöntemleriyle Klima Seçimi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 267-282.
- Ertunç, E. ve Çay, T. (2020). “Havaalanı Yer Seçiminde Coğrafi Bilgi Sistemleri (Cbs) ve Analitik Hiyerarşi Süreci (Ahp) Kullanımı”, *Konya Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 8(2), 200-210.
- Gaudenzi, B. and Borghesi, A. (2006). “Managing risks in the supply chain using the AHP method”, *The International Journal of Logistics Management*, 17(1), 114-136.
- Gümüş Akar, P., Manga, M., ve Bal, H. (2019). “Havayolu Taşımacılığında Liberalizasyon ve Ekonomik Büyüme Arasında Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18(3), 1160-1174.
- Güner, M. ve Yücel, Ö. (2007). “Konfeksiyon Üretiminde Temel Kriterlerin Hiyerarşik Modellenmesi ile Üretilecek En Uygun Ürünün Belirlenmesi”, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 22(1), 73-79.
- Hruska, R., Prusa, P. and Babic, D. (2013). “The Use of Ahp Method for Selection of Supplier”, *Transport*, 29(2), 195-203.
- İnanç, Y. (2022). “Havayolu Taşımacılığında Yapay Sinir Ağı Yaklaşımı: Türk Hava Yolları Örneği”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart

Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale.

- Kocakaya, K., Engin, T., Tektaş, M., ve Aydın, U. (2021). “Türkiye’de Bölgesel Havayolları İçin Uçak Tipi Seçimi: Küresel Bulanık AHP-TOPSIS Yöntemlerinin Entegrasyonu”, *Akıllı Ulaşım Sistemleri ve Uygulamaları Dergisi*, 4(1), 27-58.
- Kocaoğlu, B., Odabaşoğlu, Ş. ve Özasan, İ. H. (2021). “Türkiye’de Pistonlu Tek Motorlu Uçak Seçiminde Çok Kriterli Karar Verme Ahp ve Topsis Yöntemlerinin Kullanılması”, *Havacılık Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 243-263.
- Korucuk, S. ve Erdal, H. (2018). “AHP-VIKOR Bütünleşik Yaklaşımıyla Lojistik Risk Faktörlerinin ve Risk Yönetimi Araçlarının Sıralanması: Samsun İli Örneği”, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 282-S305.
- Köse, Y. (2021). “Havayolu Sektöründe Uçak Leasing (Kiralama) İşlemleri, Satınalma-Kiralama Kararı Analizi: Bir Örnek Olay İncelemesi”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 71-78.
- Kuzu, S. (2021). VIKOR. Bahadır Fatih Yıldırım, Emrah Önder (Ed.), *Operasyonel, Yönetimsel ve Stratejik Problemlerin Çözümünde Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri içinde*, 117-132, Bursa: Dora Yayıncılık.
- Küçükönder, H., Efe, E. ve Üçkardeş, F. (2013). “Çok Ölçütlü Karar Verme Yaklaşımlarından Analitik Hiyerarşi Süreci’nin Hayvancılıkta Kullanımı”, *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 3(3), 91-98.
- Lin, Z., and Yang, C. (1996). “Evaluation of machine selection by the AHP method”, *Journal of Materials Processing Technology*, 57(1996), 253-258.
- Lyu, H., Zhou, W., Shen, S. and Zhou, A. (2020). “Inundation risk assessment of metro system using AHP and TFN-AHP in Shenzhen”, *Sustainable Cities and Society*, 56, 1-14.
- Ömürbek, N. ve Şimşek, A. (2014). “Analitik Hiyerarşi Süreci ve Analitik Ağ Süreci Yöntemleri ile Online Alışveriş Site Seçimi”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 22, 306-327.
- Ömürbek, N., Üstündağ, S. ve Helvacıoğlu, Ö. C. (2013). “Kuruluş Yeri Seçiminde Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) Kullanımı: Isparta Bölgesi’nde Bir Uygulama”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 101-116.
- Önder, G. ve Önder, E. (2021). Analitik Hiyerarşi Süreci. Bahadır Fatih Yıldırım, Emrah Önder (Ed.), *Operasyonel, Yönetimsel Ve Stratejik Problemlerin Çözümünde Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri içinde*, 21-74, Bursa: Dora Yayıncılık.
- Özdemir, M. (2015). TOPSIS. Bahadır Fatih Yıldırım, Emrah Önder (Ed.), *Operasyonel, Yönetimsel ve Stratejik Problemlerin Çözümünde Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri içinde*, 133-146, Bursa: Dora Yayıncılık.
- Semercioğlu, H. ve Özkoç, H. (2019). “Analitik Hiyerarşi Proses ile Desteklenmiş Sosyal Seçim Teorisi: Havayollarında Uçak Seçim Süreci”, *Sosyal ve Beşeri*

- Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 20(44), 67-91.
- Saaty, T. L. (1977). "A Scaling Method for Priorities in Hierarchical Structures", *Journal of Mathematical Psychology*, 15, 234-281.
- Saaty, T. L. (1980). "The Analytic Hierarchy Process", McGraw Hill.
- Saaty, T. L. (2008). "The Analytic Hierarchy and Analytic Network Measurement Processes: Applications to Decisions Under Risk", *European Journal of Pure and Applied Mathematics*, 1(1), 91-166.
- Uçakçioğlu, B. ve Eren, T. (2017). "Analitik Hiyerarşi Prosesi ve VIKOR Yöntemleri ile Hava Savunma Sanayisinde Yatırım Projesi Seçimi", *Harran Üniversitesi Mühendislik Dergisi*, 2, 35-53.
- Uzun, A. M. (2019). "Deregülasyon ve Ekonomik Etkileri: ABD ve Türkiye Havayolu Taşımacılığı Deneyimi Üzerine Bir İnceleme", *KAÜİİBFD*, 10(19), 476-491.
- Vural, D., Köse, E. ve Bayram, B. (2020). "AHP ve VIKOR Yöntemleri ile Personel Seçimi", *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(21), 70-89.
- Yılmaz, S. (2006). "Uçak Seçim Kriterlerinin Değerlendirilmesinde Ahp ve Bulanık Ahp Uygulaması", Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Arş. Gör. YELDA İNANÇ HOŞ

Özgeçmiş: 2013 yılında başladığı Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Ticaret, Lojistik ve İşletmecilik Bölümü Lisans Programından 2018 yılında mezun olmuştur. 2018 yılında Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Ticaret ve Lojistik Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programına başlamış, eğitimini 2022 yılında tamamlamıştır. 2020-2021 yılları arası özel sektörde çalışmıştır. 2022 yılında İstanbul Üniversitesi Ulaştırma ve Lojistik Yönetimi Doktora Programına başlamıştır.

Şu anda, Selçuk Üniversitesi Beyşehir Ali Akkanat İşletme Fakültesi Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktadır.

14. BÖLÜM

PANDEMİ DÖNEMİNDE TÜRK BANKACILIK SİSTEMİNİN PERFORMANS SIRALAMASI

Doç.Dr.Nuri AVŞARLIGİL
Akdeniz Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Faültesi
nuriavsarligil@akdeniz.edu.tr
0000-0002-4401-2236

GİRİŞ

Salgın hastalıklar insanlık tarihi boyunca bir çok kez geniş kitleleri etkilemiştir. Oldukça geniş bir alanda etki gösteren salgın hastalıklara pandemi adı verilmektedir. Bir salgın durumunda, yaşanan sağlık krizinin pandemi olarak nitelendirilmesi Dünya Sağlık Örgütü (WHO)'nün yetkisindedir.

Çin'in Wuhan kentinde 2019 Aralık ayında görülmeyen başlayan salgın hastalık Dünya Sağlık Örgütü tarafından Pandemi "Covid 19" olarak adlandırılmıştır. Tüm dünyayı etkileyen pandemi Türkiye'de 11 Mart 2020 tarihinde ilk vakaya rastlanmıştır. Pandemi toplumu, şirketleri, ülkeleri olumsuz anlamda etkilemiştir.

Pandeminin yayılmasını engellemek için devletler çeşitli önlemler almışlardır. Sokağa çıkma yasağı, çalışma yaşamındaki değişiklikler, esnek çalışma zamanları, hizmet sektöründeki işyerlerini kapatılması v.b. önlemler ile bulaşının kısıtlanması amaçlanmıştır. Kısıtlamalar ile birlikte üretim yavaşlamış, tüketicilerin tüketim alışkanlıkları değişmiştir. Bunun sonucunda küresel boyutta arz ve talep dengesi bozulmuş ve tedarik sorunları artarak devam etmiştir.

Finansal piyasalar pandemiden etkilenen sektörlerin başında yer almaktadır. Bankalar fon talep edenler ve fon arz edenlerin birleştiği noktadaki en önemli

finansal kuruluşlar arasındadır. Üretimdeki yavaşlama, sokağa çıkma yasakları ve belirsiz ortam bankaların ilerleyen dönemlerde nasıl politikalar izleyeceği hususunda oldukça zorlanmalarına sebep olmuştur. Sermaye sahibi kesimler ve fonlarını bankaya yatıran müşteriler kar elde etmek ve paralarının güvenli bir şekilde muhafazası için bankaları güvenli bir liman olarak görmektedirler. Güvenli liman olarak görülen bankaların belirsizliklerden kaynaklı politika üretmede sorunlarının uzun soluklu olması durumunda müşterilerin güvenleri zedelenebilecek ve sektörün ciddi zararlar ile karşı karşıya kalmasına sebebiyet verebilecektir.

Bu süreçte bankacılık sektörü proaktif yönetimler sergileyerek, dinamik ve hızlı reaksiyona geçmiştir. Değişen şartlara en hızlı adaptasyonu göstererek üretimin canlanmasını, üretim çarklarının dönmesine destek olması, tedarik zincirindeki nakit döngüsünü desteklemek ve bankalar olan güveni tazelemek için bir dizi paketler açıklanmıştır. Açıklanan paketler ile birlikte pandeminin olumsuz etkileri azaltılmıştır.

Bu çalışmada aktif büyüklükleri açısından ilk 20 bankanın (Akbank, Albaraka Altarnetifbank, Denizbank, Garanti Bankası, Halkbank, Hsbc, Ing Bank, İş Bankası, Kuveyt Türk, Odeabank , Qnb Finansbank, Şekerbank, Türkiye Finans, Teb, Vakıfbank, Vakıf Katılım, Yapı Kredi , Ziraat Bankası, Ziraat Katılım) bağımsız denetim raporlarından alınan 2020 ve 2021 yılsonu mali verileri ile performans sıralaması yapılmıştır. Çalışmada finansal verilerden Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Menkul Kıymet/ Toplam Aktif Oranı, Krediler/ Toplam Aktif, Donuk Alacaklar/Toplam Krediler, Toplam Mevduat/ Toplam Pasifler, Toplam Krediler/Toplam Mevduat, Net Kar/ Toplam Aktifler, Net Kar/Toplam Aktifler, Net Kar / Özkaynaklar, Şube Başına Krediler, Şube Başına Mevduat, Şube Başına Net Kar kullanılarak sıralama yapılmıştır.

Değerlendirmede ÇKKV (Çok Kriterli Karar Verme Tekniklerinden) Copras (Complex Proportional Assessment) yöntemi kullanılarak 20 bankanın mali verilerindeki temel göstergeler analiz edilmiştir. Sonra Copras (Complex Proportional Assessment) yöntemi adım adım anlatılmıştır. Daha sonra 20 bankanın verileri analiz edilmiştir. Son bölümde sonuç ve değerlendirmeler yer almaktadır.

1. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE VERİ SETİ

Türkiye’de faaliyet gösteren Aktif büyüklükleri en büyük 20 bankanın pandemi öncesinde ve pandemi döneminde belirlenmiş 2020 ve 2021 yılları yıl sonu mali verilerinin analizi yapılmıştır. Hazırlanan veriler zaman sınırı ve çerçeve belirlenmesi gerekliliğini dikkate alarak, kurgulanmış örneklem olarak Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Menkul Kıymet/ Toplam Aktif Oranı, Krediler/ Toplam Aktif, Donuk Alacaklar/Toplam Krediler, Toplam Mevduat/ Toplam Pasifler, Toplam Krediler/Toplam Mevduat, Net Kar/ Toplam Aktifler, Net Kar/Toplam Aktifler, Net Kar / Özkaynaklar, Şube Başına Krediler, Şube Başına Mevduat, Şube Başına Net Kar modelleri karşılaştırma yapılacaktır.

2. METODOLOJİ

Çalışmada bankaların pandemi öncesi ve pandemi dönemindeki mali verilerini analiz etmek için ÇKKV (Çok Kriterli Karar Verme) tekniklerinden COPRAS Yöntemi uygulanmıştır.

2.1 COPRAS Yöntemi

Zavadskas ve Kaklauskas tarafından Vilnius Gediminas Teknik Üniversitesinde 1996 yılında ortaya konulmuştur. Complex Proportional Assessment (COPRAS) yöntemi dilimizdeki karşılığı “Karmaşık Oransal Değerlendirme” olarak ifade edilmekte olup, nitel ve nicel kriterleri değerlendirebilen bir Çok Kriterli Karar Verme yöntemidir (Özbek, 2017). Ölçüt olarak kabul edilen değerlerin pozitif ve negatif olarak uç değerlerini göz önünde bulundurarak alternatiflerin veya seçeneklerin sıralanması ve değerlendirilmesi imkân veren bu yöntem, kullanım kolaylık ve zaman tasarrufu sağlamaktadır. Bu yöntemdeki başat faktörü kriterler arasındaki alternatiflerin fayda derecelerinin belirlenmesinde kolaylık sağlamasıdır. Yani değerlemede karşılaşılan alternatifler arasında, en uygun olanın olum ve olumsuz yönlerinin kolaylıkla belirlenmesinde yüzdesel olarak katkı sağlamaktadır (Arslan vd. 2018).

Copras yönteminin uygulanmasında belirli aşamaların sırasıyla uygulanması ve alınabilecek karar alternatiflerinin belirli bir ağırlıklandırma işlemi ile sınıflandırılması gerekmektedir;

Model kullanılan değişkenler ve tanımlamaları şu şekildedir;

$$\begin{aligned}
 a_j &= i. \text{ Alternatif} & i &= 1, 2, \dots, m \\
 c_j &= j. \text{ değerlendirme kriteri} & j &= 1, 2, \dots, n \\
 w_j &= j. \text{ değerlendirme kriterinin önem seviyesi} & j &= 1, 2, \dots, n \\
 x_{ij} &= j. \text{ Değerlendirme kriteri için i. alternatifin değeri}
 \end{aligned}$$

Adım 1: Karar Matrisinin Oluşturulması: Yöntemin ilk aşamasında karar matrisi oluşturulmaktadır ve aşağıdaki eşitlik (1)'deki gibi gösterilmektedir.

$$D = \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ A_3 \\ \cdot \\ A_4 \end{matrix} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & x_{13} & \cdot & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & x_{23} & \cdot & x_{2n} \\ x_{31} & x_{32} & x_{33} & \cdot & x_{3n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ x_{m1} & x_{m2} & x_{m3} & \cdot & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Adım 2: Normalleştirilmiş Karar Matrisinin Oluşturulması: Normalize edilmiş karar matrisi aşağıdaki eşitlik (2) yardımıyla oluşturulmaktadır.

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \quad \forall j = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

Adım 3: Ağırlıklandırılmış Karar Matrisinin Oluşturulması: Ağırlıklandırılmış karar matrisi; normalize edilmiş karar matrisinin sütunları ile kriterlere verilen w_j ağırlıkları ile çarpılarak hesaplanmaktadır ve aşağıdaki eşitlik (3) deki denklem yardımıyla oluşturulmaktadır.

$$D' = d_{ij} = x_{ij}^* \cdot w_j \quad S (3)$$

Adım 4: Faydalı ve Faydasız Kriterlerin Hesaplanması: Bu adımda fayda sağlayan kriterler ile faydasız kriterler tespit edilmektedir. Faydalı kriterler yüksek değerlerinin amaca ulaşmada olumlu olduğu kriterleri belirtirken,

faydasız kriterler ise yüksek değerlerinin amaca ulaşmada olumsuz etkisi olan kriterleri ifade etmektedir.

$$Si^+ = \sum_{j=1}^k d_{ij} \quad j=1,2,\dots,k \text{ faydalı kriterler} \quad (4)$$

$$Si^- = \sum_{j=k+1}^n d_{ij} \quad j=k+1,k+2,\dots,n \text{ faydasız kriterler} \quad (5)$$

Adım 5: *Qi Göreceli Önem Seviyelerinin Hesaplanması:* Qi değerleri; her bir farklı alternatif için göreceli önem seviyesini ifade etmektedir. Aşağıdaki eşitlik (6) yardımıyla hesaplanmaktadır. Yapılan hesaplamalar sonucunda en yüksek göreceli önem değerine sahip olan alternatif en iyi alternatif olarak belirlenmektedir.

$$Qi = Si^+ + \frac{\sum_{i=1}^m Si^-}{Si^- \cdot \sum_{i=1}^m \frac{1}{Si^-}} \quad (6)$$

Adım 6: *En Yüksek Göreceli Önem Değerlerinin Hesaplanması:* En yüksek göreceli öncelik değeri ise aşağıdaki (7) numaralı eşitlikle tespit edilmektedir.

$$Q_{max} = \{Qi\} \forall i = 1,2, \dots, m \quad (7)$$

Adım 7: *Her Bir Alternatif için Performans İndeksi Pi Değerlerinin Hesaplanması:* Her bir alternatif için Pi olarak belirtilen performans indeksi aşağıdaki eşitlik (8) yardımıyla hesaplanmaktadır.

$$Pi = \frac{Q_i}{Q_{max}} \cdot 100\% \quad (8)$$

Bulunan Pi performans değer indeksi 100 olan alternatif en iyi alternatif olarak belirlenmektedir. Alternatiflerin sıralaması, performans indeks değerlerinin büyükten küçüğe doğru sıralanmasıyla elde edilmektedir.

3. VERİ VE YÖNTEM

3.1. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

Çalışmanın temel amacı, yaşanan pandemi döneminde finansal piyasalar için oldukça önemli kuruluşlar olan bankaların performanslarının sıralanması ve bu dönemde her hangi bir değişiklik olup olmadığının tespit edilmesidir. Performans sıralaması yapabilmek için çok kriterli karar verme tekniklerinden faydalanılmaktadır. Bu çalışmada COPRAS yöntemi kullanılarak bir sıralama yapılacaktır. ÇKKV yöntemleri belirli şartlar altında yatırımcıların optimal seçimi yapmaları için bir bilgi üretmektedir.

Uygulama ve analiz aşamasında Türkiye’de faaliyet gösteren olan yirmi adet banka seçilerek incelemeler yapılmıştır. Söz konusu bankaların finansal durumları incelenerek, dokuz adet kriter belirlenmiştir. Belirlenen kriterler aşağıdaki tabloda ifade edilmiştir;

Table 1: Analizde kullanılacak kriter kodları

Finansal Oran	Kriter Kodu	Finansal Oran	Kriter Kodu
Sermaye yeterlilik rasyosu	K1	Net Kar/Öz Kaynaklar	K6
Krediler/Toplam Aktifler	K2	Şube başına krediler	K7
Toplam Mevduatlar/ Toplam Pasifler	K3	Şube Net Karı	K8
Toplam Krediler/Toplam Mevduatlar	K4	Donuk Alacaklar/ Toplam Aktifler	K9
Net Kar/Toplam Aktifler	K5		

Finansal oranlar ile ilgili bilgiler, Türkiye Bankalar Birliği resmi web sitesinden <https://verisistemi.tbb.org.tr/> elde edilmiştir. (Erişim tarihi: 08.08.2022)

Çalışmanın uygulama aşamasında Türkiye’de faaliyet gösteren 20 adet banka alternatif olarak modele dahil edilmiştir. Bu bankalara aşağıdaki tabloda ifade edilen kodlar verilerek inceleme yapılacaktır.

Table 2: Bankaların Alternatif Kodları

Banka Adı	Kod	Banka Adı	Kod	Banka Adı	Kod	Banka Adı	Kod
Akbank	A1	Halkbank	A6	Odeabank	A11	Vakıf Katılım	A16
Albaraka	A2	HSBC	A7	Qnb Finansbank	A12	Vakıfbank	A17
Altarnatif Bank	A3	Ing Bank	A8	Şekerbank	A13	Yapı Kredi	A18
Denizbank	A4	İş Bankası	A9	TEB	A14	Ziraat Bankası	A19
Garanti Bankası	A5	Kuveyt Türk	A10	Türkiye Finans	A15	Ziraat Katılım	A20

3.2. Analiz ve Sonuçlar

3.2.1. Kriter ağırlıklandırma aşaması

Kriterlerin önem seviyelerini belirlemek için Ribeiro (1996) tarafından geliştirilen yöntem kullanılarak, uzman görüşlerine başvurulmuştur. Kriterlere 1-5 arasında puanlar verilmiş ve daha sonra ortalamaları alınarak nihai kriter ağırlıkları hesaplanmıştır. 1-5 arası kriter ağırlıklandırılmasında önemsizden-önemliye şeklinde puanlama yapılmıştır. Elde edilen puanların aritmetik ortalaması her bir kriter için hesaplanmış ve aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Table 3: Kriter Ağırlıkları

Kriter Kodu	KVB1	KVB2	KVB3	Ortalama	Kriter Ağırlığı
K1	4	3	3	3,33	0,09
K2	5	5	4	4,67	0,12
K3	5	5	4	4,67	0,12
K4	5	5	5	5	0,13
K5	5	4	4	4,33	0,11

K6	5	5	5	5	0,13
K7	4	4	3	3,67	0,09
K8	4	3	3	3,33	0,09
K9	5	5	4	4,67	0,12
Toplam				38,67	1,00

Çalışmanın analiz aşamasında Copras yöntemi kullanılarak yapılacak sıralama için elde edilen kriter ağırlıkları kullanılarak ağırlıklandırılmış karar matrisleri elde edilecektir. İlk olarak 2020 yılı daha sonra da 2021 yılı banka performans sıralamaları belirlenerek, karşılaştırma yapılacak ve ortaya çıkan değişimler yorumlanacaktır.

3.2.2. 2021 yılı analizi

İlk olarak COPRAS yönteminde elde edilen kriter ağırlıkları kullanılarak, normalize karar matrisinin elde edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla toplam dokuz adet kriterin hesaplanan ağırlıkları ile ilgili kriterin bulunduğu sütun içindeki oranı birbirleriyle çarpılmak suretiyle, ağırlıklandırılmış karar matrisi elde edilmiş ve aşağıdaki tabloda gösterilmiştir;

Table 4: 2021 yılı ağırlıklandırılmış karar matrisi

Alternatif/ Kriterler		K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9
1	A1	0,005	0,005	0,005	0,007	0,011	0,008	0,006	0,011	0,008
2	A2	0,003	0,006	0,007	0,005	0,001	0,001	0,003	0,000	0,010
3	A3	0,005	0,006	0,005	0,008	0,001	0,002	0,008	0,002	0,004
4	A4	0,004	0,007	0,005	0,008	0,007	0,006	0,003	0,003	0,012
5	A5	0,004	0,006	0,006	0,006	0,011	0,009	0,006	0,010	0,006
6	A6	0,003	0,006	0,006	0,007	0,001	0,002	0,006	0,001	0,005
7	A7	0,004	0,004	0,007	0,004	0,008	0,011	0,005	0,008	0,002
8	A8	0,005	0,006	0,006	0,007	0,009	0,006	0,003	0,005	0,006
9	A9	0,005	0,006	0,006	0,007	0,009	0,008	0,005	0,007	0,006

10	A10	0,005	0,005	0,007	0,005	0,006	0,013	0,003	0,004	0,004
11	A11	0,006	0,005	0,006	0,006	0,002	0,003	0,007	0,003	0,011
12	A12	0,004	0,006	0,005	0,007	0,007	0,009	0,005	0,006	0,006
13	A13	0,004	0,007	0,007	0,006	0,003	0,005	0,001	0,001	0,010
14	A14	0,004	0,006	0,006	0,006	0,006	0,007	0,003	0,003	0,005
15	A15	0,004	0,006	0,006	0,006	0,005	0,007	0,002	0,002	0,007
16	A16	0,004	0,006	0,006	0,006	0,008	0,008	0,005	0,006	0,002
17	A17	0,003	0,006	0,005	0,008	0,003	0,004	0,007	0,003	0,005
18	A18	0,004	0,006	0,005	0,008	0,009	0,009	0,006	0,008	0,007
19	A19	0,004	0,006	0,006	0,006	0,003	0,003	0,005	0,002	0,003
20	A20	0,003	0,008	0,007	0,007	0,004	0,007	0,006	0,003	0,004

Ağırlıklandırılmış karar matrisi elde edildikten sonra fayda değişkenlerinin toplamları (P_i) ile maliyet değişkenlerinin toplamları (R_i) değerleri kullanılmak üzere alternatiflerin fayda dereceleri ve sıralamaları elde edilerek aşağıdaki tabloda verilmiştir;

Table 5: 2021 yılı fayda değerleri ve sıralamalar

Alternatif	P_i	R_i	Q_i	$N_i(\%)$	Sıralama
A1	0,0580	0,0076	0,0617	0,905673	3
A2	0,0271	0,0095	0,0300	0,440875	20
A3	0,0364	0,0035	0,0445	0,65247	15
A4	0,0441	0,0122	0,0465	0,681986	12
A5	0,0574	0,0057	0,0624	0,914962	2
A6	0,0326	0,0046	0,0388	0,569529	18
A7	0,0520	0,0018	0,0682	1	1
A8	0,0463	0,0055	0,0515	0,75517	10
A9	0,0525	0,0061	0,0571	0,838411	6
A10	0,0481	0,0038	0,0557	0,816694	7
A11	0,0377	0,0109	0,0403	0,591915	17
A12	0,0497	0,0064	0,0541	0,794139	8

A13	0,0332	0,0104	0,0359	0,527165	19
A14	0,0416	0,0047	0,0477	0,699346	11
A15	0,0386	0,0069	0,0427	0,626183	16
A16	0,0492	0,0025	0,0607	0,891274	4
A17	0,0397	0,0047	0,0458	0,671364	14
A18	0,0547	0,0070	0,0588	0,862394	5
A19	0,0361	0,0030	0,0458	0,671753	13
A20	0,0443	0,0038	0,0519	0,760983	9

Elde edilen sonuçlara göre 2021 yılında en iyi performans gösteren banka, A7 olurken onu A5 ve A1 takip etmektedir. En kötü performansa sahip bankanın ise A2 olduğu tespit edilmiştir.

3.2.3. 2020 yılı analizi

İkinci olarak COPRAS yönteminde elde edilen kriter ağırlıkları kullanılarak, 2020 yılı için normalize karar matrisinin elde edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla toplam dokuz adet kriterin hesaplanan ağırlıkları ile ilgili kriterin 2020 yılındaki değerleri kullanılarak bulunduğu sütun içindeki oranı birbirleriyle çarpılmış ve 2020 yılı için ağırlıklandırılmış karar matrisi elde edilmiştir. Sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir;

Table 6: 2020 yılı ağırlıklandırılmış karar matrisi

Alternatif/ Kriterler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9
1 A1	0,0052	0,0055	0,0054	0,0064	0,0106	0,0067	0,0055	0,0092	0,0087
2 A2	0,0032	0,0059	0,0067	0,0056	0,0028	0,0042	0,0029	0,0012	0,0062
3 A3	0,0044	0,0063	0,0047	0,0086	0,0020	0,0027	0,0081	0,0023	0,0058
4 A4	0,0045	0,0066	0,0056	0,0075	0,0068	0,0052	0,0030	0,0027	0,0113
5 A5	0,0044	0,0062	0,0059	0,0067	0,0096	0,0067	0,0055	0,0074	0,0058
6 A6	0,0036	0,0064	0,0061	0,0067	0,0029	0,0040	0,0069	0,0027	0,0048

7	A7	0,0040	0,0059	0,0065	0,0058	0,0081	0,0082	0,0053	0,0058	0,0030
8	A8	0,0060	0,0062	0,0059	0,0066	0,0078	0,0047	0,0031	0,0034	0,0073
9	A9	0,0045	0,0060	0,0056	0,0068	0,0087	0,0067	0,0046	0,0058	0,0071
10	A10	0,0051	0,0050	0,0073	0,0044	0,0070	0,0117	0,0028	0,0034	0,0047
11	A11	0,0047	0,0052	0,0058	0,0057	0,0025	0,0026	0,0069	0,0029	0,0137
12	A12	0,0039	0,0064	0,0052	0,0078	0,0083	0,0086	0,0049	0,0055	0,0078
13	A13	0,0035	0,0067	0,0074	0,0058	0,0011	0,0013	0,0017	0,0002	0,0127
14	A14	0,0044	0,0058	0,0061	0,0060	0,0064	0,0069	0,0028	0,0027	0,0054
15	A15	0,0040	0,0057	0,0064	0,0057	0,0063	0,0082	0,0023	0,0022	0,0071
16	A16	0,0044	0,0054	0,0067	0,0051	0,0095	0,0093	0,0039	0,0060	0,0031
17	A17	0,0039	0,0061	0,0054	0,0073	0,0054	0,0072	0,0073	0,0056	0,0051
18	A18	0,0044	0,0062	0,0050	0,0079	0,0084	0,0071	0,0055	0,0064	0,0082
19	A19	0,0044	0,0062	0,0060	0,0065	0,0063	0,0056	0,0053	0,0047	0,0030
20	A20	0,0035	0,0070	0,0070	0,0064	0,0080	0,0114	0,0064	0,0064	0,0035

Ağırlıklandırılmış karar matrisi elde edildikten sonra yine bir önceki yılda olduğu gibi fayda değişkenlerinin toplamları (P_i) ile maliyet değişkenlerinin toplamları (R_i) değerleri kullanılmak üzere alternatiflerin fayda dereceleri ve sıralamaları elde edilerek aşağıdaki tabloda verilmiştir;

Table 7: 2020 yılı fayda değerleri ve sıralamalar

Alternatif	P_i	R_i	Q_i	$N_i(\%)$	Sıralama
A1	0,0546	0,0087	0,0588	0,8802	4
A2	0,0326	0,0062	0,0386	0,5774	19
A3	0,0390	0,0058	0,0455	0,6799	16
A4	0,0419	0,0113	0,0452	0,6760	17
A5	0,0524	0,0058	0,0588	0,8799	5
A6	0,0394	0,0048	0,0471	0,7050	14
A7	0,0497	0,0030	0,0620	0,9279	3
A8	0,0437	0,0073	0,0488	0,7302	12

A9	0,0487	0,0071	0,0539	0,8062	11
A10	0,0467	0,0047	0,0545	0,8156	10
A11	0,0363	0,0137	0,0390	0,5833	18
A12	0,0506	0,0078	0,0554	0,8285	8
A13	0,0277	0,0127	0,0306	0,4584	20
A14	0,0411	0,0054	0,0480	0,7177	13
A15	0,0408	0,0071	0,0460	0,6886	15
A16	0,0504	0,0031	0,0623	0,9325	2
A17	0,0482	0,0051	0,0555	0,8301	7
A18	0,0508	0,0082	0,0554	0,8280	9
A19	0,0450	0,0030	0,0576	0,8616	6
A20	0,0562	0,0035	0,0669	1	1

Elde edilen sonuçlara göre 2020 yılında en iyi performans gösteren banka, A20 olurken onu A16 ve A7 takip etmektedir. En kötü performansla sahip bankanın ise A13 olduğu tespit edilmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkiye’de faaliyetlerini sürdüren Aktif büyüklük açısından en büyük 20 bankanın Bu çalışmada aktif büyüklükleri açısından ilk 20 bankanın (Akbank, Albaraka Altarnetifbank, Denizbank, Garanti Bankası, Halkbank, Hsbc, Ing Bank, İş Bankası, Kuveyt Türk, Odeabank , Qnb Finansbank, Şekerbank, Türkiye Finans, Teb, Vakıfbank, Vakıf Katılım, Yapı Kredi , Ziraat Bankası, Ziraat Katılım) bağımsız denetim raporlarından alınan 2018, 2019, 2020 ve 2021 yılsonu mali verileri ile performans sıralaması yapılmıştır. Çalışmada finansal verilerden Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Menkul Kıymet/ Toplam Aktif Oranı, Krediler/ Toplam Aktif, Donuk Alacaklar/Toplam Krediler, Toplam Mevduat/ Toplam Pasifler, Toplam Krediler/Toplam Mevduat, Net Kar/ Toplam Aktifler, Net Kar/Toplam Aktifler, Net Kar / Özkaynaklar, Şube Başına Krediler, Şube Başına Mevduat, Şube Başına Net Kar kullanılarak sıralama yapılmıştır. ÇKKV (Çok Kriterli Karar Verme) tekniklerinden

COPRAS yöntemi uygulanmıştır.

2020 yılı sıralamasında en iyi performans gösteren ilk sıradaki banka Ziraat Katılım, ikinci sıradaki banka Vakıf Katılım, üçüncü sıradaki banka HSBC bankası olup son sıradaki banka ise Şekerbank'tır. 2021 yılı sıralamasında en iyi performans gösteren ilk sıradaki banka HSBC, ikinci sıradaki banka Garanti Bankası, üçüncü sıradaki banka Akbank ve son sıradaki banka ise Albaraka Türk bankası olarak tespit edilmiştir. 2020 yılından 2021 yılına geçildiğinde HSBC'nin performansındaki artış göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra 2020'de ilk üçte yer alan diğer iki banka olan Ziraat Katılım ve Vakıf Katılım'ın 2021'de sıralamada geriye düştükleri yani finansal performanslarının olumsuz anlamda değiştiği görülmektedir.

Çalışmanın ulaştığı sonuçlar açısından bakıldığında, pandeminin Türk finansal piyasasının önemli kuruluşları olan bankaları oldukça fazla etkilediği ve performanslarda çalkantıların yaşanmasına sebep olduğu görülmektedir. Bu oynaklık daha öncede bahsedildiği gibi gelecek politikaları oluştururken pandeminin bilinmezliklerinin getirdiği olumsuz bekleyişin bir sonucudur. Finansal piyasalar gelecekteki bekleyişlerden en kısa sürede ve belkide en fazla etkilenen piyasalar olarak tanımlanabilir. Bu sebeple hangi sebepten olursa olsun, finansal piyasalar için bilinmez olumsuz durumların yaşanmaması için sürekli kontrollü ve dikkatli olunması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Arslan, R. ve Bircan, H. (2018). *Alternatif Sayısının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin Sonuçlarına Etkisi* . Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi , 9 (18) , 239-264 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bartiniibf/issue/40570/463315>
- Kenger, M. D. (2016). *Banka Personel Seçiminin Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri İle Uygulanması*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli
- Ömürbek, V., Aksoy, E. & Akçakanat, Ö. (2017). *Bankaların Sürdürülebilirlik Performanslarının Aras, Moosra ve Copras Yöntemleri İle Değerlendirilmesi* . Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi , 8 (19) , 14-32 . DOI: 10.21076/vizyoner.329346
- Özbek, A. (2017). *Performance Evaluation Of Turkey Diyanet Foundation By Saw, Copras And Topsis Method*. Journal of Management and Economics Research , 15 (1) , 66-84 . DOI: 10.11611/yead.277484
<https://verisistemi.tbb.org.tr/>